

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1983

A TARTALOMBÓL

Németh G. Béla: A tudatos életmű-alkotás jegyében

(A hetvenesztendős Sőtér Istvánról, a tudósról)

Nagy László: Háború és politika Rimay János életében

Fenyő István: Bajza József publicisztikai tevékenységéhez

Purcsi Barna Gyula: Szép Ernő drámái (1920—1937)

✱

Csetri Lajos: Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről

✱

Nagy Sándor Béla: A genfi Akadémia magyar diákjai (1566—1772)

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*)

Barta János: Évfordulók (*Csűrös Miklós*)

Moritz Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus (*Szajbély Mihály*)

Mészáros István két iskolatörténeti könyve (*Bitskey István*)

Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában (*Péter László*)

Kiss Endre: A világnézet kora (*Lőrinczy Huba*)

József Attila Párizsban (*Szigeti Lajos Sándor*)

Milena Cesnaková-Michalcová: Premeny divadla (*Sziklay László*)

Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről (*Vadai István*)

AKADÉMIAI KIADO, BUDAPEST

1983 SEP 30

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tvedota György
Veres András

<i>Németh G. Béla: A tudatos életmű-alkotás jegyében</i>	
(A hetvenesztendős Sötér Istvánról, a tudósról)	311
<i>Nagy László: Háború és politika Rimay János életében</i>	318
<i>Fényő István: Bajza József publicisztikai tevékenységéhez</i>	340
<i>Purcsi Barna Gyula: Szép Ernő drámái (1920–1937)</i>	354

Kisebb közlemények

<i>Gömöri György: Adalékok és feltevések Budai Parmenius Istvánról</i>	368
<i>Csetri Lajos: Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről</i>	373
<i>Kerényi Ferenc: Két irodalmi adalék az 1840-es évek Dózsa-képéhez</i>	376
<i>Imre László: A színek és fények jelentése a Zord idő-ben</i>	379

Adattár

Nagy Sándor Béla : A genfi Akadémia magyar diákjai (1566–1772)	384
---	-----

Műhely

<i>Szathmári István: Az irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában</i>	399
--	-----

Szemle

<i>Könyvek a romániai magyar irodalomról (Pomogáts Béla)</i>	409
<i>Barta János: Évfordulók (Csűrös Miklós)</i>	416
<i>Moritz Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus (Szajbély Mihály)</i>	421
<i>Mészáros István két iskolatörténeti könyve (Bitskey István)</i>	425
<i>Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában (Péter László)</i>	429
<i>Kiss Endre: A világnézet kora (Lőrinczy Huba)</i>	432
<i>József Attila Párizsban (Szigeti Lajos Sándor)</i>	437
<i>Milena Cesnaková-Michalcová: Premeny divadla (Sziklay László)</i>	440
<i>Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről (Vadai István)</i>	443

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési ut 11–13.
1118

A TUDATOS ÉLETMŰ-ALKOTÁS JEGYÉBEN

(A hetvenesztendős Sötér Istvánról, a tudósról)

1.

Alkat és feladat, helyzet és képesség, lehetőség és fölismerés egymásba vágó találkozása nélkül, egymásra lelő megfelelése nélkül jelentős tudományos életmű aligha jöhet létre. Ez az egymásba vágás, ez az egymásra találás azonban csak előfeltétele, ám magában még egyáltalán nem biztosítéka is ilyen életmű megszületésének. Mellőzhetetlen hozzá az alkotói elszánás és vállaló erőfeszítés; amit viszont csak erkölcsi akarat és történeti átlátás kormányozhat a maradandót teremtés útjain. *Életműről* beszélnünk a létrehozott művek bizonyos mennyisége nélkül nem lehet, de a nyomdai produktumok akár elképesztő mennyisége sem tesz ki életművet. Értékkereső magatartás, érték-főlmutató rátalálás, értékátadó képesség nélkül nem képzelhető el sem egyedi, sem közösségi tekintetben jelentős életmű. Főlvillanások, megsejtések, ráérzések mindenkor becsesek, de csak a folyton tovább vizsgált és tisztázott értékek köré épített egészben juthatnak történeti szerephez és fontossághoz. Olyan egészben, amely az ember lényének, életének, históriájának megértéséhez és megvilágításához segít a maga szakági eszközeivel.

Aki a hetvenesztendős Sötér István közel félszázados tevékenysége termésének, több mint húsz kötetre rugó tudományos munkáinak tartalomjegyzékét egymás után olvassa, tán meglepődik, sőt, tán meg is ütközik azon, hogy ugyanazok a tanulmánycímek, hol változattal, hol változat nélkül, ismételten, s több kötetében is előfordulnak. Aki azonban magukat a tanulmányokat is elolvassa, tapasztalhatja, hogy legtöbb esetben jelentősen átalakítva látja őket viszont. S ha némely – ritka – esetben az átalakítás viszonylag kevés is bennük, az új környezetben jelentésük alaposan módosul. Ne szépségük azonban a dolgokat. A változtatásnak, a módosításnak, a továbbmunkálásnak ez a lehetősége kevésnek adatott meg a hazai irodalomtudomány világában. De ne is mitizáljuk a dolgokat. Kevésnek jutott ez a jókapcsolatos lehetőség pályatársai közül osztályrészül, de távolról sem csak neki. Mégis hány húsz-huszonöt éve keletkezett könyvet kaptunk változatlan formában az utolsó évtizedben kézhez. Kényelemből nem változtattak rajtuk? Vagy művészi értéknek, művészi megvalósulásnak tekintették őket? Esetleg történeti dokumentumoknak fogták fel szerzőik őket? De hisz utóbbiként bármely könyvtárban elérhetőek; előbbiként viszont a tudomány lényegével jönnek ellentmondásba. Mert a tudományban, főleg éppen az irodalomtudományban ugyan majdnem nélkülözhetetlenek a művészi velleitások, de lényegét mégiscsak a folyton módosuló igazság értelmi, elemző-összegző keresése és rögzítése teszi.

De nem vita vagy védelem jegyében hoztuk ezt rögtön a kezdetnél föl. Sötér tudósi magatartásának néhány általánosabb alapsajátságát ragadhatjuk rajta keresztül meg. Olyan alapsajátságát, melyet az európai művelődéstörténet tárházában (– a legmagasabb példákhoz nyúlva –) leginkább a goethei magatartástípussal szoktunk jelölni, rokonítani, ha mégoly távolról s áttételesen is. Életfolyását Sötérnek érte nehéz gyász, sőt tragikum is. Tudósi pályaalakulása azonban szerencsés volt, ha szerencsének tekinthetjük azt, hogy kellő alkalom, szerep és keret kínálkozik a tehetségnek képességei kifejtésére. Kezdetől megértette Sötér az alkalmakban rejlő indításokat, kitöltötte a keretek nyújtotta lehetőségeket, főleg pedig felnőtt a szerepek kívánta magatartásokhoz, hogy aztán már ne csak felismerje, hanem maga is alakítsa az alkalmakat, a kereteket, a szerepeket a korszaknak is, önnön kibontakozásának is kívánalmai szerint. Nem hagyta, hogy pusztán üllő legyen, – kalapács is akart lenni. Ki is világlik írásaiból minduntalan, hogy nemcsak művészetértést, de pályá- és karakteralakítást is igyekezett tanulni a weimari mestertől. Mint az, ő is folyton szembesítette magát a kor folyton változó tartalmaival, s törekedett úgy formálni az újabb és újabb ismeretek, tapasztalatok s élmények

jegyében önmagát, önmagának és világának értését, megragadását és megmunkálását, hogy minél több értékét tarthassa meg korábbi világának, s minél több újat szervíthesse magáévá a megismert újakból.

„Változandóság az állandóságban” – így akarta ő is azt a minden időben alapvető feladatot megoldani, melyet ma – divatosan – az identitás problémájának, az önmagukkal való azonosság problémájának szeretünk nevezni. Aki végignézi tudósi munkáit, különösen épp a többször megírottakat, a többször átdolgozottakat, láthatja, nemcsak elődeitől és generációjától hasonított át magának ismereteket és módszereket, hanem az utána következő nemzedékektől is. A fölvilágosodásra is, a klasszicizmusra is, a romantikára is figyelő goethei típusú kíváncsiság és befogadó készség rokona ez. S ugyanily típusú, rokonságú az az eljárás is, ahogy szépírói tapasztalatait az irodalomtörténetben, az irodalomtörténeteket a szépirodalomban hasznosítani, kizsákmányolni igyekezett. A maga megőrzése nála ritkán jelentett korábbi nézetekhez, tételekhez, dogmákhoz való minden áron való, minden belátás ellenére kersztül vitt ragaszkodást.

Opportunity: a magyarban rossz íze van ennek a szónak. A józan, kitartó munkálkodást s a termékeny költői álmódozást bölcsegyensúllyal és mértékkel egyesítő angol nyelvhasználatban azonban egyik alapszava az okos, s a feltételekkel és lehetőségekkel mindig számoló életvitelnek. S az lehetne tulajdonképpen Sötér tevékenységének is (– amelynek, mellest, nem lebecsülendő hányada néhány híres angol regény kitűnő fordítása –): megragadni s hasznosítani minden alkalmat, hogy értéket hozzon fel, teremtsen önmagából és világából, önmagának és világának s egyre továbbmunkálja azokat. Ha korábbi munkáit utolsó három testes kötetével, a *Wertherrel*, a *Félkörrel*, az *Évgyűrűkkel* szembesítjük, első pillanatra szinte bémát az a már-már ridegnek tűnő elszánás és célratörés, ahogy bennük – közeledvén az emberi élet utolsó termékeny szakaszához – körbejárja és egybegyűjti, megszűri és megrostálja és a sokféle variációból véglegesre fogalmazza és desztillálja egész életművét, hogy kijelölhesse, mit tekint – mint egyik előszavában mondja – „érvényesen” magáénak.

2.

Mit hozott ez az ésszerű pihenőt igen, üres időt azonban alig tűrő életvitel a tudományban?

Sötér pályája előbb bizonyosan ösztönösen, majd valószínűleg egyre tudatosabban a tétel-ellen-tétel-féle váltakozás egymásba kapcsolódó mozgásában, egyoldalúságtól védő ritmusában épült fel. Folyamatossgot biztosító mozgásában is ritmusában, mert mindig ügyelt arra, hogy elkerülje az olyan szélsőségeket, amelyek aztán inerciájukkal egy tétel vagy ellentétel fogságába vethetik, ismételtetésre kényszeríthetik. S nemcsak önmaga munkáinak egyoldalúságra korlátozó fogságától igyekezett szabad maradni, hanem nemzedékének s a maga helyzetének adottságaiból következőktől is. Nemzedéke, amelynek természetét és lehetőségeit, kényszereit és erezeit jó néhány tanulmányában próbálta meg ábrázolni és értelmezni, az intuíción megértés, az átélés befogadás, a szépirodalmias közlésmód varázában élt. Sötér annak ellenére, hogy sokban osztozott nemzedéktársaival e tekintetben, annak a francia korszaknak esztétikai, retorikai, poétikai elveiről írt disszertációt, amely mind az alkotás, mind a közlés, mind a hatás folyamatait és feltételeit szigorú, öröknek vélt normákba hitte foghatni. S nemcsak regisztrálta disszertációja ezt a normarendszert, hanem, belülről nézve, korábbi hasznos funkcióját éppúgy aláhúzta, mint ahogy későbbi megmerevedésének béklyózó folyamatát is fölmutatta.

Arra mindenesetre jó óvó előiskola volt számára, hogy első nagyarányú magyar irodalomtörténeti vállalkozását, a *MAGYAR ÍRÓK* sorozatában megjelent *Jókai-ját* sem a még javában élő késő-pozitivistafilologizmus biográfizmusába, sem nemzedékének szellemtörténettel elegyült pszichologizmusába ne engedje csúszni. A mű állt nála a középpontban. Nem annyira poétikai rendszere által autonómmá lett világként, közléssé munkáit nyelvjelenségként, mint inkább élményt kisugárzó, emberi élménnyé váló tényként. S ez a vezérelv Jókai esetében, a legolvasottabb, a legszelebb közönség-hatású magyar írónál nagyon is helyén való alapszempont volt. S magának az írónak pszichológiai rajzát is sikerült megőriznie az említett két irányzat túlzásaitól. Azt a Jókait állítja elének, aki eszmények hitébe lép át, s ott készít menedéket és otthont magának is, olvasójának is a világ rideg és szűkös, szürke vagy sanyarú valójával szemben. S a restaurációs, a háborús ország életében ez a szellemi otthonteremtés, ez a lelki menedékkeresés nagyon is reális vágyat és szükségletet elégített ki.

Regények és novellák, kritikák és tanulmányok övezik ezt a munkáját, s azok készítik elő a rákövetkezőt is, első igazi monográfiáját, *Eötvös-könyvét*. Mielőtt azonban e tanulmányokban és kritikákban rejlő előkészület néhány fontosabb mozzanatára utalnánk, okvetlenül említenünk kell egy új típusú, új műfajú vállalkozását. Ez ugyanis egyszerre tett tanúságot amellett, hogy az eddig nagyobbrészt epikai s értekező prózára koncentráló fiatal tudós a lírában megnyilvánuló értékeknek és korszerűségnek is kitűnő értéke. *Nagy nemzedék* címmel terjedelmes antológiát adott közre, amelyben mindenfajta értékes szemléletű és minden teremtőképes alkotómódszerű lírikus kortársát igyekezett versválogatással és miniatűr esszéivel bemutatni, marxistákat éppúgy mint katolikusokat, folklórra tekintőket éppúgy mint a múlt nagy irányzatainak iskolázottakat, az izmusok híveit éppúgy mint a klasszicizálásra hajlókat. Be alig került gyűjteményébe olyan, aki később nem bizonyult valódi költőnek, s ki is csak egy-kettő maradt azokból, akik csakugyan költők voltak (pl. Harsányi Lajos vagy Határ Győző). S nemcsak a költők kiválasztása igazolódott évtizedek múltán vissza, hanem a költeményeké is. Az akkor felnövő lírátor nemzedékeknek, mindenesetre, nagyon sokáig egyik tezauruma lett ez a kötet, hisz a benne szereplők közül sokak műveihez és nem ritkán a legjobbakéihoz (pl. Pilinszkyéihez) nagy ideig alig-alig fért hozzá másutt. Érthető viszont, ha a kezdődő szektás szemlélet meglehetősen barátságtalanul fogadta a gyűjteményt. Pedig szerkesztőjének nemcsak líraértéséről tanúszkodott ez, hanem nyitottságáról is mind a világirodalom iránt, mind az irodalom sajátos folyamatai, belső élete iránt, mind a kor lelki szükségleteinek sokfélesége iránt.

Ezek a tulajdonságok más-más módon kritikáiban s tanulmányaiban is jelen voltak. Közülük két nagyon jellemző irodalomtörténeti s egy igen fontos és hasznos – mondhatnánk – irodalomközéleti tulajdonsággá summázódott és transzponálódott *Eötvös-könyvében*. Ha *Jókai-jában* elsősorban azt mutatta meg, mit, milyen élményt jelent az olvasónak, kivált a 930-as, 40-es évek olvasójának egy-egy Jókai-regény s az egész Jókai-világ együtt, *Eötvös-ében* – erősen saját kortörténeti kutatásaira is támaszkodva – azt jeleníti elénk, mint halmozódnak a világtörténeti mozgások s a hazai törekvések egy nagy erkölcsi-politikai egyéniség, egy kiváló érzékenységu és képességu elme, egy törhetetlen elszánású, céltudatos akarat fókuszában társadalmi és művészi cselekvéssé, tetté, alkotássá. Már egy korábbi könyvméretű tanulmányban bizonyosságát adta annak, hogy az eszmék és az alkotómódszerek komparatistikája, összehasonlítása kitűnően kezelt és nélkülözhetetlen eszköze; most arról is bizonyosságot tett, hogy az összehasonlító történetírás eredményeit az esztétikai alkotó folyamatban s a pszichológiai mozgások rajzában is pontosan tudja érvényesíteni és kamatoztatni.

Ugyanakkor választása, akár ösztönös volt, akár tudatos, arról is tanúskodott, hogy a kor szükségleteivel együtt a kor *lehetőségeit* is pontosan érzékelt, s azokat okos tapintattal, értelmetlen kihívás nélküli erőfeszítéssel igyekezett az adott körülmények által engedett szélső határokig kiterjeszteni. *Eötvös* azok közé a magyar klasszikusok közé tartozik, akikről viszonylag sokat, majdnem mindent el lehetett mondani azok között a képtelen körülmények között is, amelyeket Révai mérhetetlenül egysikű és beszűkítő s Lukács (részen tanítványaitól torzított) realizmusfelfogása kényszerített az irodalomtudományra. Későbbi átdolgozásaiban különösen a romantika szerepét és a realizmusmal való együttélését húzta alá auktora életművében s *A karthauzi önkifejező* küzdelme és pszichológiája nyert nagyobb hangsúlyt. Bár ezek a mozzanatok, ha nem hangsúlyosan is, már ekkor is jelen voltak munkájában.

Akkor fordult e gúzbakötő realizmus-elmélet és e béklyózó esztétikai fejlődésképlettel szembe, amikor az említettek egyeduralkodó jogigénye el ugyan távolról sem tűnt, de alaposan vesztett kötelező érvényéből, oktrojált hiteléből. A dolog, persze, fordítva is igaz: új kutatásterülete, a magyar XIX. század közepe arra készítette, hogy tágítsa, számtalan ponton el is vesse ezt az elméletet és fejlődésképletet. Korábbi vitái, közvetlen a háború utáni időkből, amelyekben Lukácsal, mintegy a maga nemzedéke nevében is polemizált, most hozták meg igazi irodalomtörténeti termésüket. Most mutatkozott meg, hogy nagyon sokat tanult ugyan Lukácstól, de annak rendszer-kényszereit, lineáris fejlődésfelfogását, realizmus-antirealizmus történeti elvét részben elhárította, részben korrigálni törekedett. Még inkább elhárította Révait, s ama Révai-követők princípiumait és módszerüket, akik mesterrük Lukács-szimplifikálását még tovább „egyszerűsítették”. Tudjuk, ha valakinek, úgy Lukácsnak pályája végképp nem tekinthető szélsőséges ellentmondásoktól és fordulatoktól mentesnek. Igen termékeny és termékenyítő szakaszokat nemegyszer rendkívül sivár és meddő periódusok követték pályáján. Gondoljunk csak, mondjuk, *A német irodalom rövid története*-ének esztétikai autodaféjára,

irodalomtörténeti hekatombájára, amikor is éppen *ekkor* (kényszerű vagy önkéntes) hitvéddi zélusának hiányozhatatlan, kihagyhatatlan német (s európai) életművek vettek rövid úton áldozatául. S tudjuk azt is, hogy ez a felfogás éppenséggel nemcsak az ötvenes *elején* volt türelmetlen jogigényével nálunk jelen, hanem még jóval utóbb is. S azt is, hogy Lukács (s még inkább Révai) hazai hívei közül igen-igen sokan, sajnálatos módon, éppen e merev „realizmus-antirealizmus” – „materializmus-antimaterializmus”-elvnek egyszerű logiczizmussal végleges és végletes kritikai-irodalomtörténeti verdikteké applikálható ihletését tették magukévá.

Sőtérnek szerepe a szorosabban vett magyar irodalomtörténet diszciplinájában és históriájában talán éppen az ekkor következő évtizedben emelkedett legmagasabbra. Gyakorlatában az addig ősgonosznak, a jó magyar ellenpólusának fölfogott Kemény Zsigmond, az első Toldi írójává, a Petőfi-variánsá és -örzvé redukált Arany nyerhette vissza, illetőleg nyerhette el most immár marxista értelmezéssel a maga esztétikai-irodalomtörténeti autonómiáját, fejlődéstörténeti helyét, folyamat-történeti szerepét, köztudati klasszikus rangját. Nagy kortörténeti monográfiájában a *Nemzet és haladás*-ban óriási irodalmi s irodalomközírasi anyag áttekintésével adott alapot értelmezésének, áttekintésétől kapott indítást értelmezéséhez. E korszak művei érték tartalmainak s e korszak közírása jelentésvilágának meg e periódus történeti valóságának tárgyas szembesítése egyszerűen nem is engedte volna meg az előző évek, az 1950-es évek irodalomtörténeti értelmezését még akkor sem, ha bármely, akár jelentős szerző is, szántszándékkal ilyenfajta értelmezésüket akarta volna nyújtani. Épp oly gyermekes és vidékies hatást váltott volna ki az ilyfajta értelmezés már akkor is, mint azok a gyorsított történeti szabványösszefoglalások, amelyeket a személyi kultusz idején ácsoltak össze az 1850-es évekről, Deák köréről, a kiegyezésről és számtalan más bonyolult kérdéssről.

E nagyarányú munka gazdag karakterisztikájának jellegzetes vonásai és eredményei közül hármat emeljünk ki. Először azt, hogy amit szerzője már Eötvös könyvében is érzékelt, most azt a történeti s az esztétikai bemutatásnak egyik vezérfonalává tette: az irányzatok egymást kiegészítve, egymásra hatva egymás mellett élnek, s e kölcsönhatások nyomán egészen sajátos, ám autonóm minőségek jönnek létre, olyanok, mint például a magyar népiesség, amely romantikus is és realista is, de sem nem romantika, sem nem realizmus a nagy nyugati irodalmak hasonló irányzataihoz vetve. Másodiknak meg említsük éppen azt, hogy ez a szintézis elveti a komparatistikának olyan (mondjuk, vulgár-marxista és vulgár-szellem-történeti) alkalmazását, amely homogénan egységes európai irányzatokat akar egy-egy korszak valamennyi nemzeti irodalmára mércéül ráerőszakolni, s ami e mérce alá nem foglалható, azt késztetnek, elmaradottnak, korszerűtlennek, kisebb értékűnek mondja. Ezzel szemben viszont nagyonis hathatósan használja föl és tágtítja ki a komparatistikának azt a fajtáját, amely a történelem diktálta feladatok, s a betöltött funkciók jegyében vizsgálja, mint változik meg a módszerek és az eszközök, az irányok és a stílusok, az eszmék és a magatartások művészetalkotó és érték-hordozó szerepe, más-más társadalom-, művelődés-, irodalomhistóriai körülmények között. Harmadikul hozzuk fel a realista értékdoctrina immár egészen határozottá formálódott kezelését. Kétféle választja a terminus használatát; elfogadja azt föltételezést, hogy lehetséges vele azt a mindenkori törekvést kijelölni, amely a mindenkor valóság minél teljesebb és minél lényegibb megismerésére és megjelenítésére tör, s ezt a törekvést a művészet, kivált az irodalom egyik alapindítékának, főfő mozgatójának tartja. Vallja ugyanakkor, hogy van a terminusnak behatárolt történeti korszakra jellemző, módszere utaló irányzati jelentése is. S ha az általánosban mozgó esztétikai elmélet szerző az előbbi, egy-egy korszak irodalomtörténeti rendszerezője az utóbbit hasznosíthatja első sorban.

Az bizonyos, hogy ebben a monográfiában először sikerült ennek a fölötté bonyolult és ellentmondásos korszaknak valamennyi értékét viszonylagos esztétikai önelvűségében is, szorosabban vett társadalmi-történeti funkciójában is számba venni és értelmezni. Úgy azonban, hogy az értelmezés nemcsak nyitva hagyta az utat a további tisztázásokhoz, de ösztönzést is adott rájuk ama rendkívüli érzékenységgel, amellyel fölmutatta a korszaknak is, a műveknek is belső tüzetes vizsgálata váro világát, vonásait. Hallhatni ugyan ellenvetésként, hogy szükségtelenül nagyterjedelmű ez a könyv annak következtében, hogy állítólag ismétlő, szűretlen, indázó anyagának válogatásában és előadásában.

Mi azt hisszük, ha egyáltalán fölvethető e fontos művel kapcsolatban ily terjedelmi s anyagkezelési probléma, az inkább abból adódik, hogy küszködni kellett a még mindig ható s a magának még mindig kizárólagosságot követelő, teleológiával értett, erősen fetisizált realizmus-koncepció verbális nyűgeivel, miközben anyaga és korvizsgálata egyértelműen ellene dolgozott ennek „koncepció-

nak". Ha valahol lehet hiányérzetünk, az e monográfiához kapcsolódó Madách-tanulmányok csokra. Itt határozottan és direktan polémikus Lukács felfogásával. A maga felfogását folyton finomítva egyre szemléletesebben fejti ki, csakhogy míg Lukács egy hegelianus eszemetörténeti fejlődéselvi princípiumot érvényesít, nem éppen mentesen bizonyos linearitástól s majdnem egészen figyelmen kívül hagyva az esztétikai mozzanataok lehetséges történetfilozófiai szerepét és funkcióátvállalásait, addig Sötér azonban itt is nyitott maradt, nem utolsó sorban éppen a történetfilozófiai és vele műfaji mellett megy el s nem ütközik meg igazán érvelésük. Ez bizonyosan adódik mindkettőjük iskolázottságának kötöttségeiből is. A fejlődéselvet – minden dialektika-hangoztatás ellenére is, – gyakran egyenes-vonalúan érvényesítő (baloldali) német, s az esztétikai-irodalomtörténeti-nemzettörténeti nézőpontot kellő történetfilozófiai háttérkidolgozottság nélkül keresztülvivő magyar hagyományból. Sötér azonban itt is nyitott maradt, nem utolsó sorban éppen a történetfilozófiai és vele a műfaji továbbmunkálás irányában.

3.

Ennek a bonyolult korszaknak szintetizáló átgondolása és földolgozása, mindenesetre, kialakította benne azt a készséget és hajlandóságot, azt a szükségérzékelést és feladatvállalást, hogy magára vegye mindazt a fáradságot és felelősséget, amely egy minden eddiginél nagyobb és alaposabb, a marxista történet- és irodalomfelfogás alapján álló szintézis főszerkesztői tisztevel együtt járt. Igaz, az elkészült hatkötetes munka egyes kötetének koncepcióját és módszerét elsősorban az illető kötetek szerkesztői formálták ki; így Sötér, közvetlenül, a 4. kötetét. Közvetve azonban mindaz a tapasztalat, amelyre ő eddigi sokrétű tevékenysége és sokrétű műveltsége révén tett, az egész munka menetét befolyásolta, alakította, megkönnyítette. A merevség és az egysíkúság elutasításának, a hamis aktualizálástól és a történetietlen követelmény-visszavetítéstől való óvakodásnak, a lehető minden érték becslésének és a módszerbeli gazdaságnak, a nemzeti fejlődési és a komparatistikai elv helyes egyesítésének amaz ösztönzései, amelyek az ő eredményeiből sugároztak, nem maradtak a tíz kötet munkatársaira sem hatástalanok, közvetlenül az előzetes megbeszélések, közvetve a feldolgozási formák munkameneti alakulása folyamán.

Leginkább, persze, éppen a 4. kötetben érvényesültek, amely a Petőfitől Adyig tartó szakaszt foglalja magába. Abban a kötetben tehát, amely nem dolgozhatott még olyan föltárt és olyan már többször megmunkált anyaggal, mint az előzőek, de nem is elégedhetett meg olyan portrészorozati megoldással, illetőleg olyan regisztráló vázlatsterű eljárással, mint az 5., illetőleg a 6. kötet tehetette, hiszen háromnegyed évszázados múlt, történeti távlat választotta már el anyagától. A minden esztétikai értékre és a minden fejlődési mozzanatra való érzékenység éppen itt, e korszak első teljes irodalomtörténeti föltérképezésénél volt különlegesen fontos. Aligha véletlen, hogy arról a szektás oldalról, amelyen még akkor sem mozdultak ki a visszavetített előfő normák jegyében való ítélkezésről, ez a kötet éppen gazdagsága, sokrétűsége miatt kapott támadást.

Ez a nagy hatkötetes vállalkozás tudományos vállalkozás. Következik ebből az, hogy egy idő múltán egészében is elavul majd, s újnak kell fölváltania; részleteiben pedig már megjelenése másnapján eleve újabb és újabb korrekciókra szorult. Vannak egyes fejezeteinek művészi vonásai is, egészében azonban nem az ún. művészi történetírás ambíciójával készült. Nem az minősíti tehát, mennyire „örökéletű”, hanem az, hogy semmilyen magyar irodalomtörténeti kérdésben, amíg csak lesz magyar irodalomtörténetírás, nem lehet megkerülni, figyelmen kívül hagyni. Az addig fölhalmozódott kutatásoknak is, a hozzá végzett akkori kutatásoknak is olyan céltudatos, tervszerű, esztétikai és történeti lényegre koncentráló, szintetizáló összgezése, amelyet eladdig nem mutatott föl a magyar irodalomtudomány. S amelyet újabb alap kutatások nélkül nincs is értelme létrehozni.

4.

Sötér számára nyilván rendkívül sok művészethistóriai és művészetelméleti kérdés végiggondolását tette nemcsak lehetővé, de nélkülözhetetlenné e munka készülése. De ösztönözhetette őt ily végiggondolásra a hazai s a nemzetközi tudományos életben betöltött helye, szerepe is. Mint az Irodalomtudományi Intézet igazgatójának, s mint a Nemzetközi Irodalomtörténeti Társaság elnökének erős aktualitást nyert vagy éppen élesre állított vitakérdésekben kellett állást foglalnia. S természetesen ezt követelte a hatvanas évek elején végre valóban megmozduló és valóban változó, önmagát tisztító és önmagát ellenőrző magyar művelődési élet is. Mindazt a tapasztalatot, amelyet monográfia-szerzői, szerkesztői, egyetemi tanári, tudományirányítói tevékenysége folyamán szerzett, az élő irodalmat is folyton követő s tájoló kritikai tevékenysége s nem utolsó sorban korábbi szépirói munkáinak újradolgozása

még inkább földűsitotta. A hatvanas évek végén, a hetvenes elején legjobb fölkészültsége jegyében születtek sorra nagy irodalomelméleti tanulmányai. Most alig-alig vitázott, főleg nem egyes személyekkel, hanem ha mégis: egyes jellegzetessé lett álláspontokkal. Leginkább azonban mégis egy gazdag pálya összegzései, elméleti summázásai ezek.

Szinte minden korábbi elméleti cikkének lényegi mondanója, sarjasztó kulcskérdése előkerül e tanulmányokban. De úgy, hogy immár mindegyik egy egységes fölfogás egymáshoz csiszolt, szerves, történelmileg, esztétikailag igazolt elemeként jelenjék meg. Az irodalom, véli, tükrözi a világot, „a természetet”, amin – Goethe szóhasználatával – az egész életközponthoz mindenséget érti, de egyben teremt is az irodalom, teremt minden valódi mű egy „másik természetét” is, az emberi, az egyedi, a közös, a történeti értékvilág új meg új univerzumát, amely mindig egyszerre individuális is, közös is. A művészet, az irodalom alkotásainak vizsgálatára mindenek előtt az alkotói módszer megragadását tartja fontosnak, alapnak, kiindulásnak. Az alkotói módszer milyenségében, eszközeinek megválogatásában, kombinációi kidolgozásában egyéniség és világszemlélet, kor és környezet, örökségkezelés és újulási szándék egyaránt benne van. S irányzat, stílus, mozgalom általa képződik ki, belőle képezhető le, rajta keresztül mutatkozik meg, föl kutatásával karakterizálható. Az ábrázolási, a kifejezési, az alkotói módszerek az irodalom történetében többnyire egymás mellett, egymásra hatva, egymásba játszva élnek. Az egymásra következő irányzatok nemcsak tartalmazznak sokat az előző irányzatok módszereiből, de nélkülük meg sem igen lehetnének. Az egy korszakban egymás mellett élő irányzatok valamelyikének *dominanciája* s nem egyeduralma jellemző rendszerint egy-egy korszakra, s az alkotás módszereiben is a poétikai eszközök fölhasználásának, egybeszervítésének uralkodó eleme határoz. Sőtér eleve elveti a poétika ama felfogását, mintha egy-egy poétikai eszköz mindenütt és szükségszerűen ugyanazt a szerepet töltené be, s elveti azt is, mintha a poétikai eszközök változatlan alakzatban öröklődnének át. A történeti poétika híve s egy-egy irányzat egységes poétikáját sem fogadja el. Itt is csak dominanciáról van szerinte szó.

Jól látható e kései elméleti műveiből, hogy mint korábban, most is hevesen tiltakozik a szellem-történet egyetemes korélmény, egyetemes korstílus tétele ellen s a vele rokon vulgárhegelianus-vulgár-marxista nézetek ellen is.

Ezek a fönntartások és elutasítások a 60-as években s a 70-esek elején nagyon is érthetőek és helyénvalóak voltak. Azt a kérdést azonban föl lehet vetni, vajon a Dilthey-követők túlzásai s Dilthey filozófiai idealizmusának egyes végtelenségei okán szükséges-e, hasznos-e magának Diltheynek történeti, esztétikai munkáiban, módszerében rejlő minden elvet elhárítani. Sőtér a *korszak* és *módszer* fogalmaival operál, belőlük, általuk eredeztet igen eredményesen, amidőn a stílus jelenségét és jelentőségét magyarázza. Tiltakozása a *korstílus* olyan forrásként való tekintése ellen, mint azt egyes nagyhatású Dilthey-tanítványok teszik, Strichtől Hauserig, nagyon is megokolt és teljesen jogosult. Azt azonban aligha tanácsos elvetni, ami Dilthey módszerében és felfogásában a klasszikus német filozófia és művészettudomány hagyományaihoz kapcsolódva, azt korrigálva és korszakához igazítva a humán, a társadalom-, a művészettudományok sajátosságát hivatott védeni a pozitívizmus természet tudományos, determinációs művészeti tanaival szemben s a századvégies (gyakran marxizáló) szociológia egysíkú, illusztrációs tükrözés-tanáival szemben. Mert például nem kétséges, hogy nem a stílusból születik a korszak, de az sem, hogy a megszületett stílus nagyon erősen és egységesen hat vissza a korszakra, a korszak módszereire is. S az sem, hogy a következő korszakokra az előzők igen nagyrészt a stílus karakterén át hatnak. Azt is el kell háritanunk, mintha a stílusok egymásra következőzése, történeti sorozata önelvű, önmozgású belső fejlődés volna. Ugyanakkor nem lehet egy – hangsúlyozzuk: – viszonylagos önmozgást, önelvűséget figyelmen kívül hagyni, amely egyes alkotók tudatában gyakran szinte abszolúttá válik. Eliot művészetét, citátumos-utalásos módszerét például, s művészetének történeti melancholiáját, s történeti melancholiája ellenére történeti alkotáskötelezettségét nehéz volna érteni az egymásra következő, az egymást kioltó és egymást mégis megtermékenyítő gondolkodás- és stíluskorszakok élménye nélkül.

Lehető ellenvetést írtunk le; nem azért, hogy Sőtér elméleti gondolkodásának kezdeményező hatását, gazdagságát, jelentőségét csökkentjük. Ellenkezőleg: Sőtér, a magát marxistának valló elmélet-szerző mindig a maga nevében beszél: elgondolásairól nem szól így: „a marxizmus szerint...”, konklúzióiról nem így „a marxizmus értelmében tehát...”, véleményeiről nem így: „a marxista kritika ítélete tehát...”. A szervezeti, a cselekvési programhatározatokat nem cseréli össze a kritikus, a tudós, az irodalomtörténész gondolati tevékenységével. S nem vindikál a marxizmus és a maga

felfogása közé azonosságlelet. Tudja, hogy – mint minden nagy gondolati rendszer és irány – a marxizmus is folyton átalakuló, változó, bontakozó formában él igazán, van jelen valóban az élet bármely területén, s nem paragrafuszerűen applikált szabálygyűjteményként. Az ő elméleti tanulmányai nem szankcionálni óhajtanak, hanem megérteni és megértetni s egyben továbbgondolásra ösztö-
nözni.

5.

Sőtér egyik kedvelt szerzője Proust. Számtalan tanulmányának sok-sok utalása éppúgy erről tanúskodik, mit szépirói művei is. Folyton újradolgozó módszerében, átformáló ösztönében, egyre csiszoló, tökéletesítő hajlamában van is valami rokon a nagy franciáéval. S abban is, hogy az általa megélt világot éppúgy, mint az általa mélyen átbúvárított irodalmat igyekezett klasszikus tagozódású, tiszta szövegezésű, szűrt termésű, méretes arányú műegységbe összefogni. Hogy ezáltal életét is, tudományosságát is végleges formába foghassa, tekinthesse át. Két-két trilógiába mindkettőt. A goethei embertípust említettük bevezetőnkben. Nála, Goethénél többet aligha hoz föl argumentumként Sőtér egy szerzőt is külföldről.

De – bár minden érték iránt nyitott – hazai főfő útmutatóit is könnyű megelni. Nem is elsősorban irodalomtudósok közt, hanem inkább író tudósok, tudós írók között. Mert tanult sokat Horváth Jánostól, s tanult, kivált nyelvet, fogalmazást Gyulaitól is – akinek talán legszebb műfaját, a klasszikus *emlékbeszédet* föl- és megújította –, de többet mégis a tanulmányíró Babitsól, legtöbbet azonban attól, aki az említetteknek is első számú mestere volt, Aranytól. Akit Babits a magyar „nagykritikusnak” mondott, Heinrich Gusztáv pedig a legjobb magyar „irodalomtörténész-tehetőség”-nek. Bizonyára mást-mást tanult tőle mindenik, de tanult azonosat is, az életre is, az irodalomra is. Azt például az irodalomra, hogy lényegét tekintve minden irodalomnak azonosak az emberi-törté-
neti feladatai, s azonosak a törvényei is. S azt az életre, hogy legtöbbet a megalkotott, a műben megalkotott élet adja az egyénnek is, a közösségnek is. Sőtér, aki hetvenesztendősen is oly munka-
kedvvel és munkafegyellemmel dolgozik, mint induló író és kezdő tudós korában, hozzájuk sorakozik – életművével, életerkölcseivel, életfegyelmével.

HÁBORÚ ÉS POLITIKA RIMAY JÁNOS ÉLETÉBEN

Egyre általánosabban elfogadott megfogalmazás szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel, és minden háború azzal a politikai renddel függ össze, amelyből fakad.¹ A politika és a háború kapcsolatában a politikáé a döntő szerep, ám a háborúknak megvan az emberek akaratától független logikája, amellyel számolni kell. Emiatt a háborúkban részt vevők gyakran kénytelenek felülvizsgálni politikai vonalukat és meg kell változtatniuk azt a fegyveres harc folyamán keletkezett új körülmények, új feladatok érdekében. A háború tehát nem passzív függvénye a politikának, hanem visszahat arra és időnként módosítja is azt.² Így van ez az egyes államok és társadalmi osztályok, rétegek vonatkozásában, de nincs másként az egyének életében sem. Éppen ezért talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy a XVI. és XVII. században élt Rimay János politikai nézeteit is jelentős mértékben formálták azok a háborúk, amelyekkel valamilyen formában kapcsolatba került.

Rimay ifjúsága a török elleni végvári harcok fénykorára esett. Ezek a Balassi Bálint és katonaköltő társai által megénekelt fegyveres összecsapások a XVI. század utolsó évtizedében szinte észrevétlenül nőttek át abba a nagy küzdelembe, amelyet a tizenöt éves török-elleni háborúként tart számon a magyar és az európai história. Ennek keretében robbant ki és zajlott le a Bocskai-szabadságharc: a „háború a háborúban”. A Habsburg- és a törökellenes harcot lezáró bécsi és zsitvatoroki békekötéseket

Leggyakrabban előforduló forrásrövidítések:

Bethlen lev. = SZILÁGYI S., *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*, Bp. 1887. – Bethlen pol. lev. = SZILÁGYI S., *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Bp. 1879. – ECKHARDT, = ECKHARDT S., *Rimay János összes művei*, Bp. 1955. – EOE = SZILÁGYI S., *Erdélyi országgyűlési emlékek*, Bp. 1865–1898. – ETA = MIKÓ I.–SZABÓ K., *Erdélyi történelmi adatok*, Kolozsvár, 1855–1862. – Ferenczi, = FERENCZI Z., *Rimay János*, Bp. 1911. – IPOLYI, = IPOLYI A., *Alsó-sztrégovai és rimai Rimay János államviratai és levelezése*, Bp. 1887. – KLANICZAY, 1964. – *A magyar irodalom-története 1600-tól 1722-ig*, KLANICZAY T. szerk. Bp. 1964. – MHHD – *Monumenta Hungariae historica I. Diplomataria* – MHHS – *Monumenta Hungariae historica, II. Scriptores* – MOE = *Magyar országgyűlési emlékek* – NAGY L., 1961. = NAGY L., *A Bocskai szabadságharc katonai története*, Bp. 1961. – NAGY L., 1969. = NAGY L., *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*, Bp. 1969. – NAGY L., 1972. = NAGY L., *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*, Bp. 1972. – NAGY L., 1978. = NAGY L., *A végvári dicsőség nyomában*, Bp. 1978. – NAGY L., 1982. – NAGY L., „Nem jöttünk égi Hadak-Utján...” *Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról*, Bp. 1982. – RMKT = *Régi magyar i. öltők tára. XVII. század, I. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete*, Szerk. KLANICZAY T. és STOLL B. Bp. 1959. – RML = *Régi magyar levelestár*, Szerk. HARGITTAY E. Bp. 1981. I. k. – SZ = *Századok*, – TMKÁO = SZILÁDY Á. – SZILÁGYI S., *Török – magyarkori államokmánytár*. I. k. Pest, 1868. – TSZ = *Történelmi Szemle* Bp. 1912-től, – TT = *Történelmi Tár* Bp. 1878–1911. – VERESS E. – VERESS E., *Basta György hadvezér levelezése és iratai*, Bp. 1911–13. I–II. k.

¹ V. I. Lenin művei, XXIV. k. Bp. 1952. 415.

² L. A marxizmus–leninizmus a háborúról és a hadseregről, Bp. 1958. 63–64.

egy csaknem másfél évtizedig tartó, viszonylagos csendesség követte Magyarországon. Ezen idő alatt csupán kisebb fegyveres akciók zajlottak le a három észre: szakadt országban előbb Báthory Gábor³ majd Bethlen Gábor megbuktatására.⁴ Emellett természetesen nem szüneteltek a kisebb fegyveres összecsapások a magyarországi török végvárok és a magyar végvári katonák között, amelyek még akkor sem szüntek meg teljesen, amikor a végek és kastélyok „vitélző népe” túlnyomó részben Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György majd Thököly Imre zászlói alatt török szövetségben harcolt a Habsburg-hatalom ellen.⁵ Rimay János életében a legnagyobb méretű fegyveres összecsapás az a küzdelem volt, amelyet – időtartama után – harmincéves háborúnak nevezünk.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy Rimay kortársai vajon hogyan látták és ítélték meg a korukban zajló háborúkat? – akkor talán legérdekesebb szemügyre vennünk Bethlen Gábor és I. Rákóczi György meghatározásait. Bethlen 1616 tavaszán így summázta a háborúk céljáról és jellegéről vallott nézeteit: „soha az igaz ok nélkül való hadakozásban semmi jó nincs, melyeket az emberek a magok haszna kereséséért, csak felfuvalkodásból kezdenek. Viszontag az mely hadakozást kételenségért, magok oltalmazásáért és békességek megmaradásáért kezdenek, az Úr isten is mint igaz ígyet segíti és jó végét engedi”. (Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem: NL). Bethlen a hadviselő felek politikai céljait úgy osztályozta, hogy a háborúskodók vagy arra törekcsenek, hogy „békességet állandóképpen szerezcsenek az hosszú hadakozásokból országoknak”, vagy pedig azt igyekeznek elérni, hogy „egyik a másikat elfogyassa”. Saját Habsburg-ellenes háborúinak a célját a haza és a vallás szabadságának helyreállításában jelölte meg.⁶ I. Rákóczi György 1634-es megfogalmazása szerint a „jó fejedelmek” vagy „magok oltalmáért”, vagy pedig egyéb „szükséges okokért” nyúlnak fegyverhez.⁷ Ennek szellemében az 1636-os török elleni harcát önvédelmi háborúnak tekintette, míg az 1644/45-ös Habsburg-ellenes támadását – Bethlenhez hasonlóan – a hit és a haza szabadságának helyreállításáért folytatott küzdelemnek minősítette.⁸ Kemény János – Bethlen udvari ifja, majd Rákóczi hadvezére – azonban úgy vélekedett, hogy a fejedelmek „csak praetextusnak csinálják az isten dicsőségét, de az alatt *magok világi hasznokat* keresik”. Emiatt „az Úristen is az fejedelmeket és nemzeteket kívánságok szerint való végekkel nem boldogítja”.⁹

Nem vitás, hogy minden hadviselő fél igyekezett – és igyekszik napjainkban is – hadakozását magasztos célokért folytatott küzdelemnek beállítani, még abban az esetben is, ha az valójában egyértelműen a másik kirablására és leigázására irányuló agresszió. Eppen ezért nem is mindig könnyű meghatározni egy adott háború igazságos vagy igazságtalan jellegét, mert annak bevallott és valós céljai sokszor erősen eltérnek egymástól. Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartani, hogy a legtöbb hadakozásban egyaránt fellelhetők az igazságos és igazságtalan motívumok. Helytől és időtől függ, hogy mikor melyek kerülnek túlsúlyba. Így volt ez azoknál a háborúknál is, amelyek Rimay János életében zajlottak le. A török elleni harcot például a Habsburg-hatalom részéről átszöttek protestáns-ellenes és a magyarságra nézve más módon sérelmes tendenciák. Ugyanakkor a török szövetségben vívott Habsburg-ellenes harcok a magyarországi termelőerők pusztításával és a törökellenes védelmi képesség csökkentésével a török hódítók malmára is hajtották a vizet. Eppen ezért rendkívül nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon Rimay korának törökellenes vagy Habsburg-ellenes küzdelmeit nevezhetjük-e haladó célokért folytatott igazságos háborúnak? Am hasonló nehézségekbe ütközünk akkor is, ha a rendiség és a centralizáció összefüggésében vizsgáljuk ezeket a háborúkat. Elegendő utalnunk arra, hogy az a török hatalom, amely a saját birodalmában nem ismerte a rendi jogokat, a Habsburg-ellenes küzdelem idején a magyar rendek szabadságjogainak oltalmazójaként

³ Báthory Gábor személyéről, uralkodásáról legújabbban I. NAGY L. „Rosszhírű” Báthoryak, (megjelenés alatt a Kossuth K. gondozásában), továbbá NAGY L., *A két Gábor* a „Tündérkert”-ben és a történeti valóságban II 1982. 2. sz.

⁴ E küzdelemről bővebben I. NAGY L., 1969. 77–117.

⁵ L. NAGY L., 1978. 141, 175–176. NAGY L., 1982. 69–76.

⁶ Bethlen lev. 55. NAGY L., 1969. 451.

⁷ HK 1894. 143.

⁸ Erről legújabbban I. NAGY L., „Bibliás öröklő” – félművekben (megjelenés alatt a Magvető K. gondozásában).

⁹ KEMÉNY J., *Önéletírása és válogatott levelei*, Bp. 1959. 315.

lépett fel!¹⁰ Bizonyos értelemben hasonló kép tárul elénk akkor is, ha a Habsburgok Erdély elleni katonai akcióinak a jellegét akarjuk meghatározni. Az a hatalom, amelyik a saját országaiban, ha tehette, a legdrasztikusabban elfojtotta a vallási és a rendi szabadságtörekvéseket, az erdélyi nemes-séget a protestáns fejedelmek minden területre kiterjedő „zsarnoksága” alól kívánta „felszabadítani”.¹¹ Sorolhatnánk tovább is az ilyen és ehhez hasonló momentumokat, amelyek mind azt támasztják alá, hogy mennyire ellentmondásoktól teltettek voltak annak a kornak a háborúi is, amelyben Rimay élt. Erre azért is kell figyelniünk, mert szem előtt tévesztése esetén nem értjük –, vagy félremagyarázzuk –, azt a sok „táborváltást”, amelyet e kor emberei – Rimayval egyetemben – végrehajtottak.

Történetírásunk a magyar főurak és nemesek „táborváltásait” – különösen az ötvenes években – hajlott egyszerűen a magyar uralkodó osztály „züllöttségével”, „korruptságával”, „hazafiatlanságával” vagy egyéb szubjektív tényezőkkel magyarázni és élesen elítélni. Ma már világosabban látjuk, hogy az adott történelmi helyzet sokkal bonyolultabb volt annál, minthogy ilyen kategorikus ítéletekkel a dolgok lényegére tapinthatnánk. A török hódoltság korának egyik jeles kutatója joggal kifogásolta, hogy a történetírók közül sokan hajlamosak egymástól elszigetelten és élesen elválasztva vizsgálni a kor embereinek politikai magatartásait: nevezetesen a Habsburg-ellenességet és a törökellenességet. A valóságban ugyanis ez a két magatartás gyakran keveredett az emberekben: az egyik könnyen átcsapott a másikba. Jóllehet nem egy politikai pálfordulásnál ki lehet mutatni az egyéni haszonszerzésre irányuló törekvést is, ám a dolgok mélyére nézve azt kell tapasztalunk, hogy a töröknek való behódolás és a törökkel való szövetkezés szándéka általában egy tőről fakadt a törökkel szembeni védtelenség érzésével, a töröktől való félelemmel. Nem húzódtott az érdekekben gyökerező szilárd és állandó határ a török elleni és a török melletti elkötelezettség között: esetleges, véletlenszerű körülményektől, vagy pillanatnyi hatásoktól, indulatoktól függően a kettő könnyen átcsapathatott egymásba.¹²

Jól példázzák e megállapítás igazát az olyan életutak, mint például a Bocskai Istváné, Wesselényi Ferencé vagy Zrínyi Péteré, amelyekhez hasonlókat bőven fellelhetünk a kor embereinél. Ide sorolható többek között Rimay János is, akinek a „táborváltásaiban” szerepet kaptak jócskán egyéni motívumok is, de alapvetően osztálya magatartásváltozásait követte ebben a török- és Habsburg-ellenes háborúk zajától hangos korszakban.

A tizenöt éves háborúban

Sokan és sokszor leírták már, hogy a tizenöt éves török elleni háború története feldolgozatlan területe, – sőt mondhatni „fehér folt”-ja –, a magyar történetírásnak és hadtörténetírásnak. E hiányosság konstatálását azonban mindmáig nem követte lényeges változás ezen a téren. Tulajdonképpen még az is tisztázatlan, hogy pontosan mikortól számítható a háború kezdete? Ám hasonló a helyzet e háború céljait és lehetőségeit illetően is.¹³ Már a kortársak meglehetősen eltérően ítélték meg azt, hogy az adott politikai és katonai helyzet milyen befejezés lehetőségét hordozta magában. A véleményeltérések nyomon követhetők az utókor történetírásában is. A magyar történetírásban és hadtörténetírásban olyan nézetek váltak uralkodóvá, hogy az 1596-os mezőkeresztesi csatavesztést

¹⁰ L. erre pl. Lalla Mohamed nagyvezér szavait a rákosmezei találkozón (BOCATIUS J., *Commentatio epistolica de legatione sua ad Stephanum Botskay, Transylvaniae principem et suscepta cum eo anno 1605 in campo Rákos projectione*, in BÉL M., *Adparatus ad historiam Hungariae*, Pozsony, 1735. (vagy pl. a Bethlen trónratételére Erdélybe rendelt Szkender pasa 1613 szept. 19-i levelét az erdélyiekhez, TMKÁO I. k. 110–113.)

¹¹ L. pl. EOE VII. k. 293–295, 403–405.

¹² L. BENCZÉDI L., *A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása*, TSZ 1974. 4. sz. 608. Vö. NAGY L., 1978. 34–35.

¹³ L. KOSÁRY D., *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, Bp. 1951. I. k. 313–317. továbbá PÉTER K., *A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. A mohácsi csatától a szatmári békéig*, SZ 1980. 3. sz. 364–377.

követően a küzdelem a törökellenes erők részéről nem tekinthető egyébnek, mint kilátástalan, meddő vérontásnak. Emiatt azoknak a politikusoknak és katonáknak volt egyértelműen igazuk, akik *mindenárón* le akarták zárni ezt a csupán anyagi és véráldozatot követelő – de a siker reményével sem kecsegtető – fegyveres konfliktust. Ebből kiindulva minősítettük pozitívnak például az 1594-ben véresen felszámolt erdélyi „török párt” állásfoglalását. Akárcsak azokat a XVII. század eleji próbálkozásokat, amelyek előbb Báthory Zsigmond, majd Székely Mózes és más törökföldi emigránsok vezetése alatt ki akarták szakítani Erdélyt a törökellenes táborból, hogy ott visszaállítsák a korábbi, vazallusi állapotokat. Jelen sorok írója is csupán az utóbbi években publikált munkáiban adott hangot olyan nézeteinek, miszerint ennek a török elleni háborúnak lehetett volna más, a törökellenes szövetségre nézve kedvezőbb befejezése is. Ez a felfogás természetesen más megvilágításba helyezi az erdélyiek szeparatista törekvéseit is.¹⁴

Ha az 1591-től számított fegyveres küzdelmek Rimayra gyakorolt hatását vizsgáljuk, érdemes szemügyre venni azt a levelet, amelyet 1592 nyarán küldött Justus Lipsiusnak. A háború kirobbanásának körülményeit így festi le: „Alighogy a haza sebe gyógyulni kezdett, a török gyakori becsapása a határos területekre, felújítva mintegy a sebhelyet, igen szomorú *gaztettnek* híret hozza mostanában mifelénk. Mikor ugyanis egyrészt a *béke reményében* a katonák ereje érezhetően alábbhagyott. . . másrészt az ország erődítményei nem voltak azzal a felszereléssel és igazgatással gazdálkodva, melynek béke idején háborúra alkalmasabb módon kellett volna ellátva lenni, a török . . . alkalmasnak találta, hogy megrohanja a *gondatlanságból összedőléssel fenyegető falak között élő, minden segítség reményétől megfosztott és zsákmányolásra szinte kínálkozó katonát.*”¹⁵ A Rimay leveléből áradó szorongó érzés általános volt az akkori Magyarországon. Ez érthető is, hiszen az ország védelmi ereje valóban meggyöngült. Lényegében azon okok miatt, amiket Rimay felsorol és amik megtalálhatók például Magyar István kortársi írásában is.¹⁶ Ám az 1597-ben Magyarországra jött tapasztalt katona, Basta tábornok is úgy látta, hogy az ország védelmére hivatott várak többsége nem képes ellenállni hat napig tartó ostromnak sem!¹⁷ Az 1593-as és 1594-es hadiesemények azonban azt bizonyították: a török bármily félelmes, már korántsem képvisel olyan erőt, mint Nagy Szulejmán szultán uralkodása idején.¹⁸ A kezdeti török sikerek után az 1593/94-es téli hadjáratban a törökellenes erők számos bányavidéki véghelyet visszafoglaltak, köztük a stratégiailag kiemelkedő fontosságú Füleket. Ezekben a harcokban ott küzdött Rimay példaképe, a Lengyelországból hazatért halhatatlan „végvári trubadúr”, Balassi Bálint is. Az 1594-es harcokban a török ellen küzdők visszavették Nógrádot, majd Hatvannál arattak győzelmet az ellenségen. Ezt követően kezdte meg egy mintegy 35 000 főnyi sereg Esztergom ostromát.¹⁹

Rimay biográfusa elmondja, hogy az 1593-as és 1594-es felvidéki harcokban Balassival együtt részt vett Rimay is. Követte példaképét az *esztergomi táborba* is.²⁰ Közlebbi adatokat nem ír Rimay katonáskodásáról. Erre Illésházytól kaphatunk közvetett utalást, aki elmondja, hogy az esztergomi táborba „*az urak, nemesek mind személyek szerint elmenének.*”²¹ Rimay minden bizonnyal Nógrád

¹⁴ NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, Bp. 1981. 235. és N. L., *Erdély és a tizenöt éves háború*, SZ 1982. 4. sz. 659–668.

¹⁵ ECKHARDT, 228–229. Vö. Révay Péter 1592. júl. 27-i, Lipsiusnak írt levelével: RML I. k. 260–263.

¹⁶ L. MAGYARI I., *Az országokban való sok romlásoknak okairól és azokból való megszabadulásának jó módgyáról mostan újonnan írtatott és sok bölcs embereknek írásokból szerzetett hasznos könyvecske*, Bp. 1979. 157–183.

¹⁷ VERESS E., I. k. 11. sz. írat.

¹⁸ L. pl. HEGYI K., *Egy világirodalom végvidékén*, Bp. 1976. 33.

¹⁹ A harcokról I. GÖMÖRY G., *A sziszeki csata*, HK 1894., G. G., *Veszprém és Várpalota eleste*, HK 1895., G. G., *A pákozdí csata*, HK 1896., JURKOVICH E., *Harcvérti tudósítás az esztergomi táborból*, 1594. TT 1902.

²⁰ FERENCZI, 67–68.

²¹ MHHS VII. k. 10. „Lám valahol mi úr vagyunk Magyarországon, azok mind itt vannak, még a betegesse is ide hozatta magát” – írta Thurzó György az esztergomi táborból nejeének (KUBINYI M., *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejeéhez* . . . Bp. 1876. I. k. 67.)

mégve nemesi felkelői között vett részt a harcokban és vonult Esztergom alá is. Azt, hogy valóban ott volt, alátámasztják versei is. Mindenekelőtt az a költeménye, amelyet az irodalomtörténet az ezerhatszázas évekrelelejtén írt műként tart számon,²² de amelyik – legalábbis nézetünk szerint – inkább 1594-ben vagy 1595-ben keletkezett. Ezt valószínűsíti a „felbomlott békeesség”-re mint közeli dologra történő hivatkozás, valamint a táborélet leírásának egyes részletei. Az időnek igen vizsgálkodó felháborodott állapotja című költemény ugyanis azon ritka török hódoltság kori verseink közül való, amelyek szemléletes és részletes leírást adnak a magyar katonai táboréletéről. Sajátos módon a tábor, – aminek pedig Zrínyi Miklós oly kiemelkedő fontosságot tulajdonított a hadseregek életében,²³ – kevésbé ragadta meg a katonaköltők figyelmét. Talán azért, mert olyan keveset változott az évszázadok folyamán? Vagy azért, mert a magyar hadaknál nem alakult ki olyan állandósult és rendszeres táborélet, mint a nyugati állandó zsoldos hadseregeknél? Ezekre a kérdésekre ma még nem ismerjük a kielégítő, megnyugtató választ. Eppen ezért különösen értékes az a rövid leírás is, amely Rimay versében található. A „Táborban hideg szél / az Nap melegével / hol hidegit s hol hevít . . .”²⁴ – sorok arra utalnak, hogy a szerző egy kora tavasszal kezdődő és forró nyárra torkolló, hosszú táborozás alatt szerezhetette ihletkeltő tapasztalatait. Ilyen volt az 1593/94-es téli és kora tavaszi hadjárat táborélete. A téli táborozás meglehetősen ritkaság számba ment ebben az időben, hiszen ekkor még az őszi „abdankolás” és a késő tavaszi újra toborzás rendszere dívott a császári hadseregben, amely ekkor volt átalakulóban az úgynevezett „céhes” vagy „időszakos zsoldos” formáról az „állandó zsoldos” szervezeti formára.²⁵ Ezek alapján gondoljuk, hogy Rimay idézett verse valószínűleg 1594-ben vagy 1595-ben keletkezhetett és nem későbbben.

A háború kezdeti, reménykedő szakaszára utalnak különben a következő sorok is: „Mégis az Vitézség az harcra buzdul s ég, ha kit az tisztesség szít.” „Katona szerszámban jó lovagnak hátán vitéz ifjak forgódnak / Az jó hírért névért és az tisztességért jó kedvvel vagdalkoznak / Arra ami nehéz s az szép böcsület néz, szívek szakadva futnak.”²⁶ Ezt a bizakodást és lelkes hangulatot tartalmazza a fenti verssel valószínűleg közel egyidőben keletkezett, „Minden dolgok között láthatsz vizsgáltsát” kezdetű költemény is: „Ellenségünk szívét, mint kezdéd, epezd meg, / Lakóhelyeinket nekünk térítsed meg, / Hogy megtelepedvén, / Szent áldozatodat adhassuk vígan meg.”²⁷ Az 1594-es esztendő bizakodással teli hangulatát tükrözi a Balassi testvérekről írt gyászének is, ami egyúttal szinte naplószerű beszámoló az Esztergom alatti táborozásról: „Látván szép hazámna / Hogy kiki általmára / Fegyvert készít, s megyen / Megszabadulására, / Szívem repös, vidul / S csak nem lábra indul / Oly vig minden javára.” „Ott vár Nemzetemnek / Szép Sátoros Tábora / S egyéb sok rendeknek / Sűrő nagy zászlós hada. / Ki sáncot és épít / S ki kart szívet készít / Igyekezzvén ostromra.”²⁸ Úgy tűnik, hogy ezt a bizakodást nem söpörte el az Esztergom alatti kudarc és Győr török kézre kerülése sem.²⁹ Legalábbis ezt tükrözi az a vers, amelyet Rimay 1595 nyarán szerzett a török ellen hadba induló Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek, s amelyről – nem tudni, milyen megfontolások alapján – Eckhardt Sándor azt írta: „Rimay szövegéből azt következtethetjük, hogy ő bizonyos mértékig saját verse hatásának tulajdonította a sikert, mert a címzett győzelme előtt kapta kézhez.”³⁰ Magunk részéről nem tudunk felfedezni erre utaló momentumot a vers utólag keletkezett

²² ECKHARDT, 195. Vö. ESZE T.–KISS J.–KLANICZAY T., *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, Bp. 1953 469–470.

²³ „... a tábor a vitézek helye, ottan egymástul tanul, ottan élesedik az elméje, ottan isméri meg a kapitányát s a kapitány ötét, ottan egy kiáltására a kapitánynak rendben állhat, ottan istrázsálhat, egy szóval: azon kívül semmirekellő a vitézlő rend”. in Zrínyi Miklós *hadtudományi munkái*. Bp. 1976. 175.

²⁴ ECKHARDT, 73.

²⁵ Erről bővebben I. E. HEISCHMANN, *Die Anfänge des stehenden Heeres*, Wien, 1925. Újabbban I.: *Magyar Hadtörténet* I. kötetében (megjelenés alatt a Zrínyi Katonai K. gondozásában).

²⁶ ECKHARDT, 73.

²⁷ ECKHARDT, 68.

²⁸ ECKHARDT, 12–15. Vö., a 21. sz. jegyzetben hivatkozottakkal!

²⁹ A Győr esete miatti rémületre l.: MHHS VII. k. 19–20.

³⁰ ECKHARDT, 194.

címében sem. Legfeljebb olyan összefüggést, hogy Báthory – a versben foglaltakkal egybecsengően –, maga is Isten segítségében látta a siker zálogát, amint ez Illésházy följegyzéséből is kiténik: „Az erdélyi fejedelem mind Tregovicsca alatt, mind Bukarest alatt látván, hogy az török tábor elment előtte, lováról leszállván, az egész tábor előtt térdre esett, felszóval hálákat ada az úristennek, hogy *nem ő előtte futnak az ő ellenségei, hanem az istennek színe előtt.*”³¹ Különbözően a vers utólag készült címében Rimay ugyanúgy kissé túlértékelt az egyesült erdélyi és román seregek sikerének jelentőségét, akárcsak a magyar kortársak többsége.³² Am már közöttük is akadtak olyanok, akik másként látták a dolgokat. Így például az erdélyi Hidvégi Mikó Ferenc, aki szerint csupán „a megtért hadnak utóljában kapdostak a mi vitézink” és Szinán pasa nagyvezér seregének csak a „rosszában” vágtak le valamennyit.³³ A királyi Magyarország területére azonban egyelőre nem hatoltak el az ilyen higgadt vélemények. Ott a nagy öröm és bizakodás uralkodott el az emberek között. Ezt a hangulatot tükrözi különben a „*Katonák hadnagya, Istennek jobb karja...*” kezdetű Rimay-vers is, amelyben a magyar katonák: „*Véres fegyverével, kinyitott sebével / Haza tér, ő r v e n d e z jó hire nevével, / Nem gondolyán semmit sebe sérelmével.*”³⁴ Meggyőződésünk szerint ebben az időszakban született az a *Homonnai István kérésére* készített kis ének is, amelyet Eckhardt a Bocskai-szabadságharc idején keletkezett közé sorolt, jöllehet Homonnai már 1598-ban meghalt.³⁵ Különösen a hetedik versszak szól amellett, hogy ezt a költeményt még a háború reménytelen szakaszában – tehát Eger eleste és a mezőkeresztesi csatavesztés előtt – írta Rimay. Biográfusa megfogalmazása szerint a katonai kudarcok megfosztották Rimayt is korábbi reményeitől. Ferenczi meglátása szerint ebből az időből való az *Ez világ mint egy kert...* kezdetű vers is, amit Eckhardt viszont szintén a 1605–1606-ban keletkezettek közé sorolt.³⁶

Rimay 1599 tavaszán Erdélybe ment, ahol akkor ugyancsak „zord idők” jártak; sűrű politikai változásokkal tarkítva. A Báthory Zsigmond akaratából Erdély trónjára került Báthory András környezete vonzhatta Rimayt a magyarországiak által egyre többször változékony, ingatag, „Tündérország”-nak nevezett fejedelemségbe. Az új uralkodó átlagon felüli műveltségű, művészetpártoló férfiú volt, aki korábban lengyelországi székhelyén istápolta Balassi Bálintot is. Elképzelhető, hogy Rimay Balassin keresztül került összeköttetésbe a bíborossal, akit megválasztása után sietett fölkeresni. Minden bizonnyal társadalmi és gazdasági előmenetelt remélt Báthory András szolgálatában, azonban ezek a remények nem váltak valóra. A művelt egyházi férfiú ugyanis rendkívül győnge gyakorlati politikusnak bizonyult, ami miatt uralkodásának napjai meg voltak számlálva. Ketten indultak uralma megdöntésére: Bocskai István, a leváltott váradi főkapitány, – immáron a császár magyar tanácsosa –, és Mihai Viteazul havasalföldi uralkodó. Mindketten a Habsburg-udvar jóváhagyásával és támogatásával. Mihai volt a gyorsabb, s így novemberben ő ült az elhagyott erdélyi fejedelmi székbe.³⁷

Rimay a Báthory András vereségével végződő sellemberki csata előtt pár nappal hazaindult Erdélyből. Szakított a katonáélettel és az elkövetkező esztendőokban Alsó-Sztrégován birtokoskodott.³⁸ Egyik 1602-ben írt levelének tanúsága szerint megcsömörlött a hadiélettől: „nem kívánhatok sem hadnagyságot, sem kapitányságot, ha kínálnak vele is” – írta Thurzó György alsó-magyarországi főkapitánynak.³⁹ Ez a kiábrándultság egyre általánosabb jelenséggé vált a magyar-nemesek körében.⁴⁰ Létrejöttében nem csekély szerepet játszott a hadihelyzet kedvezőtlen alakulása. 1600 májusában fellázadt a pápai vár francia zsoldos őrsége és fölajánlotta az erősséget a töröknek. Még

³¹ MHHS VII. k. 25.

³² Erről újabban I. NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, 55.

³³ MHHS VII. k. 140. Vö. MHHD XXXII. k. 168–169.

³⁴ ECKHARDT, 70.

³⁵ L. RMKT 499.

³⁶ FERENCZI, 43–44. Vö. ECKHARDT, 195.

³⁷ L. NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, 74.

³⁸ FERENCZI, 44–46.

³⁹ ECKHARDT, 232.

⁴⁰ L. újabban NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, 91–95.

ugyanezen esztendő októberében föladás révén török kézre került a fontos Kanizsa vára is.⁴¹ Ugyanabban az időben a Magyar Kamara sorozatos hűtlenségi pereket indított a magyar nagybirtokosok ellen vagyonuk megszerzésére.⁴² Erdélyben polgárháború dúlt a török vazallusságot visszaállítani akaró Báthory Zsigmond hívei és Basta császári tábornok katonái között.⁴³ Felső-Magyarországon pestisjárvány és marhavész dühöngött.⁴⁴ Ezekkel a riasztó jelenségekkel szemben kevés vigaszt nyújthatott Székesfehérvár visszavétele a töröktől és a sárréti nyílt ütközetben aratott győzelem.⁴⁵ A magyar nemesek 1602-ben már nem vállalták a személyes hadbavonulást!⁴⁶ A török újból elfoglalta Székesfehérvárt, a keresztény sereg viszont eredménytelenül próbálkozott Budá visszafoglalásával. A katonai kormányzat alá került Erdélyben éhínség dúlt, járvány pusztított.⁴⁷ A magyar végvári katonaság hosszú esztendőök óta fizetetlen volt.⁴⁸ Megjelent Magyar István könyve Az országokban való sok romlásoknak okairól címmel, amelyben a szerző mindenért a katolikusokat tette felelőssé.⁴⁹ Erre válaszolt Pázmány Péter vitairata, amely a bajokért való felelősséget visszahárította a protestánsokra.⁵⁰

Hová tűnt az az idő, amikor az embereket – felekezeti hovatartozást nem tekintve – egyedül a török elleni harc tüze hevítette? Elmondható, hogy alig leljük nyomát a XVII. század első éveinek eseményeit rögzítő egykorú krónikákban és levelekben. Ehelyett fásultság, elkeseredés, panasz található még a Habsburg-hűségben megmaradottaknál is. Ebben a hangulatban születtek Rimay azon versei, amelyeket „az első kuruc hangvételű költemények” közé sorolunk. Ezek között a leghíresebb – és talán keletkezését tekintve a legelső – a Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán című költemény. Talán nem tévedünk nagyot, ha Rudolf császár és magyar király 1600-as, a magyar végvári katonaság elleni rendeletét⁵¹ tartjuk a következő sorok ihletőjének: „Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá / Szablyádnak bő soldja nagy olcsóságossá . . .” „Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll, / Sereged szép száma fogy, romol, s szállton száll.” „Sem pénz, jószág mostan s méltó árru posztó / Nem indít, hogy szolgálj, megszűnik az osztó.”⁵² Am ugyanaz a gondolat kísért Rimay más, ez időben született verseiben is. Így például a Kiben az embernek ez földön való állapotjáról emlékezik című költeményében: „Kicsin rongyos sereg, utált vagy, de ne félj! / Kemény szenvedéssel sok kereszt alatt élj! / Elmult már az éjfé, / Idvösséges napod nemsokára felkel.”⁵³

Ezekben a versekben az „ellenség” megnevezése már nem konkrét. Pontosabban szólva: nincs megjelölve a „pogány” török, mint a korábbi költeményekben, de nincs megnevezve az ellenreformációt szolgáló császári had sem ellenségként. Mindez arra utal, hogy ezek a versek – akárcsak a Hatmaskodók ellen című költemény – a Bocskai-szabadságharc kirobbanása előtt keletkeztek.⁵⁴ Mintegy átmenetet képezve ahhoz, hogy a nemrégben még a törökellenes harc ügyéért lelkesedő költő a török szövetségben küzdő felkelő fejedelem udvarában tűnjön fel, méghozzá fontos és bizalmas beosztásban.

⁴¹ L. VÁMBÉRY Á., *Kanizsa*, SZ 1887.

⁴² Erről bővebben I. MOE IX–X. kötetekben.

⁴³ Erről újabban I. NAGY L., *Erdély és a tizenöt éves háború*, SZ 1982. 4. sz. 671–674.

⁴⁴ L. *Magyarország történeti kronológiája*, Szerk. BENDA K. Bp. 1982. II. k. 423.

⁴⁵ L. GÖMÖRY G., *Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben*, HK 1892.

⁴⁶ *Magyar Törvénytár*, 1526–1608. 1602/9. tc. 2., 3., 5., 6. §

⁴⁷ VERESS E., *Buda és Pest 1602–1603-i ostroma*, HK 1910. L. még V. E., *Hunyad vármegyei nagy éhségnek rövid leírása*, TT 1893.

⁴⁸ Erről újabban I. Nagy L., 1978. 52–54.

⁴⁹ L. MAGYARI I., i. m. (1979.) 31–61.

⁵⁰ Erről bővebben I. MAKKAJ L., *A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén*, TSZ 1971. 1–2. sz.

⁵¹ TAKÁTS S., *A magyar gyalogság megalakulása*, Bp. 1908. 107–108.

⁵² ECKHARDT, 83.

⁵³ ECKHARDT, 79.

⁵⁴ Amely verseket ECKHARDT a Bocskai-szabadságharc idején keletkezetteknek jelöl, azok keletkezési időbesorolása pusztán *feltevésen* alapul. A Homonnai István kérésére írt vers keltezése pedig egyértelműen téves.

„Querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiani . . .” – kezdődik a magyar rendek 1605-ös kiáltványa Európa népeihez. Az irat rendkívül ügyes és hatásos érveléssel azt taglalja, hogy miért *kényszerültek* a török ellen régóta küzdő – és a jövőben is küzdeni akaró –, *magyarok ideiglenesen török segítséghez folyamodni* a zsarnoki módszerrel uralkodó Rudolf német-római császár és magyar király ellen.⁵⁵ A túlnyomó részben Káthay Mihály fejedelmi kancellár szellemi termékének tekinthető, 1605 januárjában készült híres propagandairat, – a katolikus hatalmak rokonszenvét is megnyerni kívánó néhány passzust leszámítva –, *a magyar nemesség nagy többségének érzelmeit és gondolatait fejezte ki.*⁵⁶ „Magunk az sok inség miatt elfogyatkozván, elégtelenek valánk idegen nemzet rabságából magunkat megszabadítani” – mondotta Bocskai István fejedelem az 1605-ös korponai országgyűlésen.⁵⁷ Ám nem látta másként e problémát a vele több kérdésben különvéleményen levő Illésházy István sem, aki így vélekedett erről: „Akartuk vagy nem, de az töreket kellett segítségül hínunk, ha életünket és hazánkat meg akartuk tartani.”⁵⁸ A török szövetségben vívott Habsburg-ellenes harc élén olyan tegnapi törökverő hősök sorakoztak fel az Erdélyt tíz esztendővel korábban törökellenes küzdelemben kényszerítő Bocskai István mögött, mint Rákóczi Zsigmond, Káthay Mihály, Gyulaffi László, Rhédey Ferenc, Homonnai Drugeth Bálint, Segnyey Miklós, Lippai Balázs, Dengeleghy Mihály és sokan mások. A lényegyet tekintve az történt, hogy a törökellenes haderő magyar része szembefordult a törökellenes erő nem magyar, illetve a Habsburg-kormányzathoz hű maradt részével.⁵⁹

Joggal fölmerülő kérdés: vajon miért tartott több mint fél esztendeig, amíg Rimay megtalálta az utat a szabadságharc táborába? Hiszen – amint azt versei is tanúsítják –, már jóval a küzdelem kibukkanása előtt kiabrándult a Habsburg-kormányzatból! Ezek után az lett volna a természetes következmény, ha az *első* között jelentkezik Bocskainál, felajánlva szolgálatait a Habsburg-ellenes harc ügyének. Ha a Rimay csatlakozását hátráltató okokat kutatjuk, akkor mindenekelőtt számba kell vennünk olyanokat, mint például a *költő lakhelyének földrajzi fekvése, vagy Rimay helyzete a magyarországi társadalmi hierarchiában.* Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Bocskai hadai csupán 1605 tavaszán vetették meg a lábukat Nógrád vidékén, miután Fülek kaput nyitott nekik és a bányavárosok is hajlandóságot mutattak a csatlakozásra. Ekkor következett be a szabadságharc átütő katonai sikere, ami visszavonulásra kényszerítette az Eperjes környékén táborozó, Basta vezette császári hadat.⁶⁰ Ám *figyelemmel kell lennünk arra a momentumra is, hogy Rimay régóta szorosan kötődött Thurzó György személyéhez, aki protestáns létére minden színleges csatlakozása ellenére mindvégig kitartott a Habsburg-uralkodó hűségén.* Rimaynak előbb el kellett szakítania a Thurzóhoz tűző szálakat ahhoz, hogy nyíltan Bocskai szolgálatába szegődjék.

A féleves „késlekedés” ellenére Rimay meglehetősen „nyitottan” szemlélte a felkelést már az első hetekben is. Erre utal az a levele, amelyet 1604 decemberében írt patrónusának, Thurzó Györgynek. Ebben – mintegy szelíd figyelmeztetésként – fölhevít a főúr figyelmét arra, hogy mind Basta nagy hírrel beharangozott támadása, mind Kollonich Siegfried alsó-magyarországi főkapitány hadiakciója kudarccal végződött! Ezzel szemben „*az Alföldi hadnak* [nem rebelleseknek!] *az elei* Törökkel és Tatárral elvegy Rimaszombatban érkezett, honnan Gálcs és Tamási felé gyakorta jargallásokat miennek, de *senkit sem kárral sem nyomorusággal nem illetnek az föld népe közül*, parancsolván nekik, hogy vesztig legyenek és senkitől ne féljenek az ő pártokon valóktól” Ezt az előnyomulást azonban Rimay *sem nézte minden aggodalom nélkül!* Minden bizonnyal a török és tatár segélyerők jelenléte

⁵⁵ MOE XI. k. 168–184.

⁵⁶ A kiáltvány keletkezésének körülményeiről újabban I. NAGY L., *A magyar politikai irodalom történetéhez*, M. Tud. 1981. 5. sz.

⁵⁷ MOE XI. k. 497. Vö. MTT XIX. k. 76.

⁵⁸ TT 1878. 48.

⁵⁹ Erről újabban I. *Magyar Hadtörténet* I. kötetében (megjelenés alatt a Zrínyi Katonai K. gondozásában).

⁶⁰ A hadműveletek részletes leírását – levéltári forrásmegjelölésekkel –, I. NAGY L., 1961. 212–224.

aggasztotta őt is elsősorban, és ennek nyomán írta: „félő, hogy az egész földet az végekkel egyetemben magokévá ne igyekezzenek tenni; mi ehhez képest itt elég gondban, félelemben és reménységben is tartjuk életünköt, Istenre bízván magunkat”.⁶¹

Rimay óvatos, tartózkodó magatartása híven tükrözte azoknak a magyar nemeseknek az állásfoglalását, akik nem voltak a Kamara üldözöttei, vagy ilyen üldöztetésben részesült főúr familiárisai. Ahol még nem vetették meg szilárdan a lábukat Bocskai katonái, ott általában „nagy hallgatásban” voltak az urak és nemesek és nem siettek „az közönséges jó mellett megindulni”. Sőt, akadtak olyanok is, akik a Habsburg-uralkodó katonáinak a győzelmét kívánták! A nagy többség a mielőbbi meggyezést óhajtotta. Még a mozgalom fő bázisát képező Felső-Magyarországon is szép számmal akadtak olyanok, akik kifejezett ellenérzésekkel szemlélték a török szövetségben küzdőket, vagy legalább semlegesek akartak maradni. Basta tábornagy 1604 végén – mintegy két héttel Rimay idézett levelének kelte után –, arról számolt be az uralkodónak, hogy Felső-Magyarországon „őt vármegye visszatért az ő Felsege iránti engedelmességre és mentegetik magukat, hogy semmiképpen nem értettek egyet Bocskai felkelésével”. Miután azonban a hajdúk váratlanul támadtak, „a nemeseknek nem volt más menedékük. Egyesek azért félelemből csatlakozni és Bocskai hadseregébe menni kényszerültek, mások pedig határozatlanul álltak”.⁶² A nemesek nagy többségének magatartását és hozzáállását híven tükrözi a korabeli vers is: „Basta nyujtsd hitödet / Bocskay kezedet / Hogy egymás ellen nem törtök.”⁶³

A nemesi állásfoglalás alapvetően a katonai helyzet változásaihoz igazodott. Ez derül ki Basta 1605. január közepén kelt jelentéséből is: „A nemesség értesült Szendrő elvesztéséről és arról az előrehaladásról, amit a hajdúk tettek a bányavárosokban, s úgy látszik, hogy elhidegült.”⁶⁴ A Pozsonyban összeülő udvarhű rendek ez idő tájt írt fölterjesztése szerint az immáron Pozsony felé közeledő „pártosok” előretörését nagyon megkönnyíti az a körülmény, hogy „nemcsak a tömegből és a tudatlan népből, hanem a katonák és *nemesek sorai*ból is sokan hozzájuk pártolnak”.⁶⁵ A hajdúk előretörésében csupán február második felében következett egy kisebb megtorpanás, amikor az Eperjesen telelő Basta egy kétségbeesett ellentámadásra indult a Bodroghözben. Am miután próbálkozása eredménytelenül zárult, megindult a küzdelem a bányavárosok megszerzéséért, ami visszavonulásra és a felsőmagyarországi pozíciók teljes feladására kényszerítette Bastát.⁶⁶

Az elért hadisikerek nyomán Bocskai március 29-én országgyűlésbe hívta a királyi Magyarország rendjeit Szerencsre.⁶⁷ A meghívóban részletesen elemezte az összejövetel céljait: „hogy az ellenség ellen jobb módjával oltalmazhassuk magunkat és az több magyar atyánkfiaival is megegyezhessünk . . . minden egyéb rendbeli dolgokat hátrahagyván, csak azokrul kell végezni Kegyelmeteknek, *mint állhassunk az ellenségnek ellen, hogy az Kegyelmetek szép hazája megcsendesedjék és épüljön is*”.⁶⁸ Az április 17-re hirdetett gyűlésen huszonkét vármegye követe és sok főúr személyesen is megjelent. A főurak között nem volt ott Thurzó György, a nemesek között viszont ott volt Rimay János, aki röviddel ezután Bocskai szolgálatába állt.

Ferenci szerint Bocskai István Zierotin morva nemesúr ajánlatára vette maga mellé bizalmas beosztásba a költőt, aki előbb a fejedelem belső komornyikja, majd nem sokkal ezután tanácsos, kincstartó és belső „titoknok” lett.⁶⁹ Úgy véljük, e bizalmi tisztségek elnyeréséhez Zierotinnál hatékonyabb támogatást nyújthatott Rimaynak Káthay Mihály fejedelmi kancellár. Némely adatok tanúsága szerint Rimay már a kilencvenes években kapcsolatba került a Káthayakkal. 1595-ben Káthay Györggyel küldte el Báthory Zsigmondnak a már említett verset, s ugyanebben az esztendőben Káthay Mihályt – Isvánffival és Forgáchcsal együtt – a „humánus tanulmányokkal foglalkozók seregébe”

⁶¹ ECKHARDT, 236–237.

⁶² VERESS E., II. k. 1762. sz. irat.

⁶³ THALY K., *Ismeretlen históriás ének*, SZ 1871. 319.

⁶⁴ VERESS E., II. k. 1789. sz. irat.

⁶⁵ MOE XI. k. 82–84.

⁶⁶ A tavaszi támadásról és következményeiről l. NAGY L., 1961. 217–220.

⁶⁷ Az országgyűlés lefolyásáról l. MOE XI. kötetében.

⁶⁸ A meghívót l.: MOE XI. k. 144–145.

⁶⁹ FERENCZI, 52–54.

sorolta.⁷⁰ Mindez közelebbi személyes kapcsolatra utal, akárcsak az a vers, amit Rimay 1605-ben írt a kancellár leányának, Magdolnának.⁷¹ Mindezek nyomán meg merünk kockáztatni olyan véleményt, hogy Rimay inkább Káthay kancellár javaslatára és támogatásával nyerhette el a magas tisztségeket, mint Zierotin ajánlatára.

Joggal felmerülő kérdés: ha ez így volt, akkor Rimay Bocskai udvarában vajon miért nem a kancellár vezette politikai csoportosuláshoz csatlakozott és miért az azzal szembe kerülő, Illésházy vezette párthoz? Rimay biográfusa némileg megkerüli a választ ebben a kérdésben és csak annyit ír, hogy a költő „Thurzóval, a ki mindvégig királypárti maradt és Illésházyval meg másokkal a fejedelem környezetében ahhoz a békepárthoz tartozott, mely az okvetlen törésig harcolni akarókat ellensúlyozta és le is győzte.” E csoportosulás politikai magatartását mindenekelőtt a hajdúk pusztításaival magyarázza, ami elsősorban a nyugat-magyarországi birtokosokat sújtotta. Ezen túlmenően pedig azzal, hogy a Habsburgokkal való mielőbbi megegyezés volt az előfeltétele a törökkel kötendő békének is. Rimaynak mindenben Illésházy volt a vezetője – folytatja Ferenczi – mert őt Bocskaynál többre tartotta és főképpen „mélyebbre látónak, ki a közérdeket jobban megérti, talán önzetlenebb is”. Elmondja még, hogy a Bocskai bizalmába férkőzött Rimay „Illésházy utasítására mindent elkövetett, hogy a fejedelmet a túlheves környezetével szemben a kettős békére hangolja.”⁷² Úgy véljük, hogy az életrajzíró némely adatai és megállapításai némi pontosításra, illetve kiegészítésre szorulnak. Elsősorban azzal kapcsolatban, hogy Thurzó György – Illésházyval ellentétben – a zsitvatoroki békekötés után is a török elleni háború folytatásának a híve volt. Másfelől meg kell jegyeznünk, hogy az Illésházyhoz való igazodás nem rögtön Rimay csatlakozása után következett be, hanem jóval később, 1605 második felében. Az első hónapokban Rimay a kancellár vezette „túlzók” pártjához tartozónak mutatta magát, amely politikai csoportosulás a Habsburgoktól való elszakadás szorgalmazása mellett arra törekedett, hogy Bocskai az ifjú Báthory Gábort tegye meg utódjának. Rimay az odatartozás dokumentálására nemcsak a kancellár leányának írt szép verset, de értékes ajándékot küldött Báthory nevelőjének is.⁷³

A teljes igazsághoz hozzátartozik az is, hogy e ténykedésével párhuzamosan Rimay felajánlotta a szolgálatait a mozgalomtól távol maradó Thurzó Györgynek, régi patrónusának is. Ezek a kapcsolatok azonban háttérbe szorultak, amikor a lengyelországi emigrációjából hazatért Illésházy megjelent Bocskai fejedelmi udvarában. Ettől kezdve Rimay egyértelműen Illésházy titkos híve és feltétlen követője lett. Hamarosan társai is lettek Illésházy szolgálatában: a prágai udvar tudtával és beleegyezésével Bocskaihoz csatlakozó Nyáry Pál, az egykori egri majd váradi főkapitány, Hoffmann György, volt erdélyi császári biztos, Orlle Miklós felső-magyarországi birtokos –, hogy csak a legnevezetesebb személyeket említsük – és természetesen Homonnai Drugeth Bálint, a magyarországi had főparancsnoka, Illésházy erdélyi fejedelmi utód jelöltje. Ami Illésháznak a közérdeket Bocskainál jobban megértő és „önzetlenebb” voltát illeti, ebben ellent kell mondanunk Rimay biográfusának. Az idős főúr – korábban a Kamara üldözöttje – politikai ténykedésének egyik fő mozgatórugója az értékes hodonini birtokainak visszaszerzése volt, amit Mátyás főherceg megígért neki, amikor titkon a szolgálatába szegődött.⁷⁴ Abban viszont kétségtelenül igazat kell adnunk Ferenczinek, hogy Rimay érzelmileg jobban kötődött Illésházyhoz, mint Bocskaihoz. Az újsztoikus életfilozófiát követő politikai költőnek⁷⁵ úgy tűnik, nem volt különösebben szimpatikus a „hedonista” életvitelű felkelő fejedelem.⁷⁶ Erre utal az a levél is, amelyet Rimay röviddel Bocskai halála után írt Illésháznak. Ebben úgy emlékezett az elhunytáról, hogy annak „az jó és haszonra való tanács” bizony „igen nehezen

⁷⁰Erről részletesebben I. NAGY L., *Káthay Mihály a magyar törtélemben. Egy régvolt politikai gyilkosság*, Valóság, 1976. 9. sz. 98.

⁷¹A verset I. ECKHARDT, 86–88.

⁷²FERENCZI, 55–57.

⁷³A könyvküldésről I. BÁN I., *Rimay János egyik könyvének sorsa*, KLTE Könyvtárának Közleményei. 16. sz.

⁷⁴Erről bővebben I. NAGY L., i. m. Valóság, 1976. 9. sz. 98.

⁷⁵L. KLANICZAY, 1964. 17. o. Vö. SZERB A., *Magyar irodalomtörténet*, (7. kiad.) 154.

⁷⁶Bocskai életvitelére adalékokat I. NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, 280. vagy ETA I. k. 102.

vert fészket fejébe” és „rest executora is vala az publicum commodumra szolgáló dolgoknak”.⁷⁷ Ez volt-e az igazi véleménye tegnapi uráról? Vagy csupán az új pártfogónak akart kedvébe járni a halott kritizálásával? Annyi bizonyos, hogy a néhány nappal később írt sírfeliratban másként jellemezte Bocskait: „*En vagyok a hős, ki nagyszerű erényekkel születtem, a te Pannóniának híres koronája. Miután hűséges harcokat vívtam a te nevedért és fegyvert ragadtam a Haza igaz üdvéért a Te vezetéseddel már mint győző és a hazát védő fegyverekkel megállítottam az ellenséges kéz gyászos háborúit. Most legyőztem, nem Mária erejétől, hanem a mérgező mesterkedésedől, én aki a Hazáért Győzős vagyok, csupán a mesterkedéstől győztem le.*”⁷⁸ Ez a két – csaknem egy időben írt és ugyancsak eltérő – vélemény sokat elénk tár Rimay személyiségjegyeiből. Mindenekelőtt az egyszerre több vasat is tűzben tartásra irányuló törekvést. Ezekben a napokban, hetekben ugyanis Rimay még nem tudta bizonyosan, hogy miként alakul a jövője? Maradhat-e a királyi Magyarországon, vagy pedig a Bocskai által ajánlott utód, Homonnai Drugeth Bálint mellett Erdélyben kell kiépítenie új egzisztenciáját? Nyilván ez utóbbi esetre gondolva támogatta a „pápista mérgezés” legendáját is, jóllehet neki igazán tudnia kellett, hogy Bocskai a kor gyakori betegségekben, a „vízkór”-ban halt meg.⁷⁹

Bocskainak e kétféle megítélésében minden bizonnyal szerepet kaptak Rimay egzisztenciális szempontjai, de az Illésházynek írt levélben olvasható elítélő vélemény nem kizárólag ilyen okok következménye volt. Rimayban ellenérzések éltek nem csupán Bocskai személye iránt, de a fejedelem politikájának számos hívével kapcsolatban is. Erről tanúskodnak többek között azok a névtelen –, de tartalmi és stílusjegyek alapján joggal Rimaynak tulajdonítható – csúfolódó epigrammák, amelyek 1605-ös korponai országgyűlés idején készültek.⁸⁰ Akárcsak azok a paszkvillusok, amelyek 1608 januári keltézéssel, Bolygó János álnév alatt íródtak.⁸¹ Ez utóbbiak jól felismerhető célja Illésházy személyének és politikájának dicsőítése volt. Ezt le kell szögeznünk annak ellenére, hogy az ismertté vált paszkvillusok némelyike nem keletkezhetett 1608-ban, hanem csak jóval későbbben és ez utóbbiak minden bizonnyal a másoló, Szepsi Laczkó Máté szellemi termékei.⁸² E paszkvillusok tanúsága szerint Rimay egyetlen politikai vonalat tartott helyesnek, a nemzet javát szolgálókat: az Illésházyét. Ennek védelmében – inkognitóját kihasználva – nekitámadt még az Illésházyval konfrontációba került régebbi patrónusának, Thurzó Györgynek is!⁸³

Illésházy István politikai elképzeléseit és törekvéseit bizonyos tekintetben napjainkig hatóan félremagyarázzák. Emiatt elkerülhetetlen, hogy jelen tanulmány keretében is kissé bővebben szóljunk róla: mit is akart valójában Illésházy, korának ez a vitathatatlanul nagy formátumú politikusa. Ha figyelmen kívül hagyjuk az 1605 első felében tendenciózusan hangoztatott, rendkívül radikális Habsburg-ellenes nézeteit,⁸⁴ akkor politikáját úgy foglalhatjuk össze: Illésházy a Rudolfnál hajlékonyabb Mátyás főherceg uralma alatti, minél erősebb magyar királyság visszaállítását kívánta, ahol a rendi jogok csorbitatlansága és a protestánsok vallásszabadsága egyaránt biztosított. A visszaállítandó nádori méltóság első-számú várományosaként ellenezte azt, hogy a királyi Magyarországból területet csatoljanak Erdélyhez, mert azzal az ország védelmi ereje és a Habsburg-fennhatóság alatt levő államok közötti súlya egyaránt csökkenne.⁸⁵ Ezt ellenezte ő és nem pedig a Habsburgoktól független, s a

⁷⁷ ECKHARDT, 249.

⁷⁸ ECKHARDT, 89.

⁷⁹ L. erről NAGY L., i. m. Valóság, 1976. 9. sz. 102–106.

⁸⁰ L. Emlékkönyv az 1605. évi korponai országgyűlés három százados évfordulójának emlékére, szerk. PÁLYI P. Korpona, 1905.

⁸¹ L. ÁCS P., *Rimay – mint Bolygó János*, ItK 1978. 1. sz.

⁸² Nem keletkezhetett 1608-ban a Homonnai Drugeth Györgyről írt paszkvillus, mert ő csak 1610-ben katolizált: a Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet leányával kötött házassága után. Akárcsak a Dóczy Andrásról szóló, hiszen nevezett az „alföldi várakat” csak 1613 végén és 1614 elején foglalta el!

⁸³ RMKT 393. Vö. ECKHARDT, 236–237.

⁸⁴ L. erre pl. TT 1878. 9. 11, 48.

⁸⁵ Illésházy a sokat idézett, 1606. dec. 9-i levelében azt írta Bocskainak: „soha nem tetszett énnekem és most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot két felé szakasszuk, két birodalom alá és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük . . . ha Magyarországon két libera electio marad, Erdély hozzá

korábbi területi kiterjedésű erdélyi fejedelemség visszaállítását, amint az – Károlyi Árpád félreértése nyomán⁸⁶ – általánosan elterjedt történetírásunkban. Ezen túlmenően azt akarta még, hogy Erdélyben öhozzá igazodó fejedelem üljön a trónon: olyan, akire biztosan számíthat politikai terveinél. Ezt a személyt vélte megtalálni az alapvetően aulikus beállítottságú és az ő szellemi irányítását elfogadó Homonnai Drugeth Bálint személyében. Ennek érdekében fordult szembe a Káthay kancellár vezette „Báthory-pártnak” nemcsak a Habsburgoktól független nemzeti királyság visszaállítására irányuló – általa irreálisnak és veszélyesnek tartotta – tervével, hanem Báthory Gábor utódlásával is. Úgy vélte – és tegyük hozzá, nem is alaptalanul –, hogy az ecsedi és a somlyai Báthoryak gazdasági hatalmát és társadalmi presztízsét egyesítő ifjú, – aki mellett a főtanácsadó annak idősebb rokona, Imreffi János volt,⁸⁷ korántsem lenne olyan hajlékony eszköz politikai elképzelései szolgálatában, mint Homonnai. Emiatt szorgalmazta – és szorgalmaztatta Rimayn keresztül – Bocskainál, hogy az Báthory Gábor helyett, Homonnait jelölje utódnak. Amikor pedig úgy látta, hogy Káthay befolyása veszélyezteti terveit sikerét, koholt vádak alapján fogságra vettette Bocskaival a kancellárt, akinek túlzó nézetei már a fejedelem számára is kezdtek terhéssé válni.⁸⁸

Történetírásunk, különösen a felszabadulást követően, Bocskai és Illésházy politikai nézeteltéréseiben egyértelműen Bocskai igazsága mellett állt ki és csupán az ő törekvéseit tekintette a nemzeti érdekeket szolgálóknak, a társadalmi haladással egybeesőknek. A probléma azonban sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb annál, minthogy ilyen egyértelműen állást foglalhassunk ebben a kérdésben! *A magyarságnak a XVII. század elején ugyanis nemcsak az volt elsőrendű létevéde, hogy erős török-vazallus erdélyi fejedelemség védje a veszélybe került nemzeti érdekeket a Habsburg-kormányzat sérelmes intézkedéseivel szemben, hanem az is, hogy erős és tekintélyes magyar királyság álljon a török hódító törekvések útjában!* Ebből következően Rimay János politikai magatartását sem lehet úgy megítélni, hogy amikor Bocskai politikáját szolgálta, a nemzeti érdekeknek megfelelően cselekedett, amikor pedig Illésházyt, akkor öns egyéni érdekeit követte. Tevékenységét mindkét esetben egyéni és közösségi érdekmotívumok szöttek át. Illésházyhoz nem csupán egyéni szimpátia fűzte, hanem annak a felismerése is, hogy ha a királyi Magyarországon kell élnie, ott olyan pártfogója kell legyen, aki megértve korábbi „tevélységeit” kész és főként képes is őt megvédeni a Habsburg kormányzati szervek esetleges zaklatásaitól.⁸⁹ Ehhez Illésházy alkalmasabbnak mutatkozott egykori pártfogójánál, Thurzó Györgynél, aki különben nemcsak politikai ellenlábas, de személyes ellenfele is volt Illésházyinak.⁹⁰ Amennyiben tehát Rimay és nem Szepsi Laczkó írta a Thurzót gúnyoló paszkvillust, úgy ezzel is Illésházy kedvét kereste. Az inkognitó viszont védelmet nyújtott egy nem várt fordulat esetére. Méghozzá olyat, amely századokon át jól rejtette Rimay szerzőségét!⁹¹

Az Alsó-Magyarországon birtokos költőnek Illésházyhoz történő csatlakozását nem csekély mértékben mozdíthatta elő az a körülmény, hogy 1605 második felétől kezdve főként erre az országrészre zúdult a fizetetlen hajdúkatonaság eltartásának a terhe. Részben a hadműveletek fő irányából származóan, másrészt attól a felismeréstől vezérelve, hogy jobb, ha a Habsburg-kézre visszakérülő területeket élék ki a csapatok, semmint a Bocskai uralma alatt maradó részeket.⁹² Az alsó-magyarországi birtokosok terhei csupán akkor csökkentek némileg és átmenetileg, amikor Bocskai csapatai az

való tartományival egy királyt válasszon, az ide való része [t. i. Alsó-Magyarország és a Dunántúl] egy mást, akkor vész el Magyarország ennél is jobban”. in TT 1878. 635. Vö. ETA III. k. 117–118.

⁸⁶ MOE XII. k. 364.

⁸⁷ Életről legújában I. NAGY L., *Imreffi János a magyar történetében*, ItK 1982. 4. sz.

⁸⁸ L. erről NAGY L., i. m. Valóság, 1976. 9. sz. 100–101.

⁸⁹ Rimay pártfogást kérő sorait I. ECKHARDT, 250. Rimay 1607. március 8-án még nem tudta, hogy haza mehet-e Szegedre és ezért Szentjónán, Rhédey Ferencnél húzódott meg! (L. uo. 251.)

⁹⁰ Thurzónak az Illésházy személyét és politikáját elítélő leveleit I. KUBINYI M., i. m. és II. kötetében.

⁹¹ Az RMKT 1959-ben megjelent kötetében pl. még ismeretlennek van feltüntetve a paszkvillusok szerzője. Csúpan annyit olvashatunk róla, hogy Illésházy István környezetéhez tartozott (626).

⁹² L. erről NAGY L., 1961. 169–170, 228–229, 351.

örökös tartományokban „rablottak”.⁹³ A szabad zsákmányoláshoz szokott, féktelenkedő hajdúkatonák a szó szoros értelmében mindent feléltek és magukkal vittek. Az állatállományt lábon hajtották el, a különböző értékeket, használati tárgyakat pedig a nagyszámú tartaléklovakon vitték magukkal.⁹⁴ Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy mindenekelőtt a nyugat-magyarországi termelő lakosság sorakozott fel Illésházy mielőbbi békét szorgalmazó politikája mögött. Közöttük Rimay János, aki – főként miután 1606 nyarán megbizonyosodhatott Bocskai közeli haláláról –, igyekezett hasznossá tenni magát az „új nap”-nak tekintett Illésházy-nál.

Belső zavarok viharában

A bécsi és a zsitvatoroki békekötéseket követő évtized történetéről szintén joggal elmondható, hogy elhanyagolt területe történetírásunknak. Különösen kirívó az első fél évtized históriájának feltáratlansága. Ez a hiányosság azután nem kevés félreértés vagy téves magyarázat kiindulópontjává is vált. A békekötések ugyanis korántsem szüntették meg azokat a gazdasági, társadalmi bajokat és politikai feszültségeket, amelyek korábban átszították a három részre szakadt ország életét. Érdekes módon a lakosság leghamarabb a háború okozta gazdasági pusztításokat heverte ki és sokkal akutabbnak bizonyultak a társadalmi és a politikai problémák. A legsúlyosabb ezek közül a hajdú- és a szászkérdés rendezetlensége, megoldatlansága volt. Ez a két probléma azután hosszú belháborúk forrásává vált.⁹⁵ Ezeket a zavarokat történetírásunk hajlott Báthory Gábor erdélyi fejedelem országolásának, nevezetesen az ifjú uralkodó hibás politikájának tulajdonítani. A valóságban azonban ezek olyan, sokkal régebbi keletű problémák voltak, amelyeket Báthory csupán *részben* tudott megoldani.⁹⁶ Ezeken kívül átszítotték a békekötéseket követő évtized történetét különféle trónviszályok is. A királyi Magyarországon esztendőnkön át Mátyás és Rudolf küzdelme nyomta rá a bélyegét a politikai események alakulására, Erdélyben pedig előbb Rákóczi Zsigmond és Homonnai Drugeth Bálint, majd Báthory Gábor és Rákóczi Zsigmond, később Bethlen Gábor és Báthory Gábor, utóljára pedig Homonnai Drugeth György és Bethlen Gábor viszálykodása.⁹⁷ Ezekben a belső zavarokban sajátos szerepet játszott a török hatalom. A századforduló idejére fölöttébb meggyöngyült birodalom vezetői ugyan kapva kaptak a zsitvatoroki békekötésen, ám a Magyarországon és Erdélyben dúló politikai viszályok láttán megpróbálták a zűrzavarosban halászni. Előbb a hajdúkat bujtogatták a Habsburg-kormányzat ellen,⁹⁸ majd a Habsburg-hatalommal akartak összefogni a hajdúság és a magyar végvári katonaság felszámolására.⁹⁹ Ezzel párhuzamosan előbb biztatták Báthory Gábort egy Habsburg-ellenes támadásra, majd megsokallva önállóságát, detronizálták őt és Bethlen Gábort tették meg helyette

⁹³ A „*Thököly haditanácsa*” című versben olvashatjuk: „Fönn van német előtt Betlchen járása/ Bocskai, Rákóczi morvai rablása...” A kuruc küzdelmek költészete, Szerk. VARGA I. Bp. 1977. 215.

⁹⁴ Erről legújabban, részletesen NAGY L., *Hajdúvitések* (1591–1699.), (megjelenés alatt a Zrínyi Katonai K. gondozásában).

⁹⁵ A hajdúproblémáról újabban I. RÁCZ I., *A hajdúk a XVII. században*, Debrecen, 1969. 57–91. A szász problémáról nincs újabb feldolgozás. A Bocskai-kori zavargásokra I. NAGY L., 1961. 313–332. A későbbiekre I. pl. MIKA S., *Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból*, Bp. 1893.

⁹⁶ Báthory Gábor életéről és uralkodásának történetéről mindmáig nem készült elemző, marxista értékelés. Sokszor neves történetírók is csupán pletykaszinten mozgó adatmorzsák, vagy Báthory esküdt ellenségeinek elfogult megnyilatkozásai nyomán írnak a témáról. A hagyományostól eltérő és konkrét adatokra támaszkodó rövid értékelés található RÁCZ I., i. m. 1969. 92–93. Legújabban e problémáról I. NAGY L., i. m. 1982. 2. sz. és Uő.: „Rosszhírű” Báthoryak (megjelenés alatt a Kossuth K. gondozásában).

⁹⁷ L. a problémáról SZILÁGYI S., *Báthory Gábor fejedelem története*, Bp. 1867. és NAGY L., *Adalékok Bethlen Gábor honvédelmi politikájához uralkodásának első éveiben*, HK 1962. 1. sz.

⁹⁸ L. RÁCZ I., i. m. 1969. 70–72.

⁹⁹ HATVANI (HORVÁTH) M., *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból*, Pest, 1859. IV. k. 126–128. Vö. ETA III. k. 144–146.

fejedeleme, akit a török politika készségesebb kiszolgálójának gondoltak Báthorynál.¹⁰⁰ E politikai manőverekkel párhuzamosan a török vezetők arra törekedtek, hogy a zsitvatoroki béke ratifikálásának elhúzásával és egyéb „praktikákkal” minél nagyobb részt tartsanak meg maguknak a királyi Magyarország területéből.¹⁰¹

A Bocskai halálát követő rendkívül zavaros viszonyok között nem csekély tennivaló hárult Rimay patrónusára, Illésházyra. Az idős főúr a Habsburg-ház belső viszályában felülkerekedő Mátyás bizalmasaként már nádorrá választása előtt is fontos politikai tényezővé vált a királyi Magyarországon.¹⁰² Munkájához igényelte Rimay szolgálatait is. Ennek érdekében már 1607 elején elintézte neki, hogy megtarthassa a Bocskaitól kapott birtokot. Erről értesülve a fejedelem holttestét Erdélybe kísérő Rimay visszatért a királyi Magyarországra. Többnyire Alsó-Sztrégován tartózkodott, „de közben Illésházy mellett is, *mint Mátyás híve*, folyton működött” – olvashatjuk Ferenczinél. 1607 júliusában részt vett a pozsonyi országgyűlésen, amely Rudolf ellenállása miatt dolgavegeztenül oszlott szét. 1608 tavaszán Illésházy megbízásából előbb Sztubnya fürdőre ment, majd tagja lett a szultáni udvarba küldött követtségnek, amelynek feladata a békeszerződés okmányának kicserélése volt. Ez a megbízás – állapítja meg Rimay biográfusa – „egyrésztől nem volt veszélytelen, mert a török udvar gyakran a követekkel minden népjog ellenére bánt, s Rimay csakugyan utóbb »molesta periculosa mea peregrinatio«-nak nevezi, másfelől a török udvar ravaszsága a békeszerzővek különbözősége miatt nagy körültekintést és főképp határozottságot kívánt.”¹⁰³

Vajon miért vállalta el ezt a veszélyes, sok törődéssel, ám annál kevesebb eredménnyel kecsegtető megbízást a már korántsem ifjú Rimay? Ferenczi ennek az okát Illésházy nagy rábeszélő képességében, valamint abban a tekintélyes adomány ígéletben jelöli meg, amit Mátyás nevében tett az időközben alsó-magyarországi királyi biztossá kinevezett idős főúr.¹⁰⁴ Feltételezhető emellett olyan szubjektív indíték is, hogy a Bocskai mellett eltöltött hónapok alatt Rimayban is bizonyos pozitív hiedelmek támadtak a szabadságharcos fejedelemnek ugyancsak kedvébe járó törökökkel kapcsolatban.¹⁰⁵ Ezt az elképzelést támasztja alá egyik levele is, amelyben azt írta Illésházynek Ali budai beglerbégéről: „kivel hovatovább vagyunk együtt, mind nagyobb *jóságot, emberséget, úri természetet* tapasztalunk benne”.¹⁰⁶ Rimay meg volt győződve arról is, hogy Ali és a többi török vezetők őszinte hívei a béke fenntartásának. „Ali nyájassága és politikusi hízelgése *megtévesztette*” – olvashatjuk Ferenczinél – ami egyébként szokott eljárása volt a töröknek. Ezt nevezi Zrínyi török ópiumnak”.¹⁰⁷ A biográfussal ellentétben úgy véljük, hogy a törökök békeszándéka őszinte volt. Az ugyancsak súlyos belső és külső bajokkal küzdő birodalom vezetői ezekben az években semmiképpen sem akartak egy újabb háborút a Habsburg-hatalommal. Más kérdés az, hogy amúgy „suba alatt” igyekeztek kiaknázni az ellenfél viszályaiból származható előnyöket. Különféle fondorlatok igénybevételével el akarták érni, hogy a ratifikált békeokmány minél nagyobb területet juttasson nekik, Rimay és követőitársai azonban ügyesen elhárították ezeket a próbálkozásokat.¹⁰⁸

Illésházy és az őt követő Rimay török-politikájáról, ezzel kapcsolatos elképzeléseiről és elvárásairól szemléletes képet kaphatunk abból a beszédből, amelyet Rimay 1608. szeptember 16-án intézett a szultánhoz: „Habár a magyar nemzet Barbiano mesterkedései és más császári katonai parancsnokok okozta sérelmek folytán is ismételtelen annyira szorongattatott, hogy Bocskai vezetése alatt *méltányos okokból volt kénytelen* hatalmas császári felségedbe vetett reményéhez folyamodni és mintegy hivatalos elszakadást végrehajtani, mégis a magyaroknak ez az elszakadása, mely *annyi sok ezer*

¹⁰⁰Erről legújabban I. NAGY L., i. m. It 1982. 2. sz. 266–272.

¹⁰¹L. FERENCZI, 76–91.

¹⁰²1608 áprilisában Mátyás főherceg kinevezte Illésházyt királyi biztossá. L. még ÁCS P., i. m. ItK 1978. 1. sz. 3.

¹⁰³FERENCZI, 65–69. még IPOLYI, 155–156.

¹⁰⁴FERENCZI, 70. Vö. IPOLYI, 162.

¹⁰⁵L. erről újabban NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, 134–136, 183–186.

¹⁰⁶ECKHARDT, 261–262.

¹⁰⁷FERENCZI, 76.

¹⁰⁸A török helyzetre I. többek között BORSOS Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig*, Bukarest, 1972. 54–55. Rimayék tevékenységére I. FERENCZI, 88–91.

szegény lélek pusztulását és veszedelmét okozta, a keresztény világ előtt nem történt minden kifogásolás és bűnvád híján, úgyhogy különösen magának a pápának, a spanyol királynak ösztönzésére és a római birodalom egyes fejedelmeinek biztatására a római császár nem habozott a magyarokon való bosszúállás útját keresni, azzal a súlyos váddal illetve őket a római birodalom előtt, hogy annyi harci alkalmatossággal az ország testét szagatva elszakadtak a keresztény világtól és hogy nem restelltek ellenséges fegyverrel előnyomulni a török birodalom gyarapodására. A keresztény hatalmak bosszúállását Mátyás főherceg hátrította el a magyarok feje felől, aki el akarta érni „az alkalmas időben való fegyverkezéssel, hogy az ügyben ellentétes szándékokat megfékezve és az ellenkező szellemek véleményeit kibékítve, a béke ő felsége, a magyarok és a törökök között . . . a határokon épen maradjon”. Mátyás „néhány kiváló férfiú” tanácsa nyomán kikényszerítette a császár beleegyezését. A magyarok ezért főként hálások neki, amit szeretnének a szultán tudomására hozni. „Felséges császár! Minden akaratral és elméleti erőfeszítéssel gondoskodnod kell arról, hogy a Te ozmán birodalmadnak . . . állandó és erős magyar barátai legyenek, amit úgy érhetsz el, ha *Esztergom, Kanizsa és Eger várát*, melyet az ő gyűlöletük mellett birtokolsz, visszaadván, őket a béke megkötésével lefékezed. Ha te békézősügednek ezt a magában álló nyilvános zálogát megadod, minden fejedelem lelkét meghódítod, annyira, hogy szívesen támogatják majd a magyarokat, akik majd a te állandó jóakarotodat élvezik: úgy ítélvén, hogy nem lehet joggal ártani vagy rosszat tenni annak, akiket ilyen magas támogatással csendesítettek és köteleztek le.” Ezzel a politikával a szultán nemcsak a magyarokat kötelezi el a török mellett, de a szomszédos országokat is.¹⁰⁹

A beszéd érdekesen tükrözi, hogy az Illésházy-vonal milyen sajátos okfejtéssel és logikai vargabetűkkel igyekezett összeegyeztetni a Bocskai-felkelés és Mátyás főherceg politikai törekvéseit, továbbá a Habsburg-ház, a magyarok és a törökök érdekeit! Ha Rimay valóban hitt abban, hogy a felhozott érvekkel három fontos vár visszaadására bírhatja a szultánt, az akkor ugyancsak nagy naivitásra vall! Hiszen a törökök csupán annyiban volt érdekes a magyarok „barátsága”, ha az – az oszd meg és uralkodj elvét követve – együtt jár a magyarok Habsburg-ellenes fegyveres harcával. Bocskai követei 1605-ben nem amiatt tudtak szokatlan eredményeket elérni a portán,¹¹⁰ mintha a törökben valami olthatatlan szeretet ébredt volna hirtelen a magyarok iránt, hanem mert Bocskai Habsburg-ellenes harca török érdekeket is szolgált. Lehetséges, hogy Rimayt félrevezették azok a keleti szóvirágokkal sűrűn átszőtt kijelentések, amiket Rákosmezőn Lalla Mohamed nagyvezértől, vagy a kassai udvarban megforduló csauszoktól hallott.¹¹¹ Biográfusa szerint Rimay 1608-ban hitt a különféle török ígéretésekben, s még akkor sem ábrándult ki teljesen a török vezetőkől, amikor azok hosszú hónapokon át tisztes fogságban tartották őt Budán.¹¹² Ám helytelen lenne az ilyen vagy ehhez hasonló politikai naivitást csupán Rimaynak és a Bocskai-szabadságharcot végigélt kortársainak tulajdonítanunk. A török vezetés ilyen téves megítélése fellelhető Wesselényi Ferenc nádor,¹¹³ vagy Zrínyi Péter tervezetéseiben is.¹¹⁴ E tanulmány keretében nincs mód arra, hogy részletesen foglalkozunk a téves politikai elképzelések és döntések objektív és szubjektív okaival. Csupán sommásan érintve a problémát elmondhatjuk, hogy az információs viszonyok általánosan alacsony szintjén túl a kettős függés és a kettős ráutaltság roppant bonyolult körülményeire ugyancsak megnehezítették a tisztánlátást még a legkiválóbb elmék számára is. „Rimay igen komoly és eszes ember” – írta róla 1608 őszén Glover portai angol követ.¹¹⁵ Ebben a jellemzésben benne foglaltatik az is, hogy a tapasztalt diplomata sem tekintette teljesen irreálisnak és elképzelhetetlennek a Rimay által előterjesztetteket. Pedig jól tudhatta ő is, hogy a török már csak vallási okok miatt sem szokott önként lemondani olyan várak birtokáról, amelyeket fegyverrel vett meg.

¹⁰⁹ ECKHARDT, 262–271.

¹¹⁰ L. erről Bocskai portai követének 1605. május 24-i jelentését, valamint Memhet tihaja kérelmét: OL Eszterházy cs. lt. Rep. 46. fasc. G. és Rep. 77. fasc. E. (Kiadva: HK 1956. 3–4. sz. 324–332.)

¹¹¹ L. MHHS XXX. k. 256., SZ 1899. 121., továbbá NAGY L., 1969. 343–344.

¹¹² FERENCZI, 86.

¹¹³ L. DEÁK F., *A bujdosók levéltára*, Bp. 1883. 227–232.

¹¹⁴ Erről bővebben I. BENCZÉDI L., *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*, Bp. 1980. 27.

¹¹⁵ TT 1901. 418.

Amíg Rimay „tisztos fogságban” Budán tartózkodott, elhalálozott nagy patrónusa. Illésházy halála nem csekély mértékben befolyásolta Rimay további politikusi karrierjét. Az új nádornak, Thurzó Györgynek már nem tudott ismét a bizalmába férkőzni. Minden bizonnyal a Habsburg oldalon mindvégig kitartó és a török elleni háború folytatását 1606 után is szorgalmazó Thurzó nem felelte el Rimaynak sem azt, hogy Bocskai szolgálatába szegődött, sem pedig, hogy Illésházyhoz csatlakozott. Emiatt Rimay Illésházy halála után „magát háttérbe szorítva érezte”. Visszavonult a magyarországi közéleti szerepléstől, majd 1615-ben Erdélyben próbált szerencsét. Ott felajánlotta szolgálatait Bethlen Gábor fejedelemnek, azonban ajánlkozását „nem fogadták el, vagy valami olyast ajánltak, amit ő nem akart elfogadni” – írja Ferenczi.¹¹⁶ Rimay már Bocskai udvarában megismerkedett Bethlen Gáborral, aki mint török ügyekben járatos és „postálkodó” személy többször megfordult ott.¹¹⁷ Bethlen különböző objektív és szubjektív okoktól vezéreltetve a Káthay vezette csoportosulás egyik tagja lett. Ez a körülmény – különösen 1605 végétől kezdődően – akadályozója lett annak, hogy szorosabb kapcsolat alakuljon ki közte és az Illésházyt támogató Rimay között. Már csak azért is, mert Bethlen Báthory Gábor utódlását támogatta, míg Rimay az Illésházy-jelölt Homonnai Drugeth Bálintét. Jóllehet Bethlen 1613-ban Báthory megbuktatása révén került Erdély trónjára,¹¹⁸ de ez a körülmény, úgy látszik, nem feleltette vele Rimay korábbi politikai magatartását. Nem úgy, mint Péchy Simon esetében, aki szintén Illésházy híve és politikájának kiszolgálója volt Bocskai udvarában,¹¹⁹ mégis Bethlen bizalmát élvezte.¹²⁰ Persze az sem lehetetlen, hogy a kancellári tisztet betöltő Péchy maga beszélte le Bethlent arról, hogy Rimayt megfelelő tisztségben alkalmazza, mert vetélytársat látott benne.

A családott Rimay visszatért a királyi Magyarországra, ahol egészen 1617-ig magánemberként élt. Visszautasította az egyes török vezetők segítségével Erdély trónjára pályázó Balassi Zsigmond csatlakozási felszólítását, akit igyekezett lebeszélni e kalandos vállalkozásról. „Ne bízzék a törökben” – mondta neki – „mert az csak ki akarja használni. Ez a szokása és a másoknak tett ígéreteit nem tartja meg. Hiszen Bocskayt is kijátszódja, ha lehetett volna”.¹²¹ Ez a tanács arra utal, hogy a portai követsége óta eltelt évek újabb török praktikai felnyitották a szemét. Így például a magyar katonáknak a végekből való kiűzésére irányuló török próbálkozások,¹²² vagy az a kétkulacsos, rosszhiszemű politikai játék, amelyet a budai beglerbég Homonnai Drugeth György erdélyi trónigényével kapcsolatban folytatott.¹²³

Rimay életében Thurzó György nádor halála, illetve a nádor fiának szolgálata eredményezett jelentősebb változást. Új munkaköre együtt járt azzal, hogy ismét bekapcsolódjon az országos politikába.¹²⁴

~~~~~

¹¹⁶ FERENCZI, 108.

¹¹⁷ Bethlen Gábor *tényleges* szerepére a Bocskai-szabadságharcban l.: MHHD XIX. k. 258., MHHS XXXI. k. 32–33., Bethlen pol. lev. 437., TMKÁO I. k. 45–47, 50., EOE V. k. 383–384., Károlyi Oklevéltár IV. k. 23., TT 1885. 307, 337. Betöltött szerepének *eltűlésára* l. többek között Bethlen pol. lev. 440–441., TMKÁO II. k. 31., ItK 1976. 2. sz. 228., MAKKAJ S., *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca*, Bp. 1929. 40., MAKKAJ L., *Bethlen Gábor és Európa*. Alföld, 1980. 11. sz. 45.

¹¹⁸ L. erről NAGY L., i. m. It 1982. 2. sz.

¹¹⁹ Péchy Simon szerepére Bocskai udvarában l. NAGY L., i. m. Valóság, 1976. 9. sz. 102–103., és N. L., i. m. M. Tud. 1981. 5. sz. 360–361.

¹²⁰ Erről bővebben l. NAGY L., „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor . . .” *Erdélyi boszorkányperek*, Bp. 1981. 87–88.

¹²¹ FERENCZI, 112.

¹²² L. erről a 99. sz. jegyzetben hivatkozottakat!

¹²³ L. Forgách Zsigmond 1616. máj. 23-i és máj. 27-i leveleit Thurzó Györgyhöz (CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178.) Vö.: ETA III. k. 158., vagy TT 1881. 409.

¹²⁴ FERENCZI, 127.

A nagy európai háború az osztrák Habsburg-ház belső viszályaként indult, de hamarosan kiterjedtebbé vált az első kontinentális méretű küzdelemmé. Az Európa-szerte felgyülemlett különféle érdekeltségek először a cseh királyságban fejlődtek fegyveres összeccsapássá. Előzményeiről röviden elmondhatjuk, hogy a Mátyással összeütközésbe került Rudolf császár cseh királyi minőségében 1609-ben lemondott az augsburgi vallásbékébe foglalt területiális jogáról és megadta a cseh uraknak, lovagoknak, városoknak és jobbágyoknak a szabad vallásgyakorlatot. A későbbi kormányzat felrúgta ezeket az engedményeket, mire 1618 májusában Prágában Habsburg-ellenes felkelés robbant ki. A cseh fegyverfogságból kinőtt európai küzdelmet a korábbi történetírás hajlott szinte kizárólagosan vallás-háborúnak tekinteni a katolikusok és a protestánsok között. Ma már egyre inkább látjuk, hogy bármily markáns volt is a vallási jelleg ebben a háborúban, a lényeg mindvégig a politikai hatalom kérdése maradt a küzdelemben bekapcsolódó államok részéről. A veszélyes helyzetbe került Habsburg uralkodó Spanyolországtól és a pápaságtól kapta a legjelentősebb támogatást, aminek az ára viszont az ellen-reformációs politika folytatása volt még az elsöprő többségében protestáns Magyarországon is.¹²⁵

A cseh felkelés híre a pozsonyi országgyűlésen érte a magyar rendeket. A hír beérkezéig itt a katolikusok voltak megerősödöb, ám a cseh felkelés alapjaiban változtatta meg a helyzetet. Rimay biográfusa úgy jellemzi a kialakult viszonyokat, hogy 1619-ben Felső-Magyarországon „egy Bocskay-féle hadjárat sikerét várta mindenki Erdély felől, melynek fejedelmi székében Bocskay egykori fegyvertársa és híve, politikájának osztályosa, Bethlen Gábor ült, ha nem is nagyobb számító ésszel, mindenesetre még nagyobbakat célzó ambícióval és nagyobb körültekintéssel, készen egy hozzá méltó történelmi szereplésre, de jóval kedvezőbb viszonyok között”.¹²⁶ Amikor azután Bethlen támadásra indult, hívévé szegődött rövidesen Rimay János is.

Ha annak az okait kutatjuk, hogy a Bethlen politikai elképzeléseivel már 1605 végén szembe került, s tíz évvel később tőle visszautasított Rimay miért és hogyan szegődött most Bethlen hívévé, akkor egy pillantást kell vetnünk azokra a politikai változásokra, amelyek a cseh felkelés nyomán a királyi Magyarországon bekövetkeztek. A haláláig Habsburg-hű Eszterházy Miklós följegyzése szerint 1619-ben a legtekintélyesebb magyarországi birtokosok közül Bethlent „hítták”, vagy „kedvvel vötték” az alábbiak: Batthyány Ferenc, Thurzó Imre, Thurzó Szaniszló, Széchy György, Rákóczi György, Illésházy Gáspár, a Révayak, a Nádasdyak, a Nyáry, a Liszti és a Zay testvérek.¹²⁷ Rimay patrónusáról Thurzó Imréről már a pozsonyi országgyűlésen az a hír járta, hogy „Bethlen híve lett” – írja Ferenczi és hozzáteszi: „Azonban ez nem volt igaz. Még augusztusban is, Bethlen levele, sőt követe sem bírta őt pártjára vonni.” A valóságban Thurzó csupán 1619 októberében, és akkor is csak Rimay rábeszélésére csatlakozott Bethlenhez.¹²⁸ A későbbi kutatások Ferenczi megállapításának helyességét támasztják alá. Egyben rávilágítanak arra is, hogy Rimayt pedig Rákóczi György vonta az erdélyi fejedelem oldalára. Különböző ez a méltatlanul „históriai félárnyékba” szorult, kiváló személyiség volt az egyetlen olyan magyarországi főúr is, aki valóban „híttá” Bethlent, még hozzá már 1616 nyarán!¹²⁹ A többi magyarországi nagybirtokosról és tekintélyesebb nemesről inkább csak az mondható el, hogy „kedvvel vötte”, vagy éppen a körülmények kényszerének engedve elfogadta Bethlen jövetelét. Igaz, ez is óriási fordulatot jelentett 1616 végéhez viszonyítva, amikor a felső-magyarországi – döntő többségében protestáns – nemesség is megálljt kiáltott az előnyomuló kálvinista erdélyi fejedelemnek!¹³⁰ A változásban kétségtelenül közrejátszott a protestánsok növekvő fenyegetettség érzése, ám sokuk magatartásánál nem csekély szerepet kapott az a nem elhanyagolható gazdasági ok, hogy a cseh–morva rendek Habsburg-ellenes fegyverfogsága megkérdőjelezte a fölöttébb értékes csehországi birtokok megtarthatóságát, ha továbbra is kitartanak a Habsburg uralkodó hűségén. Ezzel szemben a harcban álló

¹²⁵ L. NAGY L., 1969. 123–128.

¹²⁶ FERENCZI, 134.

¹²⁷ Galántai gróf Eszterházy Miklós, *Magyarország nádora*, szerk. SZALAY L. Pest, 1863. I. k. 66–69.

¹²⁸ FERENCZI, 140.

¹²⁹ Erről újabban L. NAGY L., „Bibliás öröklő” – *félárnyékban* (megjelenés alatt a *Magvető* K. gondozásában).

¹³⁰ FRAKNÓI (FRANKL) V., *Pázmány Péter és kora*, Pest, 1868. I. k. 263–266.

szomszédos rendek szövetségeseiként érkező erdélyi fejedelemhez való csatlakozás elhárította a birtokvesztés veszélyét. Ennél azonban sokkal általánosabb ok volt az 1619 nyarára kialakult magyarországi politikai helyzet, amely magán viselte a forradalmi állapot számos jegyét. Mindezek mellett a legdöntőbb oknak mégis azt tekinthetjük, hogy a Habsburg-ház csehországi trónfosztása és II. Ferdinánd császárrá választásának bizonytalansága rendkívül súlyos helyzetbe hozta a török hódítók ellen csupán Habsburg-támogatással védekezni tudó magyar uralkodó osztályt. *A magyar rendek az adott körülmények között nagyon gyöngének, támasz nélkül maradtnak érezték magukat, s a török hódítástól való felfokozódott félelem a török védnökség önkéntes vállalására ösztönözte őket.* Ehhez viszont az erdélyi fejedelem nyújthatott segítséget, aki szavatolta mind a területi status quo fennmaradását, mind a rendi jogok háborúhatlanságát.¹³¹

Bethlen kihasználva a királyi Magyarországon keletkezett hatalmi válságot, valamint azt, hogy Rákóczi György már az ő jövetele előtt győzelemre vitte Felső-Magyarországon a Habsburg-ellenes harc ügyét, akadálytalanul előretört Pozsonyig. Nem sokkal később már Bécs körül portyáztak fürge könnyűlovasai. Ezek a kezdeti eredmények Hunyadi Mátyás korának dicsőségét villantották fel a magyarországiak előtt. A fellobbanó lelkesedés nyomán már 1619 végén készek voltak a Habsburg-uralkodó detronizálására és Bethlen királlyá koronázására.¹³² A fejedelem azonban még 1620 nyarán is csupán a királlyá választást engedte meg, koronázás nélkül.¹³³ Számításba vette ugyanis azt, hogy győzelme a Habsburgokon kétséges, és tartózkodott az olyan lépéstől, amelyik kizárta volna az alkudozás lehetőségét a Habsburgokkal.¹³⁴

Ferenczi szerint Rimay János *„azokban az összes mozgalmakban nem vett részt, melyek 1619–20 telén és tavaszán Bethlen körül lefolytak”.* Ez idő alatt ugyanis súlyos betegen feküdt, s csupán felgyógyulása után, 1620 nyarán folytathott be aktívan a politikai életbe. Július 2-án ő vetette papírra azt a „magánserződést”, amit Bethlen a négy legtekintélyesebb magyarországi főúrral kötött.¹³⁵ Ezt követően tagja lett a portára indított népes követségnek. Előbb Budára, majd Konstantinápolyba mentek. Feladatot bőven kaptak Bethlentől. Így meg kellett győzniük a szultánt arról, hogy a most folyó Habsburg-ellenes küzdelmek óriási hasznot hoznak a török birodalomnak. Nagyobbat, mint a Bocskai-szabadságharc, mert most – legalábbis a kapott utasítás szövege szerint – a Habsburg uralkodó rosszabb helyzetben van, mint Rudolf császár annak idején. Bethlen kérte a szultánt: ne tárgyaljon Ferdinánd követivel, hanem küldje azokat haza. Rendeljen tatár hadakat a lengyelek ellen, hogy azok ne támogathassák Ferdinándot. Kérte a szultánt arra is, hogy tartson tízezer katonát Budán, Esztergomban és Kanizsán, akiknek parancsolja meg, hogy Bethlen felszólítására azonnal a segítségére menjenek. Hasonló parancsot kapjanak a havasalföldi és a moldvai uralkodók is. Rimayéknak kellett volna elérni azt is, hogy a budai pasát tiltásuk el Vác átadásának követelésétől. Ha ez nem megy, ígérjék oda Vácot, de csak olyan feltétel alatt, hogy ennek fejében Bethlen jelentős katonai támogatást kap a törököktől.¹³⁶

A nagylétszámú követség csupán november 14-én érkezett meg Konstantinápolyba: akkor, amikor már nemcsak Vác sorsa dőlt el, de a cseh felkelés is. Emiatt Rimayra és követársaira már csak az a feladat hárult, hogy török segélycsapatokat szerezzenek Bethlennek. Ezt nem tudták elérni, s így a fejedelem és választott magyar király 1621 első felében kénytelen volt egészen Kassáig visszavonulni

¹³¹ Erről újabban I. NAGY L., *Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében*, Folia Historica 8. Bp. 1980. 16–17.

¹³² „Az Coronatiohoz igen készülnek, zászlókat készítenek, pénzt is” – írta Gyürky Menyhért 1619. december 28-án Pozsonyból Bars megyének: TT 1892. 338.

¹³³ L. NAGY L., 1969. 206–210.

¹³⁴ GINDELY A.–ACSÁDY I., *Bethlen Gábor és udvara*, Bp. 1890. 32.

¹³⁵ FERENCZI, 143. A szerződés szövegét I. SZILÁGYI S., *Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez*, Bp. 1873. 21–22.

¹³⁶ Bethlen 1620. júl. 30-i és szept. 19-i követutasításait I. TMKÁO I. k. 238–251. Rimay minden bizonnyal nem csekély csodálkozással olvashatta, hogy Bethlen előadásában mennyire másként zajlott le a Bocskai-szabadságharc, mint az általa tapasztalt valóságban! Vác török kézre adását különben már júliusban ígérte Bethlen (242.).

az ellentámadásba lendült császári sereg elől.¹³⁷ Helyzete annyira megrendült, hogy már az életét sem érezte biztonságban a magyarországiak között. Emiatt Rimayn keresztül jancsár testőrséget kért a portától maga mellé.¹³⁸ A magyarországi nemesség elsőpró többsége elfordult tőle, s egy részük kész volt fegyverrel is szembeszállni Bethlen uralmával. E nagy fordulat okai között döntő szerepe volt a cseh–morva–osztrák szövetségek megsemmisítő vereségének, de voltak egyéb okai is. A királyi Magyarország nemesei rádöbbentek arra, hogy a Habsburg-uralom alatt több rendi szabadságjogot élvezhetnek, mint Bethlen alatt. Mindez arra ösztönözte őket: mielőbb kiegyezzenek a Habsburg uralkodóval, hogy visszatérhessenek annak jogara alá. Ezért Bethlen politikai terveit annak 1621-es katonai sikerei után is csupán annyiban támogatták, amennyiben azok a minél előbbi megegyezést szolgálták.¹³⁹

Rimay János is azok közé a nemések közé tartozott, akik a mielőbbi békét óhajtották. A portán közvetlenül tapasztalhatta, hogy a török nem nyújt akkora segínyt Bethlennek, amellyel az a Habsburg-szövetségi blokk sikerei idején is megvédheti a királyi Magyarországot és Erdélyt magába foglaló nemzeti monarchiát.¹⁴⁰ Ehelyett Lengyelország ellen indít támadást. Ez utóbbival kapcsolatban Rimay közölte Bethlennel: egyes portai vezetők nem látják lehetetlennek az ő lengyel királlyá tételét sem. „Nem mondanám az lengyelországi dologban is alkalmatlannak az próbát, si a statibus et ordinibus quoque media aliqua ostenderentur, és olyan hivatal, suffragium accedálna hozzá, a minemő illis temporibus az jó emlékezetű somlyai Báthori István királynak accedált volt; sed nullis accedentibus suffragiis quis sustineat hanc molem tam supine tam frigide et infide illis rem promoventibus et in undis pelagi natantes derelinquentibus.”¹⁴¹ Rimay portai-üggyködését Bethlen – legalábbis 1621. április 19-i levelének tanúsága szerint – nagyra értékelte. „Én pedig” – írta Rimaynak – „kit hasznos szolgálattal magához való grátiámnak megmutatására irritált eddig is, s naponként concitál, ha élek, megmutatom azt kegyelmedhez reménsége felett.” Levelének végén ismét visszatért a jutalomígérethez: „Ha az Úr Isten életemet megtartja, én is kegyelmedet kastélyos főemberré és udvaromban mellettem való tisztviselőnek creálok.”¹⁴² Amikor Rimay, hazatérése után, 1621 júliusában felkereste őt, a fejedelem meglehetősen hidegen fogadta portai követét. Hasonlóan viselkedett vele 1622 elején is, amikor Rimay ismét fölkereste őt, de nem sokáig időzött nála. „Talán nem is a legjobb volt a megválás” – írja Ferenczi – „mert többé nem leljük Bethlen hívei között. Bethlen világosan nem sokat tartott ügyességéről, s követségéért, melyben siker nélkül ugyan, de nagy buzgalommal járt el, szintén nem volt valami jelentékeny a jutalma.”¹⁴³

Bethlen azonban nem csupán Rimay János magatartásával volt elégedetlen, hanem a magyarországi urak és nemések túlnyomó többségével is! Nagy terveinek kudarca fölött támadt ingerültsége többször méltánytalan vádaskodásokra is ragadta őt. Pedig ha higgadtan méri föl az adott történelmi körülményeket és erőviszonyokat, akkor látnia kellett volna, hogy a fehérhegyi vereség után megszűnt a redlis lehetősége a Habsburgoktól független és a török hódító törekvésekkel szemben védekezni tudó magyar nemzeti monarchia visszaállításának. Így az 1621-es harcok valójában már csak azért folytak, hogy az erdélyi fejedelem kedvező békefeltételeket vívjon ki magának.¹⁴⁴ Harca kétségtelenül erősítette a magyarországi nemések rendi jogait is, hiszen még Pázmány Péter is szükségesnek tartotta, hogy Erdélyben erős magyar fejedelemség „floreáljon”.¹⁴⁵ Am ez az érdekltség nem terjedt addig,

¹³⁷ Erről részletesen I. NAGY L., 1969. 262–282.

¹³⁸ „Az én magam személye mellé őrzésre jól válogatott portai jancsárt szerezzon Kegeyelmet, kik continue mellettem legyenek az hadnak fennlétéig” – írta Rimaynak 1621. ápr. 19-én Bethlen Gábor, Magyarország választott királya. (ETA II. k. 399.)

¹³⁹ L. Bethlen pol. lev. 426–427. Vö. MHHD XIX. k. 344.

¹⁴⁰ L. IPOLYI, 253–264.

¹⁴¹ L. IPOLYI, 270–271.

¹⁴² ETA II. k. 393, 399–400.

¹⁴³ FERENCZI, 160–161.

¹⁴⁴ A harcokról I. NAGY L., 1969. 255., 302–205. Bethlent 1621 végén a hadserege is cserben hagyta. Főkapitányai a katonaság nevében ultimátumszerűen követelték a hazatérést. L. erről: TMKÁO I. k. 335–336.

¹⁴⁵ L. KEMÉNY J.: i. m. 150.

hogy a nemesek emiatt elviseljék birtokaik és egyéb termelőerőik és eszközeik további pusztulását. A hadakozás folytatása a nagyrészt fizetetlen és zsákmányolásból élő hadakkal pedig óhatatlanul ezt vonta volna maga után, bárhogy tiltotta is a fejedelem a katonai kilengéseket.¹⁴⁶

A magyarországi nemesek nagy többsége elégedett volt a nikolsburgi békekötésben elért eredményekkel. Éppen ezért közömbösen – vagy ellenségesen – fogadta Bethlen újabb próbálkozásait 1623-ban és 1626-ban.¹⁴⁷ Jól tükrözik az általános hangulatot Rimay levelei is ezekből az évekből: „Jövő szombaton lesz egy hete” – írta 1623 szeptemberében Balassi Zsigmond özvegyének – „hogy Bethlen fejedelem serege... vármegyénkbe bevonult. Itt nálunk a környéken már semmi csendes és békés jelenség nincsen. *Nem tudjuk, mi fog ebből kikerekedni és mi véget ér majd?*”¹⁴⁸ Augusztus 10-én kelt levelében már csak „Bethlen Gábor”-nak nevezi a fejedelmet és támadásával kapcsolatban megjegyzi: „*Török martalócok nagyon gyakran vonulnak el a környékünkön titokban és gyermekeket fogdosva rabolnak.*”¹⁴⁹ (Ezek a „török martalócok” Bethlen segélycsapatait képezték!) Eletrajzírója úgy jellemzi Rimay magatartását ezekben az években: „*folyton II. Ferdinánd híve* és állandó jó viszonyt ápol Thurzó Szaniszló nádorral”, egészen annak 1625-ben bekövetkezett haláláig.¹⁵⁰ Ám Rimay igyekezett jó kapcsolatot tartani az ellenreformáció vezérével, Pázmány Péterrel is.¹⁵¹

1624 elején portyázó katonák felpredálták Rimay házát, aminek következtében 609 darab könyvből csupán 131 maradt meg, az is meglehetősen elrongyolt állapotban. Tudjuk, hogy hosszú időn át betegeskedett, de 1627-ben még részt vett a törökkel folytatott szőnyi béketárgyalásokon, amelyről értékes naplója maradt ránk.¹⁵² Élete utolsó éveiben szorosabba fűzte kapcsolatát Felső-Magyarország legtekintélyesebb kálvinista főúrával, Rákóczi Györggyel. Bensőséges hangú levelezést folytatott vele és személyesen is föl akarta keresni Rákóczit, aki nagy megbecsüléssel hívta és várta őt. Rimay azonban betegeskedése, majd a Bethlen Gábor halála után támadt zavarok miatt halasztotta utazását. Amikor Rákóczi 1630 végén Erdély trónjára került, Rimay féltő aggodalommal kísérte védelmi harcait.¹⁵³ Talán nem túlzott a feltételezés, hogy ha az 1631 végén bekövetkezett halála nem akadályozza meg őt ebben, a „bibliás órálló” fejedelem szolgálatában fejezte volna be életét. Ő volt ugyanis az az uralkodó, akivel az újsztoikus elveket követő Rimay¹⁵⁴ a legtöbb közösséget érezhetett. Tudjuk, hogy Rákóczi is többre becsülte, nagyobbra értékelte Rimayt, mint Bethlen Gábor,¹⁵⁵ aki a költőben is inkább csak a magyarországi „áruló” nemesség egyik tagját látta, különösen 1621-től kezdve.

Immáron több mint két évtizeddel ezelőtt Pirnát Antal azt írta Rimayról, hogy ő mint társadalmi típus a gazdagodó, jómódú nemesség jellegzetes képviselője volt, aki a veszélyes és zűrzavaros évtizedekben igyekezett mindenkihez alkalmazkodni. Cselekedeteit főként az óvatosság jellemezte és érdekeinek szem előtt tartása, valamint az, hogy nemesi gazdaságát gyarapítsa. Életművét végigkísérik „*az udvari feslett erkölcsöket* ostorozó, sztoikus lemondásra, visszahúzódásra intő írásai”. Ám ugyanakkor kitartóan törekedett arra, hogy az ország vezető politikusai mellett maga is jelentős udvari és politikai pályát fusson be! Választott patrónusai közé számítottak a kor legkiemelkedőbb képviselői: Bocskai István, Illésházy István, Thurzó György és Thurzó Imre, Balassi Bálint, ecsedi Báthory István,

¹⁴⁶ Erről részletesen I. Nagy L., 1972. 142–144. Vö. az MTT XXVII. kötetében publikált levelekben foglaltakkal!

¹⁴⁷ L. NAGY L., 1969. 323–327, 383–397, 452–454.

¹⁴⁸ ECKHARDT, 407.

¹⁴⁹ ECKHARDT, 409.

¹⁵⁰ FERENCZI, 164.

¹⁵¹ „*Nagyságodban is magasztalom és igen suspiciálom azt az alacson rendekre nyújtakoztató szereteti s böcsületi nevelésével való mesterséget, aki földiglen alacsonodó hajlásával magasztja neve magasztalására áradásával*” – írta 1626. febr. 8-án Pázmánynak (ECKHARDT, 417.).

¹⁵² FERENCZI, 165. A naplót I. ECKHARDT, 417–423.

¹⁵³ FERENCZI, 178–179. Leveleit I. ECKHARDT, 434–442.

¹⁵⁴ L. KLANICZAY, 1964. 11, 17.

¹⁵⁵ Erről bővebben I. NAGY L., „*Bibliás órálló*” – *félárnyékban* megjelenés alatt a Magvető K. gondozásában).

Bethlen Gábor és Rákóczi György. Személyi függetlenségére azonban Rimay gondosan ügyelt, amikor főúri, illetve fejedelmi pártfogóit szolgálta. Hogy ezt megtehesse, egyszerre többekkel is igyekezett kapcsolatokat kiépíteni, hogy így egyiknek se legyen kizárólag elkötelezve. Óvatosságát jellemezte az is, hogy pártfogói kockázatos vállalkozásaitól, ha csak tehette, valamilyen ürüggyel mindig távol tartotta magát. Rimay politikai vezérével a lipsiusi kompromisszum követése volt, aki az adott erőviszonyokkal való megbékélésre törekedett. A magyar nemesség számára válságos időkben, így például a századforduló éveiben azonban tudott határozottan állást foglalni. „Rimay félig még familiáris, félig már önálló nemesi politikus, aki egyszerre előlegezi a következő korszak Gyöngyösi-típusú udvari, familiáris költőjét, valamint a nemesi kuruc mozgalom Vitnyédi-féle politikus íróit” – zárja értékelését a jeles irodalomtudós.¹⁵⁶

A Rimay János életében lezajlott háborúk és politikai változások vázlatos áttekintése után e találó, tömör jellemzést talán annnyival egészíthetjük ki, hogy meglátásunk szerint Rimayt az életében lezajló háborúk közül mindenekelőtt a XVI. század végén kirobbant törökellenes küzdelem ragadta magával. Ezt a vélekedésünket támasztja alá az is, hogy katonaversek ihletője csakis ez a küzdelem volt; Bocskai vagy Bethlen Habsburg-ellenes harcairól nem születtek ilyen vagy ehhez hasonló tárgyú költemények. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy e két nagy fejedelem Habsburg-ellenes harcai korántsem ragadták úgy meg őt, mint a török elleni fegyveres küzdelem. Ennek a jelenségnek az okát azonban helytelen lenne csupán Rimay egyéniségében keresni. Elmondható, hogy „a magyar romlás századá”-nak társadalma – különösen pedig a magyarországi nemesség –, túlnyomó többségében így érzett és gondolkodott. Ennek legfőbb okát talán Illésházy fogalmazta meg legtömörebben: „az török birodalom nem szenved társat, sem urat, sem nemes embert, bizságot teszen erről az ő egész birodalma”.¹⁵⁷ Más egykorú vélemény szerint „az török nemzet azt akarná bátor [t.i. bárcsak] az németek minket mind egyig levágnának, avagy mi az németeket, mert ők annnyival inkább erősödnének hatalmas állapotjokban”.¹⁵⁸ A magyar rendi társadalom tagjait létezőikben veszélyeztette a török hatalmi rendszer, amelyben ismeretlenek voltak a rendi privilégiumok, amelyben a nagyvezér jogilag ugyanúgy ki volt szolgáltatva a szultán kénye-kedvének, mint a társadalom legalján álló rabszolga. Ez a társadalmi berendezés – elenyésző számú kivételtől eltekintve –, visszatartó, félelmetes volt nemcsak a magyar nemesek, de a katonarétegek tagjai előtt is. Mindehhez hozzájárult a keresztény együvé-tartozásnak a katolikus – protestáns ellentétéktől ugyan megtépzott, de azért még mindig ható összetartó ereje. Ezen objektív és szubjektív okok együttes eredményeként a Habsburg-ellenes harc olyan kényszerzülemény volt a magyarok nagy többsége számára, amely még a legnagyobb katonai sikerek idején is némi rosszérzésekkel töltötte el őket. Talán csupán a létezőikben veszélyeztetett protestáns prédikátorok többsége volt mindvégig híve a török szövetségben vívott Habsburg-ellenes harcoknak.¹⁵⁹ Az erdélyiek nagy része elfogadta ugyan a török vazallusi állapotot és vonakodott vállalni a törökellenes harccal járó pusztításokat, ám ez nem jelenti azt, hogy érzelmileg a Habsburg-ellenes harc híve lett volna. Ne feledjük: még a töröknek legjobban elkötelezett és 1621-ben maga mellé janicsár testőröket kérő Bethlen Gábor is kész volt egy törökellenes harc élére állni megfelelő nyugat-európai támogatás esetén!¹⁶⁰ Mindezeket a momentumokat figyelembe véve *Rimay politikai*

¹⁵⁶ L. KLANICZAY, 1964. 17–18.

¹⁵⁷ TT 1878. 22.

¹⁵⁸ Tudománytár, 1839. V. k. 317. Vö. Nagy L., 1982. 69–81.

¹⁵⁹ L. erről pl. NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, 96., *Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához*, Szerk. ROHONYI G.–NAGY L.–TÓTH GY. Bp. 1955. I. k. 295–296., KOMÁROMY A., *Levelek és akták az 1607/8-iki hajdúlázadás történetéhez*, HK 1893. 72, 89., CSEREI M., *História*. Pest, 1852. 160–161.

¹⁶⁰ L. Nagy L., 1969. 320–321. Rákóczi Zsigmond írta 1607 elején: Bocskai mondogta kevés halála előtt, „*hogy ha meg nem halna, szolgálni akart az kereszténységnek*”. (TMKÁO I. k. 73.) Egy évvel később az Erdélyt elhagyó Rákóczi Zsigmond nyilatkozott úgy a törökkel kapcsolatban: „*En bizony nem szeretem őket, felette igen bánom szomszédságokat, bezzeg ha egy szívvel egy akaraton volnánk, noha csonka, béna vagyok, az szekereken ágyat vettetnek de mégis meglátnám szabadulását Magyar országnak Szent Demeter napig.*” (HK 1893. 89.) I. Rákóczi György török-elleni támadókészségéről L. KEMÉNY J., i. m. 316.

magatartását joggal tekinthetjük a magyar nemesség nagy többségével egybevágónak. Ez pedig arra kell hogy intsen bennünket: felül kell vizsgálni a XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes küzdelmeknek a korabeli magyar társadalomban betöltött helyéről és szerepéről vallott nézeteink helytállóságát. A felszabadulás utáni magyar történeti irodalom, közte jelen munka szerzőjének több írása is, hajlott afelé, hogy a transzilvánikus, protestáns-centrikus történet szemlélet béklyóitól nem megszabadulva lássa és értékelje ezeket a fölöttébb bonyolult és ellentmondásos harcokat.

A háborúk és a politikai változások Rimay Jánosra gyakorolt hatásának számbavétele talán egy lépéssel közelebb vihet bennünket a „magyar romlás százada”-nak teljesebb, a történeti valóságot jobban megközelítő megismeréséhez is.

László Nagy

GUERRE ET POLITIQUE DANS LA VIE DE JÁNOS RIMAY

Les vues politiques de János Rimay ont été formées dans une mesure considérable par les guerres aussi, avec lesquelles il est entré en relation sous une forme quelconque. Parmi elles, c'est la lutte contre les Turcs, éclatée à la fin du XVIe siècle qui l'a influencé le mieux, et qu'il a éternisée dans plusieurs poèmes de soldat. On peut le dire beaucoup moins de la guerre d'indépendance de Bocskai et des guerres de Gábor Bethlen contre les Habsbourg, dans lesquelles pourtant il a joué lui-même un rôle politique considérable. Mais il serait erroné d'en chercher la cause dans l'individualité de Rimay, parce que pour la grande majorité de ses contemporains nobles de Hongrie aussi, la lutte contre les Habsbourg était un produit de contrainte qui les a remplis, même dans la période des plus grands succès militaires, d'une sorte de désapprobation. Surtout à cause de l'alliance turque de ces luttes.

Durant la Guerre de Quinze Ans – surtout dans la première moitié de celle-là – Rimay a été le partisan sans réserve de la lutte contre les Turcs. C'est ce dont témoignent ses poèmes écrits durant cette période. Il ne s'est joint à la guerre d'indépendance de Bocskai que quand les troupes de haidoucs, en marche vers l'occident, on déjà surpassé son lieu de domicile. Bocskai l'a comblé de hautes dignités, Rimay restait pourtant attaché à la personne d'István Illésházy et à la ligne politique représentée par lui. Après la mort d'Illésházy, la figure de Rimay a été reléguée à l'arrière-plan, et il ne pouvait pas acquérir la reconnaissance de Bethlen non plus. Après 1621, il s'est détourné de Bethlen. Dans les dernières années de sa vie, il a établi une relation plus étroite avec György Rákóczi, mais sa mort l'a empêché d'entrer au service de ce prince. L'examen analytique de l'influence des guerres et des changements politiques sur Rimay confirme la pertinence de l'appréciation que la science littéraire a donné sur Rimay.

BAJZA JÓZSEF PUBLICISZTIKAI TEVÉKENYSÉGÉHEZ

– Elfeledett írásai a Társalkodó 1832. évi számaiban –

1.

Bajza József a legtöbbször egyszerre gyakorolta a szerkesztői, a kritikus és a publicistai hivatást. 1832 elején újabb szerkesztői feladatra vállalkozott: az *Aurora* és a *Kritikai Lapok* mellett fél esztendőre elvállalta a Széchenyi szellemi égisze alatt újonnan megjelenő politikai újság, a *Jelenkor* kulturális melléklapjának, a *Társalkodónak* redigálását. A folyóirat az ő, majd utóda, Szenvey József szerkesztése idején fontos kezdeményező szerepet töltött be a nagyvilág szellemi-kulturális mozgalmairól szóló tájékoztatásban – méltán ír róla *A magyar sajtó történetében* igen elismerően Kosáry Domokos.¹ Az viszont mindeddig még a reformkor kutatói előtt sem volt ismeretes, hogy az így méltányolt, időszerű társadalmi-politikai-kulturális kérdésekkel foglalkozó progresszív írások („már szinte iránycikkek” – írja Kosáry) túlnyomórészt Bajza alkotásai voltak, a kiváló kritikus-publicista életművét gazdagítják. Harmincegy cikkről, tanulmányról van szó, amelyek közül harminchárom névtelenül, egy pedig Bajza névalíráásával jelent meg, s amely az író összegyűjtött művei század eleji sajtó alá rendezőjének, Badics Ferencnek hanyagsága (vagy politikai szűklátókörűsége?) miatt került a feledés homályába.

Bajza legközelebbi barátja és első életrajzírója, Toldy pedig már 1857-ben, majd ezt követően nemegyszer jelezte, hogy e névtelen cikkek a *Társalkodó* 1832 első félévében a reformkor kiemelkedő szerkesztőjének tollából valók. Az e félévben itt megjelent „... Valamennyi névtelen cikk övé” – tájékoztatott Toldy.² Bajza összegyűjtött munkáinak általánosan készített, 1861. évi kiadásába azonban nem vette fel ez írásokat: politikai szellemiségük miatt az önkényuralom idején erre nem nyílt lehetőség. Kivált olyan, 1848–49-ben Kossuth oldalán magát „kompromittált” szerző esetén nem, mint volt Bajza József. Badics Ferencnek azonban az összegyűjtött munkák újabb kiadásakor, 1899–1901-ben már bőven meglett volna erre a módja – annál is inkább, mivel ő maga tudott e névtelen cikkekről: mind ide írott Bajza-életrajzában, mind bibliográfiájában megismételte Toldy állítását.³ A cikkeket azonban továbbra sem publikálta: kiadványa túlnyomórészt Toldy közlésének merő reprodukciójából áll. 1910-ben azután az *Irodalomtörténeti Közlemények* megjelentetett egy sor Kölcsyhez intézett Bajza-levelet, s ezek közül az egyikben maga a szerkesztő is vallomást tesz az említett cikkek szerzőségéről. 1832. április 20-án a következőket írja Kölcsynek: „... A Helmecky Társalkodója, hol minden névtelen cikkely enyém, tömérdek sok időmet ragadja el, s ugyanezért csak június végeig fogom folytatni, azon túl nem.”⁴ Ennek nyomán monográfusa, Szűcsi József forgatta is e cikkeket, jelentőségüket azonban nem ismerte fel: mind a politikai-ideológiai, mind az irodalomkritikai tárgyúakat azzal intézte el, hogy nem sokat mondanak.⁵ Így azokat mindeddig egyetlen Bajza-kiadás

¹ KOSÁRY Domokos, *Széchenyi és a Jelenkor*, in *A magyar sajtó története* I. 1705–1848. Szerk. KÖKAY György. Bp. 1979. 378–379.

² TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig*, Pest 1857. II. k. 511, 513. Uő.: *Bajza József*, in *Bajza versei*, 4., teljes kiadás a költő életrajzával Toldy Ferenc által Pest 1857. XXIII–XXIV.; Uő.: *Bajza élete. Bajza összegyűjtött munkái*, II., bővített kiadás Toldy Ferenc által. Pesten 1861. I. k. 9.

³ BADICS Ferenc, *Bajza József életrajza*, in *Bajza József összegyűjtött munkái*, III., bővített kiadás. Bp. 1900. I. k. 75. A bibliográfiában: i. m. 133.

⁴ ItK 1910. 242.

⁵ SZÜCSI József, *Bajza József*, Bp. 1914. 163–165.

sem tartalmazta, azonosságuk a múlt időben teljesen kihullott az utókor emlékezetéből. Hogy mennyire, mutatja Kosárynak különben igen jöszemű és megalapozott dicsérete: ő már nem tud e cikkek névtelen szerzőjének kilétéről. Ennek kiderítését nem is lehetett elvárni tőle, egy sajtótörténeti szintézis alkotójától.

2

Bajza abban az időben indította meg cikksorozatát, amikor a reformmozgalmak megindulásához vezető társadalmi forrongás a tetőpontjára ért. 1828-tól kezdve mind erőteljesebbé vált a hazai életben a politika iránti érdeklődés. Az 1790–91-es országgyűlési reformmunkálatok megvitatása során formálódni kezdett mindenütt a haladó közvélemény, az ellenzék, a polgári átalakulás híveinek csoportosulása. A reformok iránti érdeklődést tovább izsította Széchenyi könyve, a *Hitel*, a körülötte kibontakozó diszkusszióval, valamint az 1831. évi felvidéki parasztfelkelés, mely a „kiművelt emberfők” előtt halaszthatatlanná tette a változtatás szükségességét. Ez idő tájt olyanira politizálódik a magyar társadalom, hogy egyes megyék reformjavaslatai már Széchenyi koncepcióját is meghaladják. Ezzel párhuzamosan egyre inkább odafigyelnek nálunk a külföldi tapasztalatokra, a haladottabb európai országok politikai-gazdasági gyakorlatára. Annál is inkább, mert a hazai fejlemények egybeestek számos más ország még erőteljesebb társadalmi-politikai változásaival. A párizsi júliusi forradalom tudvalevőleg egész láncreakciót indított el a kortársi Európa országaiban: Belgiumtól Lengyelorszáig mozgásba jött a népek, nemzetek jelentős része. Az újságíró Bajza olyan közegben kezdi meg tehát működését, amikor „minden változásért kiált” idehaza éppúgy, mint szerte Európában.

Ez a magyarázata annak – valamint Széchenyi intései a *Hitel*ben (pl. „... alkalmaztassuk magunkat a többiekhez, kivált a művelt nemzetekhez”) –, hogy Bajzának a *Társalkodó*ba ekkor írott névtelen cikkei szinte mind a kortárs nagyvilág átalakulásával foglalkoznak, vagy arra vonatkoznak. A várható hazai folytatás reményében: amikor e cikkek megjelennek, a közvélemény nálunk a közelgő országgyűlést várja, azt a diétát, amelyet eleve a reformok eszközzésére hívtak össze. S már egy megvalósult reform birtokában: 1831 eleje óta működik a magyar társadalom és kultúra államhatároltól először függetlenül létrejött intézménye: az Akadémia. Ahol leginkább azok munkásak, akik a haladó mozgalmak élén állnak, s akiknek reprezentánsa maga Bajza is: az ifjúság. Elsősorban az ő orientálásukra hallatja szavát, melynek nemcsak tartalma, de tónusa, egész előadásmódja is merőben más, mint az előző szerkesztőké.

A különbséget tükrözi mindjárt a folyóirat előszavaként közölt *Eszméltetés* (1832. 1. sz. I. 4.). Már e rövid bevezetőben megnyilatkozik a jellegzetes bajzai karakter és formátum. Élesen elhatárolja magát a szokványos nemesi formáktól: nem hajlandó követni a kor barokkosan dagályos, nagyhangúan ígérgető-fogadkozó szerkesztői előszavainak gyakorlatát. A szerkesztői munka alapjának a közönség megtévesztése vagy elzsongítása helyett annak meggyőzését, szellemi befolyásolását tekinti – ezért is igényli és várja kritikáját. Előtte a közönség részese az újság munkájának: „öngondolkodásának erejé”-re apellál, akárcsak évtizedekkel korábban Kármán. A publikum – azaz az osztályokat egyesítő nemzet – ítélete sokkal többet nyom Bajzánál a latban, mint a „haza atyái”-nak, a hivatalos politika tényezőinek bármiféle reagálása. Lakonikusan tömör kijelentései a *Kritikai Lapok* néptribunájának hangvételét idézik: „... ki-ki önfejlésével s meggyőződése szerint szóljon s ítéljen felőlök [ti. a *Társalkodó* felől]. Legyenek bár az ítéletek kedvezők, vagy nem, bennünket zavarba nem hozandának: sőt, amazok nagyobbakra buzdítanak, emezek, amennyire alaposak leendenek, igazítani fognak. Elkedvetleníteni egyedül a hallgatás lesz képes: mert időszak-írásra nézve nincs gyanúsabb jel, mint a *publikum hallgatása*”.

Ezt követően a szerkesztő két elvi-világnézeti cikkben határozza meg történetfilozófiai, illetve erkölcsfilozófiai álláspontját. Mindkettőt a liberális eszmévilág alaptételei programszerű meghirdetésének a jegyében. *Négy legfőbb változás az emberiségben* (1. sz. I. 4.) című, a nyitó számban közölt cikkének már a címe sokatmondó: tükrözi, hogy Bajza a történelem legfőbb mozgatójának a változást s az általa előidézett haladást tekinti. Az emberiség legfőbb változásai irányjelzőiül Augustust, Nagy Károlyt, V. Károlyt és Napóleonot nevezi meg – de éppen nem egyenlő értékkel. Augustusnak érdeme az, hogy alatta erősödött meg a római monarchia, Nagy Károlynak, hogy ő volt alapítója az újabb Európa nemzeteinek és kormányzatainak. A „nagyobb, közönségesb, mélyebb” változás viszont

szerinte V. Károly korára esik – ami ekkor történt, az emberiség egész létét újabb hatalomra emelte. A lőpor, a könyvnyomtatás, a két India és Amerika felfedezése, a reformáció óriási lépései voltak a világ mozgásának. Bajza mindennekelőtt az amerikai társadalom létrejöttét tartja korszakalkotónak, mert „... ez nagy befolyású volt a politikai szabadságra s a szabadság ideájára... Amerika által az emberiség nemcsak fizikai, hanem egy morális új világot is fedezett fel”. V. Károly országa plasztikusan, hatékony kontrasztban érzékeltetni engedte az emberiség két nevezetes állapotát: „... az őt, midőn az ember még a természet szolgarabja s vak teremtmény volt, s az újat, midőn rendeltetését megismerve a természet urává s alkotójává lesz”. A felfedezések erejét az „idő szelleme” Bajza szerint a kereskedés által fejtette ki: ez vezettet a felvilágosodás győzelmére, a nagyvilág egységének tudatosulására, a népek, nemzetek összetartozása és kölcsönhatása felismerésére. A felvilágosodás legjava szellemi eredményeit tehát a szerkesztő igyekszik átépíteni a romantikába.

V. Károly korának felfedezései közelebb hozták az embert az emberiséghez – folytatódnak a fejtegetések –, de mily láthatár nyílt legújabbán Napóleon korában! Az összetartozás, mozgás, változás dialektikus vezéreszméi mellett Bajza fejtegetéseit áthatja a fejlődéselv is – egészen herderiánus interpretációban. A történelem szervező és nekünkvalóvá – eleven és az ember által feltétlenül alakítható organizmussá válik ebben az értelmezésben: „... Mint változott meg a világ 300 esztendő alatt! S mint fog megváltozni, ha ismét 300 leforgand. Ötödik Károly időkorá oly természetes és közvetlen oka Napóleon időkorának, mint ez lesz en egy jövődönék. A magot, mely Ötödik Károly idejében hintetett el és századokig tiszta és borongó változások alatt észrevétlen nevedekett, a Napóleon kori aratás szedé fel, s a jelen veteményt egy talán nem messze levő jövődő fogja felszedni, mert az emberiség története mint láncszemek folynak egymásból.”

Régi és új ellentétén alapul Bajzánál a fejlődés: az ember felemelkedése az elavult régivel való szakításon épül. A múltszemlélet súlypontját a távolabbi múlttól a közelebbire, az újkorra – azaz a polgárosodás korára helyezi át, akárcsak irodalomtörténetírásában barátja, Toldy. A polgári fejlődés vívmányai – a kereskedés és a szabad államok létrejötte – lesz itt a változások mércéje és időleges tetőpontja. A múlt nem a jelen konzerválódásának előfeltétele, nem norma többé, hanem annak pusztá előzménye. A történelemnek ez a dinamikus felfogása pedig valósággal felszólít a további változások kimunkálására – kezdeményezésre és alkotó cselekvésre. (Itt jegyezzük meg, hogy néhány hónappal később Kölcsey az 1832 szeptemberében tartott Kazinczy-émlékbeszédében több vonatkozásban egészen hasonlóan állítja nemzedéke elé követendő vezérfonalul a herderi ideákat. Még az sem lehetetlen, hogy volt közöttük valamelyes közvetlen egymásra hatás: az év május 12-én a *Himnusz* költője azt írta Bajzának: „En a Társalkodót nagy örömmel szoktam olvasni.”)⁶

A folyóirat megindulásának hónapjában a szerkesztő arra is választ ad, hogy milyen ember legyen az, aki változtat? Mit igényel a kor, a kor szelleme az egyéntől? Erre a feudális és a polgári karakter, illetve értékideál szembeállításával válaszol: *Nagy Sándor és Caesar* címmel összehasonlítja az ókor két vezéregyéniségét (8. sz. I. 28.). Mértékül a „nagy ember” fogalmát használja, melyet gondosan megkülönböztet a „hős”-től – az utóbbit ugyanis lényegesen kevesebbre tartja. Számára Nagy Sándor csak hős, míg Caesar – nagy ember. Kortükröző, hogy miért?

Bajza a maga embereszményét, értékékjait valósággal belelátja a „nagy ember” formátumába. Fejtegetése szerint a nagy ember önerejének többet köszön, mint szerencséjének. Tettei meghatározott irányt követnek. Semmit sem bíz vakesetre, mindent kiszámít. A hős viszont csak merészségére számol, hevéből elragadtatva cselekszik, nem tűz ki állandó célpontot maga elé, rohan a veszélyek közé. Függ tehát a szerencsétől.

Nem az egyéni bátorság, vitézség, heroizmus nemesség kultiválta értékjegyei minősítenek többé e felfogásban, hanem a polgáriassági kvalitások: az ésszerűség, a számítás, a logika, a gyakorlati haszon. Nem a testi erő, hanem a lelki-szellemi, nem a rombolás képességei, hanem az építő munkái. Nagy Sándor perzsi győzelmeit Bajza azért rangsorolja „csak” hőstetteknek, mert gyakran vakmerőleg kockára tette magát, mert Indiát elhagyva céltalanul, csak a hírnév vágyától hajtva harcolt, mert megengedte, hogy katonái magasztalják, s elveszett a szertelenségekben, a kicsapongásokban. Caesar viszont olyanná válik ebben a szemléletmódban, mint egy Bajza korabeli, ideális polgári államférfi: szorgalmasan járt a

⁶KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, Bp. 1960. III. k. 425. Kölcsey állandó munkatársa is volt a Bajza szerkesztette Társalkodónak.

tanácsba, feláldozta vagyonát a rábízott hivataloknak, megnyerte katonái szeretetét, megosztotta velük a fáradságot és a veszélyt. Cselekvéseit észérő, lelki hajlkonyság jellemezte, előrelátó és állhatatos szellem volt, fegyelmet tartott. A koronát sem önhatalmából tette a fejére, „... ő okos vala úgy intézni a dolgot, hogy a nép és nagyok szeretete emelje királyi székre önkényt, kényszerítés nélkül”.

Aligha kell bizonygatnunk, hogy nem az antikvitás két kiemelkedő szereplőjének jellemképleteiről van itt voltaképpen szó, hanem épp az értekező korának letűnő és felemelkedő emberi habitusairól. Nem a múltról, hanem a jövőről. Újfajta előképeket, követendő új azonosulási mintákat, társadalmi én-orientációkat pedig mindig akkor állít maga elé a gondolkodó ember, amikor a történelem élesen fordul – amikor átvált a mából a holnapba.

3

A *Társalkodóba* írott Bajza-cikkek legnagyobb hányada – összesen tizenegy írás – az angliai helyzettel foglalkozik. Ennek oka csak részben az, hogy a lapot kezdeményező Széchenyi valósággal „minta-állam”-nak tekintette a szigetországot. A témaválasztásban sokkal inkább az befolyásolta a szerzőt, ami a megelőző esztendőben Angliában történt, s ami akkor, amikor a cikkek közlése megindult, még távolról sem volt lezárt dolog: a parlamenti reform körüli forrongások s azoknak hazánkra vonatkozó, analóg tanulságai. 1830 novemberében az ultrakonzervatív Wellington kormánya tudvalevőleg megbukott, a liberális Grey vette át a vezetést a régóta sürgetett parlamenti reformok megvalósítása jegyében. Az angol képviseleti rendszer állapota ugyanis tarthatatlanná vált: bevezetése óta – a XIII. század! – számos választójoggal rendelkező hely néptelenült el, amelyek azonban továbbra is követeket küldhettek, ugyanakkor gazdag és rohamosan fejlődő ipari és kereskedő városok (pl. Manchester, Leeds) képviselet nélkül maradtak. A harc tehát nemesség és polgárság közt bontakozott ki, amelynek eldöntésére a Grey-kormány 1831 márciusában reformot terjesztett be. Ez a toryk manőverei miatt ugyan megbukott, az új választás után azonban a harc kieleződött körülmények közepette tovább folyt. Amikor pedig 1831 októberében a lordok háza vetette el a reformot, valósággal forradalmi tiltakozás tört ki szerte Angliában: népgyűlések, petíciók, tömegjelenetek sora követte egymást. Válsághelyzet alakult ki, melynek fejleményeit annál nagyobb izgalommal követte a fiatal Bajza, mert neki ugyancsak egy már-már válság szélén levő ország közönségének kellett a történeteket kommentálni.

Emellett azonban a szerkesztőt szubjektív indítékok is vezették. Élete első nagy közéleti élménye szintúgy egy országgyűléshez fűződött. 1825 szeptemberétől csaknem két esztendőn át Heves megye követéinek írnokaként jelen volt a rendi országgyűlésen, amely roppant csalódást jelentett a hazai viszonyok gyors javításában reménykedő fiatal lélek számára. Kezdetben pedig lelkes érdeklődéssel figyelte a követek vitáit, csakhamar azonban rá kellett eszmélnie mindarra, amit Kölcsény nem egészen egy évtizeddel később az *Országgyűlési Napló*ban oly remek szatírával örökített meg: ez a diéta alkalmatlan a változások keresztülvitelére. Bajza bőven megismerhette itt a nemesi politizálás szócsépléseit, példátlanul lassú ügymenetét, hozzá nem értését, szűklátókörűségét, nem utolsósorban osztályönzését. 1826 folyamán dezillúziója személyes válsággá nőtt – kihunytak benne az ifjúkori ideálok. 1826. június 2-án azt írta Toldynak, hogy e diéta életgyűllölővé, mizantróppá tette, 1827. március 30-án arról panaszkodik, hogy itt hervadt el számára az egész élet, 1827. május 13-án pedig, hogy „... ezen haza sorsa, ezen országgyűlés újabb történetei elvették minden erőmet”, boldog az, ki nem tudja, látja, hallja a diétán történeteket.⁷ Válsága nyomán fordult az angliai parlament tevékenysége felé, s már 1830 legelején – a *Hiteit* megelőzően! – tanulmányban állította az olvasók elé példaképül *Néhány vonás Lord Chatam karakteréből* címmel az idősebbik Pittet s a brit politikai rendszert, mint olyat, hol a képesség, a személyes rátermettség dönti el, ki vezeti az ország ügyeit.⁸

A *Társalkodó*ban az angliai helyzettel foglalkozó cikkeinek túlnyomó része is politikus-portré: ez a műfaj volt legalkalmasabb a bajzai összetett intenciói megvalósítására. Ne tévesszen meg bennünket értékelésükben az, hogy e cikkek – mint ahogyan a többi tárgyúak is – legnagyobbbrészt külföldi,

⁷ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, Sajtó alá rendezte OLTVÁNYI Ambrus. Bp. 1969. 311–312, 396, 411.

⁸ *Tudományos Gyűjtemény*, 1830. I. k. 3–23.

minden bizonnyal német nyelven megjelent publikációk szabad átdolgozásai: Bajza csak olyan írókat választott ki hazai adaptációra, akiknek szellemiségével, irányával mélyen egyetértett, s az idegenből vett anyagot rendre ellátta a maga hasonlíthatatlan karakterű kommentárjaival, a hazai helyzetre utaló, élesen időszerű reflexióival. Ezzel együtt pedig látni fogjuk: mélyen szerves és taktikusan összefüggő, egész szempontrendszer mozgatja a cikkeket. Mindenekelőtt az a törekvés, hogy bemutassa azokat a közéleti embereket, akik nem, vagy nem elsősorban származásuk, hanem emberségük – tehetségük és teljesítményük – alapján vitték valamire, váltak a politika irányítóivá. Másrészt, hogy megismertessen az olvasóval egy olyan országot, ahol vértelenül, erőszaktól mentesen, azaz a liberalizmus eszméi szerint alapvető társadalmi-politikai változásokat lehetett megvalósítani. Bajza a közönség elébe kívánja tárni, mint küzdenek valamely országban alkotmányos eszközökkel haladó törvényekért, miként újítják meg az intézményeket, hogyan változtatnak meg egy elavult hatalmi struktúrát. Ezzel párhuzamosan pedig megjeleníti mozgásában-működésében az újat, a képviselői rendszert, a polgári parlamentarizmust, a megosztott hatalom rendszerét – amelyben már szerepük van a szélesebb tömegeknek is. Meggyökereztetni kívánja azt a szemléletet, hogy az ország kormányzása közügy, amelyet az emberek feje fölött intézni nem lehet. Ezért is szól előszeretettel a híres szónokokról – hiszen a szónok mondanivalójával mindig a sokasághoz fordul. Emellett pedig Bajza meg akarja mutatni olvasóinak az idegen példán, hogy a politika felkészültség, szakértelem, hozzáértés dolga, szakma és hivatás, amelyben nincs helyük a születés tudatlan arisztokratáinak. S mint már erkölcs-filozófiai alapvetésében is, másfajta életértékekre orientál, mint a kor hazai közhelyei: a bajnoki „erények”, hagyománytiszteltet, koronához való feltétlen hűség, az eleve elrendelt hely betöltése, külföldtől való elzárkózás stb. nemesi konvenciói helyébe lép nála az értelmi erő, a cselekvő energia, a mozgékonyág, sokoldalúság, a szervező készség, az áttekintő képesség, az új iránti érzék, a meggyőző logikai érvelés, a széles látókör, a nemzetközi orientációk. Egy új embereszmény kontúrái bontakoznak ki tehát az angliai portrékban is. S az sem közömbös, hogy az ellenzék párttá szerveződésének kezdeti időszakában az olvasó elébe tárja az angol pártok mechanizmusát, ellenzék és kormánypárt harcának lehetőségeit, valamint az sem, hogy az abszolutizmus uralma idején egy sor olyan politikust rajzol ideálul, akik – többek között – egy despotikus uralkodó ellenében tanúsított tiltakozásukkal tűntek ki, váltak a nép kedvenceivé.

E portrékat egy helyzetmegvilágító angliai körkép fogja össze, illetve vezeti be, amelynek szinte minden szava intés az itthoniakhoz. *Egy tekintet Nagybritanniára* (10. sz. II. 4.) című cikkének intonációja nagyrészt csupán egy olyan fejedelem (IV. Vilmos) emberszeretetének tulajdonítja, hogy mindaddig Angliában a forradalmat sikerült elkerülni, ki e jeles tulajdonságai révén „... a nemzetnek nagyobb része (azaz minden nem-arisztokrata) által tisztelve és szeretve van. Egyedül rendkívüli popularitásának köszönhető, hogy az újabb időben (1831) az országban egy rémítő rázódás nem következett, mely hihetőleg az egész státusalkotványt összeomlaszthatta volna”. Hozzáteszi azért, hogy a „vész” elkerülésében része van a megfelelő minisztereknek is, kik az idővel és szükségével nyomról nyomra haladnak.

Bajza szerint a most folyó reformharc fogja Angliát a régi barbarizmus penészeitől és salakjaitól megtisztogatni, a józan ésszel ellenkező törvénytől megszabadítani. „... Mert bizonyára alig lehet nagyobb képtelenség, mint oly törvények megmaradása mellett nyakasan és átalakodottan küzdeni, melyek a mostani kor lelkével és szokásaival homlokegyenest ellenkeznek ... sok törvény, mely tudniillik századok előtt igen jó lehete, a mostani körülmények közt egészen megváltoztatá alakját” – jegyzi meg a történetekről akkor, amikor idehaza egy szerveződő csoport mindennél inkább várja az új törvényeket. S az eseményekről adott tájékoztatás végén a szerző nem hagy kétséget afelől, hogy a maga részéről eldöntöttnek látja a küzdelmet, melynek jótékony kihatása nemcsak a szigetországra fog korlátozódni: „... az 1832. év lesz hihetőleg azon nevezetes időszak, mely Nagybritanniára s általa az egész világra a haladásnak ismét egy jóltevő sugarát fogja deríteni”.

Portréinak sorát annak alakjával kezdi, kinek neve szinte egyé vált az említett reformmal. *Törvédek Lord Grey miniszter politikai életéből* (2. sz. I. 7.) címmel az igazságért bármínő felsőbb-séggel szembeszálló közéleti ember képmását rajzolja meg. Az akkori kormányelnöknek mindenekelőtt az az érdeme előtte, hogy a hatalomtól távol is ellene mert mondani a walesi herceg – a későbbi IV. György király – törvénytelen követeléseinek. Másik erénye, hogy példát adott a reformellenzék szervezésére: Bajza kiemeli, hogy Grey már 1792-ben más szabadelvű politikusokkal együtt népbáráti társaságot alapított, melynek célja a reform oltalmazása és Pitt ellen erős oppozíció megszervezése volt.

Hasonló értékűnek ítéli álláspontját a többi ország önállóságát illetően: amikor azt méltatja, hogy 1815-ben Grey Franciaországnak biztosítani szeretne volna kormányzásának szabad megválasztását, szavaiból úgyszintén nem nehéz kihallani a lírai felhangokat: „... tűzzel kelt ki azon rendszer ellen, mely független tartományokat idegen hatalom alá vete, és szabad nemzeteket függetlenségöktől és törvényeiktől foszta meg”. S az ezt követő célzás is félreérthetetlen: jelenleg Grey előtt szabad pálya nyílt, a mostani angol király lelke ugyanis oly szabad, egyenes, igazság szerető, melyre az angol királyi széken évszázadok óta nem volt példa. (Az olvasók előtt köztudott volt: a hazai trónon ülő I. Ferenc egyénisége ennek pontosan az ellenkezője.)

Grey karakterét Bajza egészen önarcképszerűen festi: büszke, szigorú és kérelhetetlen lélek, princípiumai erősek, állandók, alaposan ismeri a feladatát, a szabadság nagy barátja, jelleme tiszta és erős, előadása egyszerű. Amit pedig szemére vet, az még inkább a születő polgári mentalitás útjelzője, mint a felsorolt erények: „... Neki sohasem kell felednie, hogy a nép minisztere.” Greynek hibája tehát, hogy keveset érintkezik a néppel, magasabbrendűnek tartja magát polgártársainál. Jobban kellene hallgatnia a nép véleményére, popularitást kellene szereznie, mint azt annak idején Canning tette. Felvillan e megjegyzésekben amaz elvi különbözőségek egyike, amely utóbb Bajzát (és sok más társát) eltávolítja majd Széchenyi követésétől s a néptribun Kossuth hívévé teszi.

Merőben más polgári jellemváltozatot mutat be *Lord Holland* arcképében (5. sz. II. 18.). A Grey-kabinet egyik legfényesebb tagja, a híres Fox unokaöccse Bajza ábrázolása szerint rendkívül szeretetreméltó, bizalmat keltő ember, csupa jóindulat, közvetlenség, derű (tegyük hozzá: merő ellentéte a feszes és gögbe merevedett Habsburg-adminisztrációnak s a feudális országnagyoknak). Bajza itt is éllel minősít: „... A nézőnek szinte nem jól esik őt a lordok hideg pompájú gyülekezetében találni, s inkább óhajtana nyájas beszélgetések között egyszerű vacsora mellett vele összeülni.” Ám övele szemben sem kritikátlan: bármennyire elismerően szól arról, hogy Holland a maga és mások boldogságáért lángol, hogy harcol a szabadság ellenségei ellen, hozzátesszi: több tanulással, szorgalommal hazájának nagyobb hasznát hajthatott volna. Rovására írja határozatlanságát is: zajtalan időkben ő lenne a legalkalmasabb vezér, de közvetlen veszélyekkel való harcra Holland szelíd és gyöngé. Bajza liberális ideálképeket rajzol ugyan, de azon belül már a forradalmi jellem sajtódó igényével.

Harmadik portréalanyának adózik a legnagyobb tisztelettel: *Brougham Henrik*ről szólva megtalálja szinte mindazt, amit az előző két politikusnál hiányolt (47. sz. VI. 13.). Felkészültséget, tárgyszerűséget, logikát, végiggondolt, szerves koncepciót, célratörést, meggyőző erőt. Egy „lelkes angol” ábrázolását követve beszéd közben mutatja be az angol parlamenti hőst, a Grey-minisztérium lord-kancellárját – oly szuggesztíven, hogy az már-már az igazságért, haladásért küzdő szellemi erő jelképes alakjává emelkedik: „... Ez erőteljesnek, gyámoltalannak tetsző alak az, ki az egész alsóház szeméit magára függesztve tartja. Midőn szólni akarván, mint automaton, helyéből felvándorol, a gyorsírók seregében szitkos mozgalmak támadnak, a két oldalajtón a nép betödül s a gallériának minden üres helyei egyszerre megtelnek. Lenn a palotában hasonló érdek hatja meg a jelenlevőket; ... Ez előleges zaj után s a reá következő lélegzet nélküli csend alatt a szónok komoly, lassú léptekkel az asztalhoz ér s ott megáll öszvegörbedten; vállai felemelkedettek, feje előre csügghet, felső ajka és orrcimpái remegve mozognak, mintha rettegne egy szót is szólani. ... Első tételei ... mindenike mély, világos ... Az ember szembetűnőleg veszi észre, hogy mindenike meghatározott irány felé hajtatik s egy nagyobb erő által: de ezen erő még mindig láthatatlan, mint az erőszakos szél; s valamint erről nem tudni, honnét jó, s hová megyen, úgy nem arról is ... Azon szózat, mely eleintén oly halk, oly erőlen volt, most hasonló a tenger végtelen hullámaihoz s a süketítő zúgáshoz. Azon alak, mely előbb saját terhe alatt roskadozni látszott, most olyan, mintha idegei acélból, inai rézből volnának verve, mintha örökké maradandó s halhatatlan volna, mint azon igazságok, melyeket éppen most monda. Azon arc, mely előbb halavány s hideg vala, mint a kő, most eleven és fénylő, s hatalmas szavainál egy még hatalmasb lelket tükröz vissza ... mély, ünnepi, suttogva mondott szavak, melyek azonban a szótagok legutósó kileheltéig érthetők, oly varázserővel bírnak, melyeknek nem állhatni ellent még akkor sem, ha az ember először hallá, s tulajdonképpen jelentésekkel s hatásokkal még nem ismerkedett meg” stb. Kifejezőbben ennél csak Kossuth tudta megörökíteni Kölcsey beszédének hangját a nemsokára megnyíló 1832-es diétán: a megjelenítés voltaképp mindkettejük „szellemiszavát” anticipálja, nekik nyújt sugalló ösztönzést.

Másként (is) ad indíttatásokat a pályájuk első lépéseit tevő centralistáknak. Bajza ugyanis e beszámolóhoz egy Londont járt német író alapján a következőket fűzi: Broughamnek leginkább fáradhatatlan munkássága érdemel csodálatot. Elismerését mindenekelőtt azzal váltja ki, hogy hatalmas

parlamenti beszédeit rendszerint akkor szokta mondani, amikor már napi nyolc órát dolgozott mint ügyvéd, vagy értekezést írt fél éjjel az *Edinburgh Review*-ba, vagy az általa életre hívott népoktatási tárgyban tevékenykedett. „... Népoktatási munkái minden bizonnyal egykor hasznos gyümölcsöket fognak teremni.” Jelenleg azok a büntető törvényeket illető munkái a leghasznosabbak és legszükségesebbek, amelyeken ő és Peel már régóta dolgoznak. *Edinburgh Review*, népoktatás, büntető törvények: Eötvös és Szalay társaikkal együtt fél évtized múlva kezdenek majd hozzá mindenek hazai megvalósításához.

Peel nevét említettük. Az ő alakja arra szolgál, hogy Bajza bemutatthassa: az angol parlamentben a toryk vezére is hasonlíthatatlanul különb, mint idehaza a kormánypárt emberei. *Peel Robert* (38. sz. V. 12.) című cikkében egy olyan kiemelkedő konzervatív szónokot mutat be, akinek tekintélye elválaszthatatlan attól, hogy alkalmazkodik az alsóház szelleméhez – az olyan kíváncsagságtól, mint a beszéd populáris karaktere, a dolgok ismerete, a metsző polemikusság, az őszinte indulat. (S attól – tesszük hozzá mi –, hogy a toryk soraiban ő mutatott legtöbb megértést a reformok ügye iránt.) Peel szónoki karakterét is Bajza mintha önnön polémiáiról mintázná: tökéletes dialektikájú orátor, a körülményeket az elvek, az elveket a körülmények ellen állítja harcba; szónoki művészete nagyobb részét komoly tanulással szerezte; előadása sohasem teátrumi, de mindig drámai.

Ezen az elvi kristályrendszeren alábbszáll *Canning* (32. sz. IV. 21.) megítéltetése. Greyék nagy elődjéről Bajza is felemlíti puritánságát, azt, hogy chiswicki kastélyában abban a kicsiny, egyszerű szobában lakott, mely régebben a szolgálóké volt, de hozzáteszi: nevére nézve a legjobbkor halt meg, mert nem volt barátja a reformnak. Halála után semmi sem maradt fenn szisztémájából, mivel az – Bajza előtt legalábbis – nem princípiumokon, hanem egyedül elméje nagyságán nyugodott. Érthettek ebből a rendi országgyűlés letűnő vezéralakjai.

A vázolt összefüggéskomplexumban helyezkedik el a kap sajátos kicsengést az *A whig és tory párt Angliában* című cikk, amelyet az összegyűjtött művek eddigi kiadásai is tartalmaztak (46. sz. VI. 9). Bajza úgy állítja az olvasó elé a két „klasszikus” pártot, hogy számára a választás elkerülhetetlen legyen. Értelmezésében whigek azok, akik a nép emberei, a törvények védői a miniszterek önkénye és a korona hatalmának terjedése ellen. A whigek az uralkodói hatalmat csak a nép jóváhagyásából származtatják, a hatalommal visszaélő uralkodót korlátai közé igazítják. Hívei a szabadságnak és az emberi jogoknak, szükségesnek tartják a nép minden osztályai érdekeit figyelembe vevő választói törvényt. A toryk jellemzése még szenvedélyesebb: a királyi önkény, a vallás felmagasztalása, a katolikusok üldözése emberei, a türelem ellenségei, a telekbirtok arisztokráciájának barátai, a kereskedői osztály, a polgári rend irigyei. A két párt eszerint: előmenetel és megállapodottság. Az egyik a korona elsősegeit, a másik a polgár jussait védi. S Bajza ezúttal sem hagy kétséget afelől, hogy kinek jósója a diadalt: „... Wellington a maga tory lordjaival csak a vízár ellen látszik úszni, s pártjának elvei úgy fognak nem sokára elkorhadni, mint azon telkek, melyeknek védelmére oly kétségbeesetten harcol.”

A történelemből vett analógiák révén egy-egy cikkben külön is bemutatja a két párt perspektíváit. A kormánypártiakra – minden ország toryjaira – *Cromwell beszéde a parlamenthez, midőn azt 1653. eloszlatná* vonatkozik (8. sz. I. 28.). Súlyosabb szavakat ennek előtte nemigen írtak le arisztokratákról a hazai sajtóban: „egy csoport pénzimádó gézengúz”, „mocskos söpredék”, utálatosak az egész nemzet előtt, a parlamentet – az isten templomát – tolvajok barlangjává tették. Sorsuk az, hogy – takarodjanak. „... Nosza! ti megvásárolt szolgárok, igyekezzetek minél előbb innét kipusztulni!” A haladó politikus jövőtávlátat pedig a *Fox emlékszóba Londonban* (52. sz. IV. 30.) című cikk példázza: a liberalizmus angliai előharcosának 1816-ban 17 láb magas emlékművet állítottak: az ülő szobor – kezében a Magna Chartával – a szerkesztő szerint egyike London legszebb szobrainak. A választást a kétfajta politikai karakter között különben a *VIII. Henrik s az angol alsóház szónoka* (35. sz. V. 2.) című történeti anekdota is elmélyíti: bemutatja, hogyan bánt – hogyan bánhatott! – három évszázaddal ezelőtt a zsarnok király az egykorú parlament megalkuvó, arisztokrata tagjaival.

Az eddig ismertett cikkek a szigetországról szólva elsősorban a szabadság eszméjének érvényesülését mutatták be. Egyik írásában azután Bajza sort kerít az egyenlőség ideájának propagálására is. *Népoktatás Angliában* című cikkében (22. sz. III. 17.) a *Mechanics Institutions*-t, az angliai népoktatás rendszerének egyik részét ismerteti. Teszi ezt azért, hogy olvasóit ösztönözze a műveltségi monopólium megtörésére, általa pedig a nép nemzetbe emelésének megindítására. Az osztályok érdekeinek

összekapcsolása, a kulturális érdekegyesítés programja a vezérlő gondolata ennek az írásnak, újabb hazai aspektusát villantva fel az angliai közéleti harcok ábrázolásának.

Bajza azért ünnepli melegen az említett angol intézményt, mert a felvilágosodás áldásait mindenki közös birtokává tette, s közrehatott abban, hogy minden ember ráébredjen alapvető jogaira: „... a tanulás s olvasás iránti buzgalmat a legalacsonyabb kunyhókban is fölébresztette, s az ismereteket, melyek eddig csak a magasb rendűek tulajdoni gyanánt tekintethettek, az egész nép közbirtokává tette, s végtére a szorgalmat, közjóra való belátást, személyes jogok (jusok) s kötelességek ismeretét a leghatalmasb léptekkel mozdította elő”. A társadalmi rend bármint javítását – akárcsak Wesselényi, Kölcsey – immár Bajza is elképzelhetetlennek tartja a nép nemzeti kirekesztettségének további fenntartásával: „... Az emberiség a maga egészében kevés haladást fog tehetni, meddig a nép tömege (massája) tetszete tudatlanságban él.”

Brougham szavaival a közvetlen tennivalókat is körvonalazza: minden helységben egy közhasznú olvasó intézetet javasol felállítani, de legalábbis könyvtárakat. E program szerinte a főbb rendűek és a nép előtt egyaránt új horizontot nyithat. Ha a nép művelődni fog, ez csak azt eredményezheti, hogy a főbb rendűek még inkább művelni fogják magukat. A becsületes munkásember pedig vegye meg Franklin életét – ebből megtanulhatja, mint vált e nagy ember ismeretszerzése révén könyvnyomó inasból első filozófussá és százada első státusemberévé. Az osztályok békésen versengjenek egymással – ez segíthet hozzá Bajza liberális intenciója szerint a vágyott polgári nemzet létrejöttéhez.

4

Az angliai cikksorozat elsősorban a hazai hatalompolitikai rendszer nemesi pólusát illetően nyújtott okulást és modellt. Más névtelen cikkeiben Bajza ugyancsak meggondolkodtatón szolgáltatott tanulságokat e rendszer másik sarkpontja – az uralkodóház és környezete – politikájára vonatkozólag is. A fejedelmi abszolutizmus közvetett bírálatára és demokratikusabb államfői tisztséggel való felváltására szintén egész cikksorozatot épített ki – akként, hogy az előbb tárgyalt írásaival is szervesen összefügg. Mint ott, itt is leszállítani igyekszik a hatalom tényezőit évszázados, tömegektől elkülönülő piedesztáljaikról. A bécsi Burg szenilis lakójával szemben olyan legfelsőbb vezetőket mutat be, akik épp a hatalom korlátozása révén tudják eredményesen gyakorolni hatalmukat, akik nemcsak államuk fejei, hanem polgárok és főképp emberek is, akik nem fölötté élnek a tömegeknek, hanem vele. S ahol az államfő is egyszerű ember, ott az egyszerű ember is államfő lehet – hangzik a bajjai ítélet –, a hatalom korlátozása megnyithatja a társadalom egészséges kapillaritásának, az egyén vágyott felemelkedésének az útját.

Mindennek sokoldalú érzékeltetésére főképp a három amerikai útirajz szolgál. Közülük kettőnek közlése Bajza kivételes szerkesztői bátorságára vall. Ezeknél ugyanis a cím alatt ott szerepel: „Sidons szavai után”, illetve „Sidons szerint”. Ez a Sidons nem más, mint Karl Postl, híressé vált írói néven Charles Sealsfield, a századközép közkedvelt regényírója, Metternich uralmának egyik leg-szenvedélyesebb ellenfele, ki kezdetben C. Sidons álnéven publikált. Sealsfield (1793–1864) cseh földön született, a „Kreuzherr”-ek szerzetesrendjében kezdte pályáját, a rend titkára lett, míg harminc esztendő korában meg nem szökött innen, illetve Ausztriából.⁹ Meg sem állt Amerikáig, ahonnan néhány év múlva Európába visszatérve 1827-ben előbb németül, majd angolul publikálta nagy port felvert amerikai útikönyvét *Die Vereinigten Staaten von Nordamerika* címmel (Stuttgart und Tübingen, Cotta). Híre még jobban elterjedt Európa-szerte, amikor a következő esztendőben Londonban közreadta *Austria as it is* című, gyilkos erejű röpiratát Metternich és „System”-je ellen: ilyen találó és megsemmisítő erejű kritikában az uralkodó és kancellárja addig nem (azóta se igen) részesült. A röpiratot hamarosan több nyelvre lefordították, Bécsben azonnal eltiltották, példányait összeszedték,

⁹ K. M. KERTBENY, *Erinnerungen an Charles Sealsfield*, Brüssel–Leipzig, 1864., Eduard CASTLE, *Der große Unbekannte*, Wien–München 1952., MÁDL Antal, *Az emigráció szerepe az osztrák politikai közélet fejlődésében*, Bp. 1961., *Katalog der Charles Sealsfield: Gedächtnisausstellung anlässlich des 100. Todestages des Dichters*, Stuttgart, 1964., CHARLES Sealsfield, *Österreich wie es ist*, Aus dem Englischen übersetzt und hrsg. v. Victor KLARWILL. Hildesheim–New York, 1972.

a terjesztő könyvkereskedőket megfenyegették. Az eredmény: aki csak tehette, elolvasta – közöttük feltehetőleg a fiatal Bajza József is.

Ő ugyan az említett cikkeket nem az amerikai útirajzból merítette, mely az egyik legnagyobb lélegzetvételű ünneplése e korban az amerikai polgári demokrácia lehetőségeinek, hanem minden bizonnyal Sealsfield-Sidonsnak a korabeli német sajtóban megjelent egyes írásából. Ezek különben éppoly élesen rajzolják ki az amerikai republikánus szellem jótéteményeit, mint maga az útirajz.

Sidons nyomán alkotott első cikke azt jeleníti meg az olvasó előtt, miként áldozott a német író Jefferson háza táján és sírhalmánál a nagy elnök emlékének (*Jefferson sírja*. 9. sz. II. 1.). Az író már Jefferson mezei hajlékában átérez valamit az államférfit egykor eltöltő teremő büszkeségből. Miközben szemei előtt ragyog az elnök alkotta templom, palota és a monticellói univerzitás, lelkesen felkiált: „Amerika, mi vagy te máris s mi léssz még utóbb?” Sidons megjárta a művészek itteni dolgozó csarnokát, volt a tanulóifjúság között – érzékelte a nép alkotóerejét. Ennek felbresztésében szerinte kiemelkedő része van Jeffersonnak, aki ugyanazzal a buzgalommal, amellyel hazája függetlenségén munkált, igyekezett élete alkonyán a műveltség terjesztése által a reszpublika javát eszközölni. Sírkövét nem jelöli semmi írás – fölösleges az ő nyughelyét emlékirással külön megjelölni.

Még nagyobb tisztelettel adózik Sidons (és Bajza) *Washington*-nak (50. sz. VI. 23.). A róla rajzolt képmás valósággal a polgárság felfelé menő korszakának ideálképe. Fáradhatatlan, emberfölötti tevékenységet végző embernek mutatja be az első amerikai elnököt, aki egyszersmind páratlanul rendszerető és pontos is volt, inasi szolgálatokra önmaga körül nem tartott igényt, a legnagyobb egyszerűséggel élt, kötelességét másnapra sohasem halasztotta, elnöki hivatala költségeire feláldozta egyik legszebb ültetvényét. Valamelyes fényűzést csak a lovak dolgában engedett meg magának, különben „... Ő még öltözetében is szerette a hadi embert a polgárral egyesíteni, jól tudván, hogy csak azon ország erős, hol e kettő mindig egyesülve van... Képzeld magadnak egy öreg urat magányosan lovagolva, fején széles karimájú kalap, kezében mogoróvessző s maga előtt a nyeregben egy hosszú nyelű esernyő: ilyen volt az amerikai szabadság hőse.” Elnöksége alatt Philadelphiában az anyák, amikor házuk ajtaja előtt elment, gyermekeiknek így mutatták meg: „Washington atyánk jó.” A szerzők szerint pedig e nevezetet megérdemelni nagyobb dicsőség, mint koronát. Aligha véletlen különben, hogy Sidons cikkeinek reminiscenciája visszatér még a *Társalkodóban*: 1834 augusztusában részletet közölnek Bölöni Farkas Sándor akkor elhíresült amerikai útirajzából, meghozzá épp a *Washington sírja* című részt, melynek mondanivalója, jellege, hangulata egészen hasonló a cseh-amerikai író megemlékezéseéhez. (*Mount Vernon*. 1834. 68. sz. VIII. 23.)

Elnöki rezidenciát és környezetet mutat be a harmadik Bajza átvitt amerikai témájú cikk is: John Quincy Adams elnök élet- és munkamódját a Capitoliumban (*A washingtoni udvar*. 44. sz. VI. 2.). Szintén egy utazó beszámolója nyomán készült, ki már több fejedelemséggel megfordult, s nagyrészt hideg, feszes fogadtatásban részesült. A Capitoliumba viszont akadálytalanul beléphetett, csupán egy öreg szolga ült ott, az jelentette be az elnöknek. Adams egy negyedóra múlva fogadta: kopott köntösben épp irt valamit egy asztal mellett. Utazónk a következő nap nála ebédelt. A vendégek oda ülhetek az ebédnél, ahová tetszett, rangra, hivatalra nem voltak tekintettel. Részt vehetett egy elnöki palotában tartott ünnepségen is. Itt az elnök egy karosszékekben ült, mely a többi széktől miben sem különbözött. Mindenki feszesség nélkül jól érezte magát.

Az utazó állandó összehasonlításokat tesz az európai udvarokkal – még a svéd udvarral lát leginkább hasonlóságot. Bajza egyik legérdekesebb cikke okkal foglalkozik részletesen a svéd királysággal ekkor perszonálunióban élő *Norvégiával* (6. sz. I. 21.). Itt is emlékeztet az Amerikával való hasonlóságra: szerinte Európában nincs még egy ország, hol a monarchiai kormányzat oly sok reszpublikai szellemmel volna vegyülve, mint Norvégiában. Ez a cikke sem eredeti – Bajza Jean-Jacques Ampère francia irodalomtörténész, híres utazó *La Norvège* című útleírását ülteti át (kötetben először: *Littérature et Voyages*. Paris 1834) – intenciói, gondolatvilága viszont teljesen megegyeznek az övével.¹⁰ Ampère szavát kölcsönvéve is egy olyan országot mutathat be, ahol a nemzet előbbrevaló, mint az állam feje, ahol a népfeltségnek nincs fölöttese. Az szolgál itt kedvére, hogy norvég földön a király a nemzet kívánságait nem vetheti vissza, ha a storthing háromszor terjeszti

¹⁰ J.-J. Ampère norvégiai útirajzát az újabb kiadás alapján olvashattam: *Littérature Voyages et Poésies*, Nouvelle édition. Paris, 1853. T. I. 18–40. Bajza cikke a 25–29. lap szövegét veszi át.

azokat elő, belőlük törvény lesz; ha viszont a király javaslatait vetik vissza harmadszor, elvesztik érvényüket. S hogy mindez egy olyan országban valósult meg, mely nem is olyan régen éppúgy idegen elnyomás alatt élt, mint hazánk. Ez a jog védfal – utal a fordító a fennálló svéd–norvég perzonálunióra, illetve a hazai analógiára.

A továbbiakban megtudjuk, hogy Norvégiában minden birtokos, így a népnek csaknem egész tömege, mely nagyjából parasztokból áll, részt vesz a választótestület kijelölésében. A storting gyűléseit egyszerű kis palotákban tartják, a galérián a francia utazó egy matrózt látott, ki feszülten figyelt. „... Ezen országban mind a földműves, mind a hajós részt vesz a törvényhozásban, s érti azokat, mert nálok olvasni mindenki tud.” Eredményeik azért is imponálóak és követendőek, mivel az ország szabadságának másfél évtizede alatt érte el mindezt. A magyar szerző-fordítót külön is vonzhatta az, amit ezután Ampère a norvég népdalok szépségéről s a nemzeti irodalom újabb fejlődéséről felemlít, valamint az, hogy elkészült a norvégok legjobb nemzeti éneke, hol a költő úgy emlegeti a honi tájakat, mint oly polgár, aki büszke – büszke lehet – hazájára.

A kétfajta jövőtávlatot, amelyet az angol pártok tevékenységére kivetített, Bajza az uralkodók tetteire is ügyesen alkalmazza. Megeleveníti a jó és a rossz királyt – uralmuk perspektivikus kihatásai-ban. Az előbbire a badeni nagyfejedelem alakja szolgál – a kis ország 1830-ban nyerte el ugyanis végérvényesen szabadságát. *A nemes szívű fejedelem szavai* (32. sz. IV. 21.) címmel közli Károly Frigyes nagyfejedelemnek azt a beszédét, amellyel 1783-ban a jobbagyságot eltörölte. E szavak némiképp a liberalizmus kánonjának is beillenek, voltaképp a megindult hazai átalakulás minimális elvi programja lehetnének: „... Előttem az egész státus egy nemzetséget teszen, hol minden egyes személynek az egész javát kell munkálnia. A fejedelemnek, valamint a rendeknek egy s ugyanazon fő kötelességök van. Szabadság a társasági körben abból áll, hogy sajátjával mindenki kénye szerint éljen a törvények korlátja között s védelme alatt ... Szabadság szüli a gazdagságot és jólétet, melyre úgy kell törekednie a fejedelemnek, mint a legutolsó pásztornak. Egyik rendnek a másikat kell gyámolítania” stb. S az eredmény? *A badeni nagyhercegség* címmel (42. sz. V. 26.) Bajza elismerő irigységgel számol be az itteni kétkamarás parlamentről, melynek különösen a sajtószabadságról tartott vitái árultak el sok bátorságot, belátást és szabadelvűséget. E kamarák határozottsága és éles tekintete sok alkalmatlan tisztviselőt rettentett el a hivataltól, most ügyesebb és tisztább kezű emberek ülnek a helyeiken. Az igazgatás számtalan visszaélését tárták fel, s megelőzésükre hatalmas eszközöket állítottak. Néhány év alatt elért haladásukat a cikkíró egyenesen bámulatra méltónak minősíti.

A zsarnok király példájául pedig mindenekelőtt egy Habsburgot választ ki: II. Fülöp spanyol királyt, aki nem fogadta meg trónról lelépő apjának tanácsait. Az *V. Károly ítélete a belgákról* (49. sz. VI. 20.) című cikk intelmeinek a Belgiumban a közelmúltban lezajlott események, a függetlenségi harc győzelme adott felerősítő visszhangot. A spanyol uralkodó ugyanis arra figyelmezteti fiát, hogy ha valaki a belgát jussaiban háborgatja, a belga orszáklént áll ellent, „... A szabadság szent neve mélyen van bevésvé minden belga szívbe.” Ha utóda az udvaroncok hitszegő tanácsaira hallgatna, tapasztalni fogja, hogy a szabadság védőkre mindig talál, „... s azon polgár, ki szabadságért harcol, sem tüzet, sem vasat nem retteg”. Amit pedig V. Károly a trónusok ingatagságáról mond, a legkevésbé csak a fia számára volt fenyegető intés: „... Bármilyen fényesen ragyog is a királyi szék, veszély és balszerencse éjszakája sötétlik körüle, s legnagyobb ragyogása is tünemény és árnyékkép.” Fülöp és utódai értetlenségének következményeit azután a *Guadelupe Victoria* című cikkben is érzékelheti az olvasó (23. sz. III. 21.): Bajza megrajzolja az 1815 után a spanyol gyarmatosítók ellen folytatott mexikói gerillaháború népi hőségét, a köztársaság későbbi elnökének arcképét. Szabadságharcosét, kinek szavára egész tartományok keltek fel az idegen uralom ellen. Ez írás újabb kontrasztáló párdarabja azután *A szerencse játéka egy nagy nemzettel* (13. sz. II. 15.) című „rege”, mely egy levertt nemzeti szabadságharc mementóját, a nagyhatalmak által felosztott Lengyelország népének szenvedését idézi. S a *Társalkodó* szerkesztője helyet talál emellett arra is, hogy az uralkodókra vonatkozó nézeteit külön is összegezze. *Néhány fejedelem jegymondása* (3. sz. I. 11.) címmel negyvenhárom uralkodó jellegét közli. Néhányat közülük felemlítünk – kommentár hozzájuk fölőlesleges: Antonius Pius: „Jobb egyet megtartani, mint százat megölni”; Glod. Popienus: „Akit rettegnek, az maga is retteg”; Gordianus: „Szerencsétlen fejedelem, ki előtt az igazság rejte van”; Nagy Constantin: „A gyógyíthatatlan sebet el kell vágni”; Gratianus: „Nem mi sokáig, hanem mi jól.”

S Párizs? A júliusi forradalom városa nem szerepel ezen a sajátos „világtérképen”? Bajza két cikket szentel a francia szellemnek, ezek közül az egyik igen jelentős. Nem a *Párizs* című (21. sz.

III. 14.) – ez csak a városról széltében emlegetett rajongó kitételeket ismétli. Ezúttal inkább csak a jövőre vonatkozó utalásokra érdemes figyelemmel lennünk: „... Itt új művészet, új vallás, új élet támad és teremtetik, s vígan szédelgenek együtt egy új világ alkotói. Az unokák igyekeznek vetekedni atyáikkal, kik oly szentül és dicsőleg szállottak sírba. Hatalmas tettek boronganak, és ismeretlen istenségek akarnak kinyilatkozni.”

Voltaire és Rousseau, vagy milyen befolyása volt e két író munkáinak Franciaországra? (83–84. sz. X. 17–20.) címmel viszont arról szól Bajza, hogy miképpen készült ez a jövő francia földön – hogyan kellene készíteni tehát azt a hazain is. E tanulmányigényű cikkét – mely a szerkesztői poszttól való megválása után jelent meg a *Társalkodóban* – neve aláírásával közli. Legszemélyesebb közéleti mondanivalóját fogalmazza meg benne. Sokkal többről esik e tanulmányban szó, mint két ellentétes karakterű író összehasonlításáról. Nemcsak klasszicista és romantikus alkotók összevetéséről, s nem is csupán a társadalmi konformitás és a haladás közti választásról. Voltaire és Rousseau ellentétezésének mindenekelőtt a fennálló rend alapjainak elfogadása, illetve a republikanizmus vállalása adja meg itt izgalmas gondolati magvát. Irodalmunkban hosszú idő után ehelyt vetődik fel először az írónak mint egy távolban megvalósuló republika előharcosának karakteralakja: Bajza olyan hűrt üt le cikkében, mely Petőfinél nyeri majd el teljes zengését. Percig sem állítjuk, mintha a magyar író osztatlanul azonosult volna mindazzal, amit Rousseau legigazibb hívei, a francia forradalom részvevői gyakorlatukban megvalósítottak. A republikanizmust és az elavult társadalom mélyreható megváltoztatását azonban már 1832-ben magáénak vallotta, s ez számára a hazai politikai eszmélkedésben mindenképp igen lényeges kezdeményező szerepet biztosít. Annál is inkább, mert az új programot Bajza egy olyan íróhoz kapcsolja, aki addig ideológiájának egyes népies-nemzeti sugalmi, a hagyományban megújító erőt látó vonásai révén a hazai nemesség előtt közkedvelt volt.

Cikkét a magyar szerző a XVIII. századi francia közállapotok romlottságának ecsetelésével kezdi. Ennek „tökéletes ellenküzdjé”-t látja Rousseau-ban – nem kis részt újra önmaga képmását. A bűnnek szemei előtt küzdött az erényért; a balszerencsének közepette emelkedett fel; pártját fogta annak, ami sokak előtt megvetés tárgya volt; hatalmas szellem lengte be szavait, de oly emberekhez kellett beszélnie, kik az egykedvűség és kételkedés körjai közt nevelkedtek fel. Voltaire viszont – kit Bajza meglehetősen egysíkúan ítél meg – csak egy indulatot érzett szerinte teljes mértékben: az önszeretetet. A zseni nevezetes pótlékával bírt: keresztülhathó, éles, gúnyra hajló ésszel. Az előítélet címe alatt neveltségessé tett mindent, ami a régi hitből fennmaradt. Hatására az érzések száraz fogalmakká tétettek, a lelkiismeret csak szokások következményének minősült, karakternagysággért nem lelkesedett. Voltaire a szerelmet nem érezte, s azt festeni is csak hideg reflexiók után tudta, – Rousseau viszont kimutatta a házasság és a szerelem tiszteletre méltóságát.

A két író nézetei még inkább eltértek a morál és a politika vonatkozásában. Bajza szerint létezik egy magasabb morál, mely az ember elé nagy és isteni ideákat állít. De van egy másik is – az értelem morálja, mely haszonra és világi szerencsére tör, a sokaság tetszését vadássza. Ez a Voltaire-é. „... Ilyetén morál nem alkalmas arra – szögezi le nagy nyomatékkal a szerző –, hogy általa republikánusokat neveljünk, mert republika fennállásához, úgymond, polgári erény kell: valaminthogy nem is volt talán senki kevésbé republikánus, mint Voltaire. Ő nyugtalankodó s meglegedetlen, de csak úgy, mint monarchiai kormányalkatban szokás lenni. A IV. Henrik éneklője és sok nagy úr barátja nem óhajt revolúciót, revolúciót a maga saját értelmében véve... a fennálló rendet felforgatni akarni komoly szándékkal soha eszébe nem jut. Vallása az volt a politikai dolgokban, ami Candide-ban áll: Minden a legjobban van elrendelve ezen lehetőleg legjobb világon. Ha ő tanúja lehetett volna a francia polgári forradalomnak, azon ifjú uracsákkal fogott volna tartani, kik a szónokteremben a filozófiai ideákat hatalmasan védették: de midőn ezen ideák az emberiség jussainak magyarázatában gyakorlatba vétettek s megvalósulának, kíváncsiorlottak Coblenzbe. Egészen másként vala ez Rousseau-nál. Ő mint barátja az erkölcsiségnek s vallásnak, nem retteg a republiktól, de látja igenis jól, hogy korának embereihez a republika nem alkalmas, mert nekik nincs hitök s belső meggyőződésök. Az emberiségnek ezen tulajdonait igyekszik ő ismét életre hozni.” Ennek előmozdítására idéz Bajza Rousseau intéseiből: „... térjete vissza a természethez, mert ez a társaság, úgy amint áll, sokáig fennmaradni nem fog. Ti gúnyoljátok az én Emilemet; azt kiáltjátok, hogy az nem Franciaország számára van írva. Való, az nincs XV. Lajos Franciaországának számára készítve, de hát fog-e az örökké fennállani?” Bajza szerint Rousseau dogmatizmustól mentesen ítélte meg a forradalmat: aggodalommal tekintett

azokra, akik revolúciót óhajtottak, de megvalósítására semmi mással nem rendelkeztek, mint ideával. Egy státust ugyanis nem lehet úgy, mint a tudományokat, pusztán gondolatilag megújítani.

A kétféle elvrendszer kihatásáról szólva a forradalmiságot éppúgy elutasítja, mint az állapotok stagnálását. Szerinte ha Franciaország előre tudhatta volna a továbbiakat, talán nem haladt volna tovább. De erre nem volt képes, mert „... a sors nem engedi magát menetelésben gátoltni. Régi törvények, ideák, szokások megszűntek; a régi társaság kimeríté minden hatalmát, változásra vala szükség”. A XVIII. század haladt a maga elkerülhetetlen változási pontjához, s azt hitte, hogy reményeihez halad közelebb. Megvetéssel szemlélték a múltat, Angliát vágytak utánózni, annak parlamenti szokásaival versenyt futni, varázshangokként hallatszott az a két szó, hogy *nép* és *polgár*. Mindenki Franciaország megifjodását hitte, igyekezett siettetni e ragyogó jövőndőt. „... Így közeledett, mint Trója fátuma a nép örömszajolása között, lassú, de bizonyos lépésekkel a revolúció.”

Bajza egész ide írott cikksorozata e nemességet fenyegető távlat felvillantásával nyeri el teljes értelmét.

5

Újonnan feltárt írásainak másik része politikai kicsengésével együtt is inkább irodalomkritikai jellegűnek tekinthető. Az irodalom reszpublikája elvét propagálják, mélyítik el új és új nézőpontokból ezek a cikkek, a szellem hatalmát állítják szembe a hatalom szellemével, sőt fölébe emelik emennek. A művészi alkotás, a teremtő ész felsőbbiségét propagálják a születési tekintéllyel, a feudális hierarchiával szemben, akárcsak a *Kritikai Lapokban* ekkor folyó híres Bajza-„pörök” és polémiák. Hol anekdotikusan megformálva, hol publicisztikus kommentár, hol egyszerű híradás alakjában, hol pedig kritikai tanulmány keretében festik alá a névtelen politikai cikkek támadó mondanivalóját – tendenciájuk az utóbbiak társaságában sokszorosan felerősödik.

Az író a maga területén éppúgy fejedelem, mint a legkorlátlanabb monarcha – példázzák a *Társalkodóban* Bajzának *A művész-király* (8. sz. I. 28.), *Pitt és Sheridan* (52. sz. VI. 30.), *Lessing emléke* (14. sz. II. 18.), *Scott Walter írói jövedelme* (35. sz. V. 2.), *Shakespeare eperfája* (35. sz. V. 2.), *Párizs vagy a százegy író könyve* (38. sz. V. 12.), *Napoleon emlékirásáról* (42. sz. V. 26.) című közleményei. Az egyikben a karmester utasítja el tréfás komolysággal az opera előadásába belekotnyeleskedő porosz királyt azzal, hogy „Felséges uram! ezen országban év vagyok a király!”; a másodikban a dráma-író-színész érezteti meg képességei fölényét a mindenható miniszterrel; a harmadik Lessing emlékét idézi azzal a megjegyzéssel, hogy annak érdemét, ki életében egyetlen mecénás és egyetlen fejedelem előtt sem bókolt, nem lehet törekény márványba foglalni; a negyedik Walter Scott idehaza hihetetlenül hangzó írói jövedelméről tájékoztat; az ötödik az angol népnek Shakespeare iránt érzett megkülönböztetett tiszteletére hoz érzékletes példát; a hatodik arról az akcióról számol be, amelyet százegy francia író kezdeményezett egy tekintélyes könyvkiadó felsegítésére, ki a júliusi forradalom előtt velük igen méltányosan bánt, s ki a forradalom során sok kárt szenvedett (e híradás adhatta utóbb az ötletet Eötvösék *Budapesti Árvízkönyvéhez*), s végül az utolsó cikk Napoleon *írói* képességeit méltatja, kiemelve azt, hogy „... Napoleon, az író éppen oly rendkívüli, mint Napoleon, a hadvezér”, s hogy „Nem sok volt még olyan ember, ki cselekedeteiben nagy lévén, ne volt volna nagy író is egyszersmind.” A hazai feudalizmust kétségkívül sok tényező összejártsága roppantotta meg. Bajzának e cikkeket olvasva még nyilvánvalóbbá válik: elsődleges szerepet töltött be ezek között a szellemi ember önállósulása, a kifejlődött értelmiségi öntudat.

Még két cikkecske árulja el Bajza keze nyomát e fél esztendőben – kisterjedelműek, de szintúgy irányjelzőek. *A mester és a tanítvány* (38. sz. V. 12.) – összefüggésben az előző írásokkal – az alkotó munka romantikus felmagasztosítása, oly axiómával, hogy „Hazámnak írói, művészei, kivált ti ifjak, szeressétek jobban a művészséget magatoknál; egyedül ez a haladásnak útja.” A másik közlemény, *A nagy és kis város* (25. sz. III. 28.) a közeget eleveníti meg, ahol ez írók, művészek dolgoznak. Bajza a nagyvárosi életformára szavaz a kis településekkel szemben, mert ez az ifjúnak szabadabb gondolkodást, finomabb viseletet és érzést kölcsönöz, emberismeretre tanít (hol van még ekkor a Pilvax!), mert itt kevesebb a pletyka, az intrika, az önállótlan és hajlongó ember, itt az asszonyok is magasabb társalkodási szelleműek, a férfiak őszintébbek és nyíltabbak. A nagyvárosnak „csak” az a hátránya szerinte, hogy benne súlyosabbak a szociális problémák. Megszületett tehát az első tudatosan városi író a magyar irodalomban. Széchenyi is épp ez időben kereszteli el hazánk fővárosát Budapestnek.

Bajzának most bemutatott írásai – eszmeközvetítő-orientáló értékükön túl – a pályakép különböző állomásait is ámyalják, motiválják. Mindenekelőtt annak a nagy fontosságú harcnak jelentését és funkcióját értelmezik számunkra teljesebben és tudatosabban, amelyet éppen ekkor a *Kritikai Lapok* tolcscsataiban a már említett irodalmi reszpublika elvének megvalósításáért folytatott. E híres összeüt-közésekben a félelmetes szerkesztő-kritikus tudvalevőleg a feudális közélet hatalmának az irodalom területéről való visszaszorításáért, a kritika polgárjogáért, a gondolkodói és alkotói függetlenségért, a nemesi mentalitás irodalmi megjelenései: a szokványyszerűség, a formalizmus és az egyoldalú érzelm-kultusz ellen szállt síkra. Célja az volt, hogy létrehozza az irodalom ellenzékét, ha tetszik: pártját a szellemi életben uralkodó, elavult közmeggyőződésekkal szemben. Marxista irodalomtörténetírásunk azonban ezt az irodalmi republikanizmust sokáig nemcsak az erő, hanem a gyöngeség jelének is ítélte: annak megnyilvánulásaként, hogy Bajza a demokráciát, az egyenlőséget csupán a szellemi élet, azon belül az irodalom területén kívánta megvalósítani, hogy a hazai viszonyok közepette beérte a reszpublika ily szűk körű érvényesítésével. A tárgyalt cikkek azonban világossá teszik, hogy az irodalom reszpublikája-elv meghirdetésével párhuzamosan más területen Bajza harcot indított az egyenlőség és a demokrácia eszméinek mielőbbi *társadalmi* érvényre juttatásáért is, sőt azt is, hogy eszmevilágától – már ekkor! – a politikai értelemben vett reszpublika, a köztársaság mint állam- és kormányforma sem állott olyan távol. A *Conversations-lexikon* pör előharcosa és Kossuth forradalmi lapjainak szerkesztője között tehát nem oly nagy a distancia, mint azt régebben gondoltuk.

Bajzának e cikkei ugyanakkor fontos előzményei a harmincas, még inkább a negyvenes években kibontakozó történetírói munkásságának. Míg ez íásaiban nemegyszer a történelmet használta fel a politikai publicisztika terepéül, utóbb a politikai publicisztika bevált módszereit alkalmazza a történet-írásban. Történettudományi munkáiban ugyanazokat a liberális-demokratikus elveket, szempontokat szövegezte meg, mint a *Társalkodó* lapjain. Eszmerokonságukat már e történeti munkák címe is elárulja: 1836-ban Bajza közreműködik egy, *Az Északamerikai Egyesült Országok Történeti* című mű átültetésében, 1844–1845-ben *Történeti Könyvtár* címmel sorozatot ad ki, hová barátai közül Czuczor Gergely Jared Sparkstól *Washington életét*, Gaal József Mignet francia forradalomtörténetét fordítja, maga a szerkesztő pedig Friedrich Dahlmannról *Az angol forradalom történetét*, illetve Georg Friedrich Kolb egyetemes művelődéstörténetét tolmácsolja. 1845-ben átültette az időszak egyik sikerművét, August Diezmann *Neuer Plutarch*-ját: a hazai *Új Plutarch* több tekintetben hasonló portrékat tartalmazott, mint Bajzának a *Társalkodó*-ban megjelent politikus-arcsképei. A névtelen cikkek írása közben tovább érlelődött benne az a meggyőződés, amelyet a forradalom évében megjelent *Világtörténet* előszavában fogalmazott meg szentenciaként: „... a történetírásból meg kell tanulnunk ismét történetet, espedig jobbat csinálnunk”.

Példaként szolgáltak e cikkek mások publicisztikai írásai számára is. Az 1834-től Toldy irányította *Tudománytár* szerkesztésében bizonyosan sugallóan hatottak közre. Ez a folyóirat arról lett nevezetes, hogy állandó fénycsóvát vetett a kortársi Európára, valamint az Egyesült Államok fejlődésére. Toldy itt jelentette meg a jelzett évben az amerikai társadalom vívmányait-intézményeit méltató, fontos írásait. A júliusi monarchia francia társadalmáról meg maga Bajza írt ide tanulmányt. A *Tudománytár* éppoly frissen és nemegyszer meggondolkodtatón tájékoztatót a világtájak legújabb kulturális és ideológiai mozgásáról, mint Bajza névtelenül publikált cikksorozata – folytatva azt, hogy hozzá szoktassa a közönséget a kitágult és előrelépő világ képzetéhez, a polgárosodás egyetemes kibontakozásához, az emberi összetartozás tudatához.¹¹

Többek között innen sajátították el mindezt a centralisták is: a progresszív Európához kapcsolódás élményét sugárzó, ifjúkori írásaik közül nem egy épp a *Társalkodó*-ban jelent meg. Eötvös első Victor Hugo-tanulmánya 1836-ban például, vagy a nagy utazását először megörökítő *Methodista temetés* két évvel később, Szalay László úgyszintén ide adta párizsi riportját 1838-ban (*Francia vasutak*), Trefort egész cikksorozatát közölte itt 1839-ben az európai polgárosodás alapproblémáiról, Lukács Móric e helyt jelentette meg Byron-fordításait stb. Itt jegyezzük meg, hogy Szalay már első folyóiratában, a

¹¹ FENYŐ István, *Akadémiánk első folyóirata, a Tudománytár*, in *Magyarország és emberi egyetemesség*, Bp. 1979. 168–218.

Themisben hozzákezdett a polgári forradalmak, az angol, francia parlamentarizmus kiemelkedő politikusainak Bajzáéhoz hasonló biográfiáihoz, amelyek utóbb a *Státuszférfiak és szónokok könyve* két hatalmas kötetében (1846., ill. 1850.) teljesedtek ki.

Leginkább azonban Bajza, a szerkesztő hasznosította Bajza, a publicista úttörését. 1837-ben indított nagyszerű folyóirata, a liberalizmus eszméinek központi fóruma, az *Athenaeum* hasábjain egész sor *Társalkodó*-beli kezdeményezése folytatódott, illetve valósult meg magasabb síkon, egy még tágabb és összetettebb koncepció részeként. Az *Athenaeum*-cikkek sokaságát is a szabadság és az egyenlőség vezéreszméi hatják át, valamint az a felismerés, hogy ez ideák csak harc árán érvényesülhetnek.¹² Homlokterükben úgyszintén egyrészt a parlamentarizmusra való áttérés problematikája, a rendi országgyűlés elavult mechanizmusának közvetett kritikája áll, másrészt pedig a királyi trónus, az udvar és az abszolutista kormányzás bírálat. Egészen odáig, hogy e bírálatot a szerzők a bölcs mondások sorozatába ezúttal is beemésztik. A Bajza redigálta két folyóirat abban is egyezik, hogy az utóbbi szintén rajongással fordul a fejlettebb nyugati államok felé. Párizs, London s főleg az amerikai államok élete az álmok netovábbjának tűnik az *Athenaeumban*, alig találunk egy-egy hónapot, amikor a „jólét hazájá”-nak, a „világ iskolájá”-nak aposztrofált földrész erényeit ne méltatnák. Az eszmekonszolidáció újabb vonása, hogy az európai polgári alkotmányok közül Norvégiáé nyeri el leginkább az *Athenaeum* tetszését is. S talán nem is kell külön megemlíteni, hogy a munkatársak politikai eszménykép-portréi e helyt csakis a nyugat-európai és amerikai államférfiak közül kerülnek ki. (Canningról például a szerkesztő ehelyt újabb cikkben emlékezik meg.) A Bajza fordításában feltűnő utleírások pedig jórészt az *Athenaeum* hasábjain közölt útirajzok által válnak majd a reformkor alapvető műfajává. Ami azután a legfontosabb: az *Athenaeum* még erőteljesebben ösztönöz pártalakításra, az ellenzéki erők összefogására, mint tette azt hajdanán a *Társalkodó*.

E folyóiratba írott névtelen cikkeivel Bajza olyan fontos gondolatcsírákat oltott a hazai közfelfogásba, amelyek a haza és a haladás fogalmait szinonimákká tették a következő nemzedékek számára. Olyan tiszta akkordot ütött le, amelyet utóbb egész zenekar játszott tovább, dolgozott ki sokszólamú partitúrává.

István Fenyő

A L'ACTIVITÉ DE PUBLICISTE DE JÓZSEF BAJZA

József Bajza, le grand individu de l'histoire de la critique hongroise, s'est chargé en 1832, pour six mois, de la rédaction de la revue culturelle nouvellement fondée, *Társalkodó* (Revue de Conversation). A la suite d'une de ses lettres, on a découvert de nouveau un fait longtemps oublié, notamment que les articles anonymes publiés dans la revue durant cette période doivent tous leur origine à la plume de Bajza. La revue *Társalkodó* contient trente et quatre articles ou études qui ne figurent par dans les éditions antérieures de ses œuvres complètes. Bajza a commencé cette série d'articles à une époque quand l'effervescence sociale aboutissant aux mouvements réformistes hongrois a atteint son apogée. Comme on le sait, la révolution de juillet de Paris a déclenché une réaction caténaire dans toute l'Europe, et ces articles anonymes de Bajza s'occupent, à quelques exceptions près, de la transformation du monde contemporain. Dans l'espoir d'une continuation dans notre pays aussi. Ils renseignent le public sur les luttes aiguës de la réforme parlementaire en Angleterre, ils esquissent les portraits des hommes politiques éminents du pays insulaire; ils parlent de l'évolution de grandes dimensions survenue aux États Unis d'Amérique (deux fois aussi d'après les écrits de Charles Sealsfield, interdits dans la monarchie autrichienne), de la constitution de la Norvège, des antécédents et des conséquences des révolutions françaises; ils présentent les réalisations pratiques du principe de la „république des lettres”.

¹² FENYŐ István, *Az Athenaeum, a liberalizmus eszméinek központi fóruma*, Uo. 219–349.

Szép Ernő, mint színpadi szerző a Vígszínház Nyugat-matinéján mutatkozik be 1912-ben, *Hasbeszélő* című egyfelvonásosával. A művészmagány ihlette, érzelmes, önironikus darab – amely vegyíti a színészi munkát a bábjátékkal – sikert arat. Háromfelvonásos mesejátékát már a Nemzeti Színház mutatja be. Az *egyszeri királyfi* allegorikus története a szimbolizmust igyekszik magyar népmesei, népköltészeti környezetbe átlántálni. A népszínművek még érezhető hatásával Balázs Béla és Mórincz törekvései között keresi a korszerű népdráma felé vezető utat. Szép Ernő mesejátéka a Nyugat népiességének drámatörténeti jelentőségű kísérlete. A világháború alatt eleinte kabarészínpadoknak ír kisebb jeleneteket. Ezekből nőnek ki lírai egyfelvonásai. Merész, gépies, nyelvi sztereotípiák, érzelmesség és ironia a *Kávécsmunk*ban, realiztikus miliő és nyelv a *Májusban* (amely már a *Lila átkot* idézi) ígéretes szemléletváltozást, új perspektívákat ígérnek.

A magyar élet sűrített közege: a kisváros

A Színházi Élet 1919 január 19–25-i számában Intim Pista tájékoztatja az olvasót, hogy Szép Ernő új darabját, a *Patikát* a Vígszínházban mutatják be, közvetlenül Molnár Ferenc *Lilomjának* repríze után. Még két darabját fogják előadni a szezonban, – írja a cikk – a Nemzeti fel fogja eleveníteni *Az egyszeri királyfit* Bajor Gizivel, s a szerző szorgalmasan dolgozik *Lonci* című bohózatán, ez a Belvárosi Színházban kerül majd színre Bíró Lajos darabja után, Boross Gézával a főszerepben. A *Patika* főszerepét Csontos Gyula és Varsányi Irén fogja játszani.¹

A Színházi Élet értesüléseire – amelyeknek bizonyára volt alapjuk, hiszen a Magyarország *Színházak körül* című írása kb. ugyanazt állítja² – rácsafolnak az események. A *Patika* bemutatására csak 1920. február 13-án kerül sor. (Könyv alakban már 1919-ben megjelenik az Athenaeum „Korunk mesterei” sorozatában.) A színrevitelt ismét Bárdos Artúr vállalja a Belvárosi Színházban. A késedelem okai valószínűleg a forradalmi és ellenforradalmi események lehettek. A darabot Bánóczy Dezső rendezte, a főbb szerepeket Gellért Lajos, Simonyi Mária, Pethő Attila, Harsányi Rezső és Zilahy Gyula alakították.³ A drámaíró Szép Ernőben a háború alatt felgyülemelő keserűség a *Patika* első felvonásával tör felszínre. Álmodozó hősét a magyar uralkodó osztály illúzióinak sáncai közé vezeti, az „egészséges, romlatlan”, vidéki életbe, az isten háta mögé, egy magyar Yonville – l'Abbeye-be. A helyzet önmagában groteszk, annyira reménytelenül távoli pólusokat hoz kapcsolatba, hogy Füst Milán felteszi a kérdést: mi lenne, ha valóban ilyen környezetbe kerülne egy álmodozó? ⁴ Sejteti, hogy elkerülhetetlenül tragikus következményekkel járna. Szép Ernő más eredményre jut.

A laposládányi kaszinó játéktérképében idejét mulató úri társaságra Széll Kálmán képe tekint le díszmagyarban, konkrét időbe helyezve a színpadon játszódnó jelenetet, amely a kártya, az ostoba

¹ Színházi Élet 1919. 3. sz. 14.

² „... Szép E. két új darabot írt: a *Patika* a Vígszínházban kerül színre, a *Lonci* pedig a Belvárosi Színházban...” Mo. 1919. márc. 2. I. JÓZSEF Farkas, *Mindenki újakra készül*, Bp. 1962. II. 582.

³ Sz. E., *Színház*, Szépirodalmi K. Bp. 1975. RÉZ P. utószava, 307.

⁴ Nyugat, 1920. 319–320.

kiszólások, a spriccer és a dohányfüst mákonyát árasztva „időtlenne” dagad: a múlt parlagi hedoniz-musa és az „utánunk az özönvíz”; az „extra Hungariam . . .” és a „magyar nirvána” határai össze-mosódnak. A móríci látásmóddal való rokonság, amelyet az újabb kritikák hangsúlyoznak, pusztán szemléleti: az *Úri muri* s a *Kivilágos kivirradtig* évek múlva jelenik majd meg. A magyar kisváros képe korábban fel-feltűnt a lírai gyermekkori emlékekben, (*Szt. Ambrus*), szimbolikus vagy impresszio-nisztikus novellában (*Gute nacht, A jázminok illata*), de a *Patikáig* sehol sem kap szélesebb társadalom-rajzra utaló kontúrokat.

Az állóvíz-hangulatról Major Dezső is megemlékezik A Hétben: „. . . E kis mese körül lepereg a vidék képe minden sivárságával, apró mozgásával. Az első felvonás a kaszinóban játszódik le és Szép Ernő néhány hangsúlyozott vonással megrajzolja a hosszú életek teljes látképét.”⁵ Az első felvonás figurái a Szép Ernő-i külső jellemzés, és a nyelvi karakterrajz sztereotípiáinak remek marionettjei. A zsebben tartott pohárból vedelő jegyző; a féktelen hatalomvágytól megszállt postamester (Prisibejev altiszt, Dub hadnagy, Örkény őrnagyának rokona, a házmaster-diktatúrák előhírnöke); Jóvér Jani beszélő nevével, mint pedigregőzős fapédány; a köztisztletnek örvendő Pap Ferke, aki oly origi-nálisan tudja rángatni és utolsó emberi vonásaitól is megfosztani a szerencsétlen cigánybandát; a részeseg patikus, akit nem érdekelnek a betegek, Jovialis tompultsága Veres tanító úrra emlékeztet); a gágogó, sznob liba, a postamesterné; a teljesen ehhez a kompániához asszimilálódott zsidó bérlő Borgida, s a szatócs Karfunkel; s a lekezelt kultúrmisszionárius, aki csak a Néptanítók Lapja stílusában képes megnyilatkozni – alkotják a kört, amelybe a Pestről érkezett patikussegéd belecsöppen.

Az egyéni sorsok kitágulnak, a felvonás fő motívuma, a kártya egyhangú imamalma, a diskurzus és a borozás, a közeli s távolabbi múltba vesző folytonosság szálait sejtetik. Szigligeti Ede *Csikósának* első felvonásában az úri társaság egy tagja ugyancsak kártyajátékot javasol (2. jelenet). A postamesterné Pest-rajongása, s affektált, ismétlődő „Jaj, Pest!” sikolyai hasonló húrokon rezegnek, mint itt Karvasinéé. A jelenet játékkal és ivással folytatódik, a dialógus a kártyaszargonra és az olcsó szellemes-kedésre épül.

A hazárdjáték képével indítja Bródy a *Tanítónőt*, a magyar Ugar első színpadí ábrázolásának kísérletét, s találkozhattunk vele Bíró Lajos *Sárga lilimában* is, amely a *Szolgák országának* komor színeire már csak emlékeztetni tud. Csehov legüresebb lelkületű figurái játékszenvedélytől meg-szállottak, szókészletük a játékszargonban merül ki. A motívum kiugratott alkalmazása a *Patikában*, a *Csikósra* való ösztönös vagy tudatos rájátszás, egy egész társadalmi rétegre jellemző életmód folytonos-ságának felismerését mozdítja elő. Vadul örvénylő, ittas tobzódásba süllyedésével olyan írói szemlélet-ről árulkodik, amelyből a Szakhmári Zoltánok, ifjú Nagyok esztelen virtusának respekta is hiányzik.

„Szép Ernő életre keltette az örök embert – írja A Hét – minden szomorúságával a boldogság utáni vágyak . . . Ez a szegény, beteges – mi mindnyájan – ki a boldogságot hajszolva, nagyon neveléses az életben és bús megtréáltatásokkal elégtel ki.”⁶ Az élet báljára várakozó Balogh Kálmán mai szemmel nézve nagyon is újkéltű gyötrelmeket kénytelen elviselni: az élet teljes kiélésének lehetetlen-ségét. Mire vár Balogh Kálmán? Nincs változás, nincs mulatság, nincs megváltás. Hiába várnak Maeterlinck vakjai papjukra, csak holttetemre bukkanhatnak, magukra hagyatva, mint még soha. Hiába várakoznak a csehovi hősök egy felfrissítő eszmefuvalatra, Becket clochard-jai Godot-ra szaka-datlanul, de a legcsokélyebb remény nélkül; Mrožek falusi legényei a mulatságra: sziszüphoszi követ görgetnek, az életét, amely mindenek dacára élni akar.⁷

Ha visszatekintünk Szép Ernő dialógusainak lírai, szimbolista izolációjára *Az egyszeri királyfi*ban, amelyek még szikárabb, párhuzamos monológokká szakadnak a *Májusban*, akkor látszik az a nagy előrelépés, amelyet a *Patika* az emberi kapcsolatok ábrázolása terén megtesz. Alakjai vagy semmilyen, vagy csak nagyon távoli kapcsolatban vannak egymással, blőd kiszólásokban, közhelyekben, a *Kávé-csarnokban* már alkalmazott gépies, nyelvi sztereotípiáknak egy újabb változatában; egy létforma abszurditásának leitmotívjaiban beszélnek el egymás mellett. Egészen a szimultán-halandzsa el-szabaduló káoszág, amely elvegyül a csárdás hangjaival. A falat áttörni vágyók is önnön magukat ismétlik az ablaknak repülő légy makacsságával.

⁵ A Hét, 1920. febr. 19. 8. sz. 125–126.

⁶ A Hét. i. h.

⁷ Roger BODART, Maurice Maeterlinck, Seghers, 1962. 23–24. A Mrožek-párhuzamra Mihályi Gábor hívja fel a figyelmet. (Kritika, 1973. 1. sz. 19.)

Az első felvonás accelerandója után a második tempót vált. A felvonássá terebélyesedő jelenetben⁸ a líra kerül előtérbe. Ezt a szerkesztést majd minden korabeli kritika elmarasztalja, a cselekmény s a jellemek statikus jellegével együtt, az egészet az alkotó személyisége lírikus voltának tudva be.⁹ A *Patika* felújításait követő újabb reflexiók többnyire csehovi párhuzamokat jeleznek. Filológiailag is igazolható, hogy Szép Ernő ismeri és kedveli Csehovot, már mint gimnazista, moszkvai kalandja idején a Művész Színházban valószínűleg látja a *Cseresznyéskertet*,¹⁰ s egy Krúdyhoz írt levelében a bécsi emigrációból is megemlíti.¹¹

A második felvonás a stílusban is változást hoz. Az első olyan merész eszközöket vonultatott fel, amelyek a *Kávécarnokban* s a *Májusban* jelentkeztek, következetes alkalmazásuk már markáns, tudatosult koncepcióra vall. Feltételezhető, hogy az egyfelvonásosok után vagy velük egy időben felépül a *Patika* első felvonása 1917–18 körül. A második felvonás jegyzetivel, töredékeivel már 1914-ben találkozunk, a cím itt még *Patikussegéd*. A töredékek Kálmán és a Patikusné nagyjelenetére utalnak, s a darab tagolási terve valószínűleg Dosztojevszkijt követve: „I. éjszaka, II. éjszaka, III. éjszaka.”¹² Balogh Kálmán programja sem csekély rokonságot mutat a *Fehér éjszakák* hőisével. A *Patika* azonban bizonyára flaubert-i ihletésű, amit a cím is jelez, de a Patikusné-Bovaryné, s a Léon Dupuis – Kálmán szerelmi „kapcsolatának” párhuzamai is. A második és harmadik felvonás líraisága – amely egy álomjátékig hullámozik – inkább az 1917 előtti Szép Ernő-i szemléletmódra jellemzőbb. Az első felvonás valószínűleg később keletkezett vagy későbbi megformálású, mint a második és harmadik: az előbbi 1917–18 körül, az utóbbi kettő mint a *Patika* magva, 1914–17 között nyerheti el körvonalait.

A kártyajelenet monoton késleltetettsége után a kaszinóbeli dárídó a darab egyik csúcspontját jelenti. Szép Ernő mellőzi a szerkesztési szabályokat – merészebben, mint *Az egyszeri királyfiban*, amely a csárdajelenettel a második felvonás végén ugyancsak korán jutott tetőpontra. A *Patika* az első felvonás végén a legmozgalmasabb, s ez már nem magyarázható pusztán kompozíciós hanyagsággal, A líra témyerésével azonban egyensúlyzavarok jelentkeznek, s a cselekményszegénység mellett ez ingerli leginkább paródiára Karinthyt. A zavar egyik oka Kálmán figurájában kereshető, aki közelebb áll Antoni tanár úrhoz, vagy a *Kis egér* Weisz hadnagyához, mint a *Május* Öngyilkosának tragikomikus alakjához, akire Szép Ernő sikeresebben rakta fel az ironia ellensúlyait. E törekvése a *Patika* főhősnél is érezhető: a patikussegéd életreceptjének gyakorlati kísérletei groteszk helyzetekbe siklanak. A létra tetején hegedülve akarja megértetni magát a kiszemelt ideállal, romantikus gesztusokkal vállalja (s túlozza) a helyzetet, amelyből a részeg patikus mit sem vesz észre. Megbontja a darab stabilitását az a lírai hőfok is, amely a második felvonás indázó nagymonológjaiban színészi bravúrt vagy bukást kínál, s amely a hős vallomásaiban oly erőpazarlóan lobog, hogy a harmadikban álomjátékkal kell felszítani, s itt Kálmán vágyainak imágói már ismétlések, funkció nélküliek.

Kompozíciós középpontot hiába keresünk, hiszen az első felvonás életképének tetőzése dinamikai, a másodiké érzelmi, a végkifejlet többértelműen, töredékszerűen nyitott. Ereszkedő dallamvonalat hallunk. Nincs összeütközés és bukás, az első felvonás lovagias kakaskodása füstként oszlik el, a veszedelmes viszony meg sem születik: Kálmánnak be kell érnie a kis cseléd lány szerelmével, amely ellen korábban annyira tiltakozik. Alább kell adnia, ennyi az egész, s nem lehetünk biztosak abban, hogy ez nem kárpótolja-e, mert vége a darabnak. A két fiatal együtt ringatózik a hegedűszo ítemére – a zárókép érzelmessége az utóbbi lehetőségre is terelheti gyanúnkat. Kálmán zenébe olvadó vágyakozásának szimbólumában inkább a hegedűszoára esik a hangsúly, mint arra, hogy kinek is szól egyáltalán. Ezért vitatható az a jószándékú rendezői vagy színészi értelmezés, amely a Balogh Kálmán-i attitűd csődjét hangsúlyozandó, Kati figurájában romlott perszónát sejtet.

⁸ Réz Pál megállapítása, I. Sz. E., *Színház*, 305.

⁹ Így Füst Milán említett, eléggé elnagyolt bírálatában a Nyugatban, Major Dezső A Hétben (i. h.), Zolnai Béla rosszízű kritikája a Magyar Művészetben (1920. 187–190.) Bárdos Artúr Sz. E. drámáinak lírai jellegét hangsúlyozza (Nyugat, 1933. I. 248–52. l.), Karinthy stílusparódiája az *Antipatika*, főként a szerkesztést s a nyitott befejezést parodizálja.

¹⁰ OSzK Kézirattár, 81. f. 3. 1911–12-es noteszban feljegyzések: a cári balettről (Salembo, Gelcerrel); a „Mala-Teatr” és a „Künstler-teatr. Cseresznyéskert. Csehov darab.”

¹¹ L. KRÚDY Zsuzsa, *Apám, Szindbád*, Bp. 1975. 83.

¹² OSzK Kézirattár, 81. f. 3. 3. 1914.

A *Patika* a csehovi dramaturgia több elemét – a „cselekménytelenséget”, a líra és a groteszk vegyítését, a laza kompozíciót, a szimbolikus jelentőségűvé növekvő fogalmakat, jelenségeket (mint a bál, a hegedűhang); a befejezetlenség érzetét keltő végkifejletet alkalmazva a közönség olcsóbb igényeire nem játszik rá. Míg a kritika a konfliktusra épülő dráma szabályait kéri számon, a nézők egy részének valószínűleg meglepetést okoz, hogy a patikusné, valahonnan a hajánál előrángatva mégsem esik a segéd karjaiba.

Hogy ma a *Patikában* az e századi magyar társadalmi dráma egyik meg nem valósult ígéretét látjuk, annak legfőbb oka a lírai mondanivaló jellegében kereshető. Az induló Nyugat aurájában fogant Álmodozó ütköztetése a parlagi valósággal, nemcsak a világháború után veszített aktualitásából, de nem alkalmazható egy szélesebb társadalmi réteg sorsának megjelenítéséhez: a darab a dzsentri lezüllesztésének kritikus és igen eredeti ábrázolása mellett erősen szubjektív ideákat közvetít. De e naív, különös hős megpróbáltatásaiból, nagyfokú szubjektivitásából modern kórképre, az elmagányosodás XX. századi tüneteire ismerünk, amelyet a lírizálódráma vet fel a század elején, s az abszurd színház merít ki a lehetőségek határáig.

A *Patika* groteszk társadalomkritikája, s líraisága jelentős útjelző cövekei a magyar dráma fejlődési lehetőségeinek. Egészségesebb történelmi és kulturális közegben az európai dráma mozgásának irányába vezethettek volna. Az előbbi beérésének csak napjainkban vagyunk tanúi, Örkény és Csúrká groteszkjeiben, az utóbbi Szomory után, Tamási Lirai „játékaival” búvárpatakká válik az újabb magyar drámairodalomban.

Egy új korszak nyitánya: a kurzus támadása

A forradalmak leverését követő, a progresszív irodalom elleni jobboldali akció egyik legjellemzőbb programnyilatkozata az *Auróra* címen induló lap beköszöntője, amely Szép Ernőt is kitünteti figyelemmel: „Volt idő, amikor a kis sárfészkek Pest irodalma a magyar irodalom volt, de most a magyar irodalom is csak pesti irodalom. Mi az oka ennek? Budapest, mint valami beteg máj, nagyra és idegenre nőtt az ország testében... Ami nincs az a kritika, s ami van, az a zsurnalizmus... Avagy kritika A Hét egy néhány, ossziáni nyaktekerrel megírt talmudmagyarázata? Az Élet bírálatai, amelyek szigorú különbséget tesznek zsidó és nem zsidó között s jezsuita világnézetet követelnek az íróktól? Vagy a Nyugat jelzőrakétás nyögédcselei és bömbölvényei, amelyek a szent impresszionizmus nevében Onan próféta praktikáit ültetik át szellemi térre? De az újságíró nagyhatalom. Ha szabad neki bankpolitikát prédikálni a bankárok számára... szabad irodalmat is csinálnia. Csinál is, ó Jémini! Így adják elő Az Est nagyhangú Pásztor Árpádjának gyöngé darabját a Nemzetiben... így lesz lírai költővé az örök csecsemő, Szép Ernő.”¹³

Pekár Gyula és Császár Elemér lapja a *Patika* bemutatása után, Zolnai Béla mérsékelt hangvételű bírálatát hozza. „A tragikus akarás nem az ő (Sz. E.) élménye, csak egy méla sóhajzás övé az életből. Ez a lelki pacifizmus, ez a mindent megbocsátó „emberi” ellágyulás és az élet mindenképp fölé helyezése: nem magyar faji vonás benne... Miért kell a magyar argo-t az utca legdurvább nyelvéből gazdagítani?” – teszi fel a kérdést a stilisztá, majd az úri középosztály kétségkívül legsérelmesebb pontját érinti. „... Kellemetlenül hat az egész milieu is, amelybe beállítja Szép Ernő a patikussegédet... sokszor bántóan, nem minden tendencia nélkül, torzképekké túlozza őket.”¹⁴

Szaák András a „pesti irodalomról” írt elmefuttatásához méltó színházi kritikával rúkol ki a *Patika* bemutatásakor. „Ez a színszerűtlen, sőt színpadra egyáltalán nem való, nem irodalom szín-darab (!) két elemből áll: Sz. E.-ből a lírikusból és egy csomó figurából... Sz. E. lírizmusának lényege: az önmagába visszarogyó fellendülés fájdalma, tehetetlen esengés a viharzó élet után... Az egész második felvonást ez tölti meg Balogh Kálmán szavában, akinek hiába van ilyen magyaros neve, a ghetto ős és tépelődő fájdalma zeng csak ajkán... Hogy mégse hat jobban, annak az az oka, hogy hiányzik belőle az ózsidó költészet zordon ereje... Hiába kerül ide toldalékul, pótlékul gyermekség, bohócos ötletek... Az első felvonás Balogh Kálmánja, akármilyen rajongó lelkű is, kissé valószínűtlen

¹³ SZAÁKH András, *Magyar irodalom és pesti irodalom*, Auróra 1919–1920. 1. sz. 2.

¹⁴ ZOLNAI Béla, „La haute saison”, MMúza 1920. 187–190.

abban a beállításban, hogy Pestről Laposládányba lekerülve hallatlan és soha meg nem ért szenzációkat vár a falusi báltól. Ezt is csak úgy lehetne megérteni, ha Szép Ernő meghagyta volna hősét annak, ami: zsidófiúnak. Így már érthető volna a szegény, ábrándos dob-utcai legénykének zavart epedése a vidéki magyar leányok társasága után . . .”

Szaákh András felháborodása az európai zsurnalizmusban ritka teljesítményig, a káromkodásig hevíti: „ . . . Hogyan? Vidéken mindenki műveletlen vagy félművelt, ostoba, együgyű, duhaj, részeg vagy komikus figura? A kisvárosi asszonyok olyanok, mint ez a hiszterikus vörös mosogatórongy, a postamesterné . . . A férfiak erejük teljében részeg bikák és bambán ficáncoló harmadfű csődörök, mint Pap Ferke és Jóvér Jani? . . . Mit akar Sz. E. a szegény, egészséges gyomrú és álmu őstermelőktől, talán azt, hogy „Október” c. kötetét olvasták legyen? No, messzire jutottak volna vele! A műveltséget, a ménkű üssön belé! – a pallérozott lelket szimatolja mindenütt, mindéig ez a pesti úr s nem látja meg az embert, mondjuk azt, akit Gárdonyi meglátott a vidék magyarjában.”¹⁵

Csatlakozik Szaákhhoz Kádár Lehel az Új Nemzedékben: „(A Patikában) . . . a pesti kávéházi életproblémák és a kávépótlékból leszűrt életfilozófia levegőznek ki. Természetesen nem felejt el azt a bizonyos szakaszhatárral mérhető lírai fuvolázást, amely annyira jellemzővé teszi egyéniségét. A kis tákolmány alapmotívuma és alapproblémája a boldogság . . . A hős egy pesti patikussegéd, 24 esztendő, ostoba és szerelemre szomjas fiatalember. Annyit nyög és annyit sóhajt, hogy az embernek az októberi sátorosünnepek jutnak az eszébe . . . rituális nótát énekel az aranymadáról. Ennek a dalnak melódiája és ritmusa tipikusan ortodox . . .”¹⁶ A Patika nem egyéb – teszi hozzá – „ . . . mint három élőkép, a szerelmi éhség cérnaszálával egybeférceelve . . . A főpróba közönsége egyébként el volt ragadtatva a franciás finomságúnak vélelmezett poézistól . . .”¹⁷

Kapóra jön a Szilági és Hajmási c. három kis színpadi munka megjelenése az Athenaeumnál, amelyben a címadó darabon kívül a *Gusztinak megjött az esze* és a *Május* kapott helyet. A Magyar Műza, miután rosszallásának ad hangot, hogy Sz. E. nem *Az egyszeri királyfi* irányát folytatta, így ír: „ . . . a nyugati névvel hivalkodó modernnek karjába vetette magát s *Május*-ával az esztétikai és erkölcsi nihilizmus lejtőjének már-már a legmélyére jutott. Egy undorító találka keretében a pesti sópredék szerelmi életét a legnyersebb és legdurvább realizmussal rajzolja . . . De hogy a jellemzetesség örvé alatt párbeszédeit teletömje a pesti jassznyelv és Dob-utca undok fordulataival, nyomorék szavaival s egy fattyúnyelv mérges, bűzös kelevényét kifakasztva megfertőzze vele a magyar nyelvet – ehhez már nekünk is van szavunk. A *Május* már nem is krajcáros komédia – fejezi be –, hanem krajcáros tragédia, de benne nem a hőst, hanem a szerzőt érte tragédia.”¹⁸

A *Patika* sorsa eldőlt. Gellért Lajos, a Balogh Kálmánt alakító színész emlékezete szerint: „ . . . November közepén *Politikusok* címmel angol színművet játszunk. A 70 teltházú előadás ellenére a darabot hirtelen leveszik a műsorról. Kiderült, hogy az Amerikába emigrált Bíró Lajos írta. Szép Ernő soron következő életképét, a *Patika* címűt, átmenet nélkül lesöpri a reakció, az 50. előadás előtt. Addig táblás házzal ment.”¹⁹ Az író az ismétlődő gyalázkodások miatt elhagyja az országot. Németh Andortól értesülhetünk, hogy távozásának oka kifejezetten a *Patika* körül zsvajgó jobboldali kórus volt.²⁰

Bécsből ír Krúdynek: „ . . . Te Gyula, ha te tudnád micsoda nehéz iskolát járok hogy otthagytam a hazámat, – a Margitszigetet, Téged, mindenemet. Az algebra volt ilyen nehéz Mezőtúron. Nem értettem és úgy gyötörtek vele mint a pokollal. Azt sem értem mért kell nekem szegénynek és zsidónak lenni, mikor egyiket se kértem, csak danolni akartam míg élek . . . Itt a címem VIII. Skodagasse 15, Pension Baltic . . . (Sose hittem volna)”. (1920. okt. 22.) Vagy egy másik levelében: „ . . . Hát hogy legyen most jókedvem mondd te magas barna férfi ki annyi bajt szereztél a kerek

¹⁵ SZAÁKH András, *Sz. E. drogériája*, Auróra, 1919–1920. 14. sz. 38–41.

¹⁶ A szóban forgó dal egy magyar virágének. (P. B. Gy.)

¹⁷ K. L. Új Nemzedék 1920. febr. 14. 6.

¹⁸ I. r., *Krajcáros komédiák*, MMűza. 1920. 512–513.

¹⁹ GELLÉRT Lajos, *Nyitott szemmel*, Bibliotheca Bp. 1958. 125–126.

²⁰ „Bpestet is azért hagyta el a kurzus kezdetén, mert bántotta az ébredő tónus, mellyel az újdonsült keresztény lapok kritikusan *Patika* c. darabja felett jártak harci táncot.” N. A., *A szélén behajtna*, Bp. 1973. 147–148.

hölgyeknek ... Mit szóljak az emberekhez, mit firkáljak ha mindenre csak azt felelik, hogy én izraelita vagyok ...”²¹

A kispolgári lét groteszkje

Alkotókedve visszanyerésére 1920 tavaszán dél-európai útra megy, s mint a *Vőlegény* ajánlásából kiderül, szüksége van a baráti biztatásra is. Két évi távollét után, 1922 tavaszán tér haza. Új darabját a Vígszínház mutatja be május 3-án. A darab elé írt verses prológból kihallik szorongása a félreértésektől és félremagyarázásoktól, a *Patika* fogadtatásának fájdalmas tüskéje nem húzható ki egykönnyen. A prológot Varsányi Irén – Kornélia alakítója – olvasta fel.²² partnerei a főbb szerepekben Csontos Gyula (Rudi), Hegedüs Gyula (Papa), Kende Paula (Anyu), Gombaszögi Ella (Mariska), Radó Teri (Duci), Szerémi Zoltán (Fater), és Vendrey Ferenc (Édes Baba); a rendező ifjú Vajda László, a díszlettervező Málnai Béla volt.

A *Vőlegény* egyik alapotívumát – mint azt Réz Pál kiemeli – az életvágy és pénz konfliktusa rajzolja ki: „... Kortársai körül csak Ady költészetében, Nagy Lajos prózájában kap ilyen szerepet vér és arany csatája” írja.²³ Rab Gusztáv a bemutató után hívja fel először a figyelmet a Pénz szerepére, bár fals felhangsorról: „... Nyilván a ma emberének akarta írni Szép Ernő a pénz tragikomikáját, (!) a ma embere értelmének, s nem a szívének ... Szép Ernő a darab írása közben maga volt a számító, józan, pénzre áhítózó fogászvőlegény ...”²⁴ A feudális társadalmi eszmények, a valláserkölcsek az úri gavalléria még mindig fintorra húzzák az orrokat képmutató megvetésével a „pénznek”, a polgári munkának. Mint Király István írja: „... kimaradt a magyar történelemből a polgári fejlődés hősi korszaka; a feudális alakoskodással szemben nem jött itt létre művészi ellensúly ...”²⁵

A *Vőlegény* Csuszik és Fox családja a pénzért, a létért való küzdelem eltorzult harcát vívja. Az új „hős”, Fox Rudi, a budapesti Székházy, a mozgatókat felismerve alkalmazni igyekszik azokat, amelyek aztán a Csuszik Papa kezétől vezérelve sújtják főbe őt. Vagy nem is olyan új Fox Rudi alakja? A nagyvárosi „okos fiú” ott volt már az *Ida* lovagjában, s a *Májusban* ő maga tűnt el a Rendőr karjaiban kis időre. A *Tündérlaki lányok* tornatanárának kispolgári rokona a társadalmi ranglétra alsóbb fokáról kénytelen startolni. Éhes és cinikus figuráját Szép Ernő a bohózat deus ex machinájával a szerelmi szenvedély martalékaul veti. „... A bolondos ricsajból szemérmes suttogással kihallatszik a költői panasz a felfordult polgári világ felfordult erkölcsi rendje felett ...” – írja Létay Vera a *Vőlegény* 1974-es felújításakor.²⁶ Szép Ernő valóban a Pénz tragikomédiáját írja: hősei áldozatok és bűnösök, kiszolgáltatottak s megméltalmazottak a pénztelenségnek ebben a kispolgári ketrecbe zárt körtáncában, bármilyen kínos hat is ez a társadalmi etikett számára.

A darab Nagy Péter megfigyelése szerint irodalmi polémiaaként is értelmezhető. „Tíz évvel a Szomoró-darab bemutatása után Szép Ernő a *Vőlegénnyel* kipukkasztja a *Györgyike drága gyermek* barokk luftballonját.”²⁷ Ha polémia a *Vőlegény* a Györgyike-féle perspektívával szemben – amely nem nélkülözi a megalkuvásért fizetendő illúzióvesztés megrázkódtatását²⁸ –, kihívóbban az a *Gyurkovics-lányok* feudális és merkantil-kapitalista házassági felfogásával összevetve, amelyet írójuk saját, heves azonosulási törekvéseivel meglelt szeretetre méltóvá, csintalan lubickolássá, az adott társadalmi hierarchia lehető legjobb világában.²⁹

A *Vőlegény* Biharból elszármazott Csuszik családja – ha hihetünk Kornélia kitörésének a 2. felvonásban – nemesi felmenők tudatát őrzi. A székhámos Papa adóhivatali fegyelmije után költözik

²¹ KRÚDY Zsuzsa, *Apám, Szindbád*, Bp. 1975. 79–80, 83.

²² A *Vőlegény prológa*, Színházi Élet 1922. május 7–13., 10.

²³ RÉZ P., i. m. 563.

²⁴ Nyugat, 1922. I. 766.

²⁵ KIRÁLY István, *Ady Endre*, Bp. Magvető 1972. I. 366, 368.

²⁶ Élet és Irodalom, 1974. 3. sz. 13.

²⁷ Kritika, 1974. 2. sz. 30.

²⁸ Réz P. utószava. SZOMORY Dezső, *Színház*, Bp. 1973. 145–146.

²⁹ NAGY Péter, *Drámai arccélek*, Bp. 1978. 50.

Budapestre, ahol biztosító ügynökként tevékenykedik egy kis ideig, mert újra „bohém” lesz. A család a fiatalabb gyerekek munkájából tengődik, a legidősebb lánynak férjhez kell mennie mindenáron, de ha demi-monde lesz, az sem baj. A budapesti Csuszik–Marmeladov híján van bármiféle jellemnek, kisszerűsége a dosztojevszkiji alak karikatúrájává teszi.

A *Vőlegény*ben a kispolgár magyar mutációja úgy jelenik meg, – főleg Rudi és a Papa figurájában – ahogy a feudális és az azáltal lenézett polgári értékrendek egymásra találnak s összeolvadnak. Látszólagos különbségeiket a darab semmissé nyilvánítja, s ennek jelentőségén a happy end nem változtat. Az idilli zárlatban – Hermann Istvánnal ellentétben – nem látjuk a „kispolgári illúzióknak hízelgő bókot”,³⁰ hiszen az ún. „kispolgári” vágyálmokkal szemben – mint a karrier, pénz, fényes parti, high life stb. – választja Kornélia és Rudi a szerelmet. A bohózáti megoldással azonban Szép Ernő beavatkozik az események várható kimenetelébe: ellenkezőjére fordítja az előjeleket.

A valóságban, az „átlagos mindennapiság” világában, Rudi és Kornélia nemigen cselekedhetne másként, mint az elidegenedett többség, amely kijelöli, hogy mit lehet és mit szabad merni, amely öröködik a feltörő kivételek felett. Az üres fecsegés, a kíváncsiszkodás, a felelőtlenség és gátlástalanság, mint e létmód legfeltűnőbb jellemzői mutatkoznak meg Csuszik Zsiga és a törekvő Fox Rudi alakjában. Kornéliának ez az élet az összeomlással egyenlő, kivezető út csak a lepusztult értékrendek maradványaiban, a szerelemben, s egy maga által alakított családi fészek melegében látszik: a lázadás csak a kivetettséghez s a lejtőhöz vezethet.³¹

Az életképszerű első s a groteszk második felvonás után a bohózáti továbbfejlődést egy váratlan fordulattal Rudi viszi végbe azzal, hogy a Szép Ernő-i etikának megfelelően kezd viselkedni, ugyanúgy, mint Kornélia a máodik felvonásban, az inverz helyzet adta komikum minden lehetőségét kimerítve.³² A fiatalok választási dilemmája, de a darab szemléletmódja is, képtelenségig feszített helyzeteivel, nyelvével, modernebb korjelenséget érint már, mint a Pénz fétissé válását vagy a nő kiszolgáltatottságát a polgári házasságban, aminek csíráját az *Időben* megtalálhattuk. A *Vőlegény*ben a *Patika* elmagányosodás-problematikája után, az „átlagos mindennapiság” létérzésének képtelensége rajzolódik ki, amely ugyancsak az egzisztencializmus egyik favorizált területe lesz. Párhuzamos monológjai, a nyelvi sztereotípiák és közhelyek sokkoló tömege, inverz helyzetei az abszurd dráma felé mutatnak. Nagy Péter írja: „... mind a magyar századeleji költő, mind a század közepi franciák ugyanoda eresztik stilis és világnézeti gyökereiket: egyfelől a szimbolizmusba és a szürrealizmusba, másfelől pedig az élet irreálisának, a hétköznapi abszurdításának az érzésébe – amit a Szép Ernő-i fogalmazás még különösen leleplez, mint a szentimentális világlátás irreálisát és csakazértis megvalósítását...”³³

A Szép Ernő-i lírának és prózának a schopenhaueri „az élet álom”-formulára visszaütő elemei, félálomszerű ihletettsége („vég nélküli ájultsága”), szociális látásmódja, amelyet az adott társadalmi formációt képtelenségnek érzi, korai melegegya a 20-as évek végén alakot öltő filozófiai és irodalmi problémáinak.

A darab fogadtatása a jobboldali sajtóban nem szolgál újdonsággal. Az Új Nemzedék már a bemutató másnapján reagál „... A Dob-utca világa, teletűzdelve a pesti csirkefogó nyelv visszataszító kifejezéseivel, rikító ízléstelenségekkel, évszázad óta elkoptatott, naiv romantikával nem dráma, nem is költészet, hanem értéktelen vásári portéka, mely bennünket, kik e világot nem ismerjük, halálra untat...”³⁴ Turchányi István a Népben azt írja: „... Szép Ernő addig játszott az együgyűt, míg végre elhittük, s most aztán le sem tagadhatja, hogy valóban az. Szép Ernő az elmezavar komoly tüneteit állapíthatjuk meg...”³⁵ A Színházi Élet talán az egyetlen, amely fenntartás nélkül áll a darab s a költő mellé (egyébként túlhangsúlyozva a darab líraiságát).³⁶ A bemutató után a lap szerkesztőségi cikkben adja tudtul, hogy a közönség leveleinek kérésére (mintegy 3000 levél érkezett be) mellékletként a *Vőlegény* szövegét fogja közölni.³⁷ A Színházi Élet valóban folytatásokban hozza

³⁰ Élet és Irodalom, 1960. nov. 25. 45. sz. 8.

³¹ Vö. Suki Béla, *M. Heidegger filozófiájának alapkérdései*, Bp. Gondolat, 1976. 105–147.

³² E műfaji meghatározást I. Nagy Péter, *Kritika* i. h.

³³ Nagy P. *Kritika*, i. h.

³⁴ Új Nemzedék 1922. május 4., 7.

³⁵ Közli Réz P. i. m. 567.

³⁶ Színházi Élet. 1922. május 14–20., 1.

³⁷ *A diadalmas Vőlegény*, Színházi Élet. 1922. máj. 7–13., 28.

a *Völegényt*. Az emigráció lapjai közül a Bécsi Magyar Újság válaszol a támadásokra, Németh Andor ír méltatást az íróról és az emberről.³⁸ A darabot azonban a Vígszínháznak a tizennegyedik előadás után le kell vennie a műsorról.³⁹ Felújítására 38 évet kell várnia a budapesti közönségnek.

Nagyvárosi mese

Ezek után a Szép Ernő-drámákban a háború után jelentkező, társadalomkritikai vonal megtörik: a *Völegény* fogadtatása után majd tíz évvel jelentkezik olyan darabbal, amelyben ez a szándék még érezhető. A kiközösítő megkülönböztetésre nem tud mit felelni. Az emigráció évei hiába erősítették a szociális problémákra irányuló figyelmét: „... Szegények, ti szegénysorsúak, betegek, ti elítéltek, ti szegénységbe internáltak, ha élnék forradalmár lennétek . . . Oh ha forradalmár volnék, kéj volna felakasztatni magam . . . tudom mily kéj volna tudni az akasztófán . . . fantáziálni a mulasztott életet, s kéj volna a kivégzést idegeimben élvezni, mert az ilyen akasztófák a kultúrákon át mint telegráf-oszlopok visznek a világboldogság felé.”⁴⁰ – jegyzi fel noteszába. „... Természetesnek érzem néha, hogy az arisztokraták lenézik az embereket. Hogyne vetnék meg ezt a stupid szenvedő tömeget, amely elviseli őket, ahelyett, hogy lerázná a hátáról!”⁴¹ A *Völegényt* ért támadások, amelyek elől a Nyugat is meghátrál, magára hagyatottságát jóvátehetetlenül tudatosítja.

A gazdasági válság idején születik az *Aranyóra*. A Belvárosi Színház mutatja be 1931. február 13-án Bródy Pál rendezésében, Szűcs Endre díszleteivel, az addig főként könnyedebb szerepeket alakító Gózon Gyula nagysikerű produkciójával, méltó partnerével, Dayka Margittal; valamint Gyergyai Istvánnal, Kovács Károllyal, Szigeti Jenővel s Várady Lajossal. A darab a „nagyvárosi mese” megjelölést viseli, a cselekmény bonyolítása szükségessé teszi ezt a mentséget. A munka nélkül tengődő öreg aranyozómester – a darab egyik legköltségesebb ötlete e foglalkozás – leánya munkájára kénytelen támaszkodni, akiben láthatóan a századelő virágáruslányai élednek újra. Bogdán egyetlen kincse az apjától ráhagyományozott régi aranyóra, amelytől semmi áron nem hajlandó megválni; ez a Szép Ernő-i írásokban vissza-visszatérő szimbólum, „maga a kincs, a boldogság, a rejtélyes, messze gyermek-kor”⁴²

A gorkiji milióú munkaközvetítő irodában (2. kép) egy állástalan órásság lopja el az órát, s éppen ő az, akibe Bogdán Juci beleszeret. Szép Ernő aktuális problémákat igyekszik feszegetni olyan társadalmi környezetben, amely egyik legjobban sújtott szenvedője a tőkés válságnak. „... Az aranyóra egy derék, öreg, becsületben megőszült aranyozóé, aki munkanélküli, mint a jelenkor e szomorú tündérmeséjében mindenki, az órásságé, a pincér, az esztorgályos, a szobafestő” – írja Kosztolányi.⁴³

Ígazi drámai összeütközést hiába keresünk ebben a „mesében”. Szép Ernő korábban sem tartotta magát a szorosabban vett konfliktusos dramaturgiához. Az *Aranyórán* azonban már nem találjuk az egyéni, az ábrázolásból természetesen fakadó kritika savát-borsát. Még Schöpflin is erős nagyítóüveg alatt próbálja megkeresni a tragikomikust a melodramatikus fordulatok mellett. „... Városi népmese, tragikomédia, életkép – akárminek nevezhetni Sz. E. új darabját, végső értelmében mégis lírai vers . . . A szenvedőnek és a szenvedés okának kicsinyessége s a szenvedés aránylagos nagysága közötti aránytalanság – a tragikomikum magva.”⁴⁴ Hiányoznak a darabból azok, akik felé Sz. E. kritikáját igazán irányíthatná: egy-két lumpent, polgári figurát vagy romlott rendőrfogalmazót leszámítva, akik nem nőnek túl az epizód szerepen.

Néhány bírálat a darab legnagyobb erényévé igyekszik emelni mindazt, ami legjobb esetben is inkább szükség. „... Sz. E. *Aranyóra* c. életképe . . . proletár-darab abból a fajtából, melyet torzon-

³⁸ Bécsi MÚ 1922. máj. 14. 122. sz. 5. (Ua. N. A., *A szélén behajtva*, Bp. 1973. 147–148.)

³⁹ RÉZ P., i. m. 567–68.

⁴⁰ OSzK Kézirattár 81. f. 547. 196. (1923.)

⁴¹ Uo. 205, 202.

⁴² KOSZTOLÁNYI D., *Színházi Esték*, Bp. 1978. II. 91. (Új Idők 1931. márc. 1.)

⁴³ KOSZTOLÁNYI D., i. m. 92.

⁴⁴ SCHÖPFLIN A., *Nyugat*, 1931. I. 350.

borz társadalomjavítók annyiszor lejárattak már a színpadon. Sz. E. élénk tudja hozni alakjait az élet mélységeiből anélkül, hogy fejünkhöz verdesné sorsukat, mely hibájukon kívül nehezedik rájuk.⁴⁵ A kor magyar színházi vállalkozásai képtelenek lettek volna elviselni egy ún. „proletárdramát”, mint ahogy a bestseller és Hollywood-szruptól befolyásolt közízlés sem. Marad a lírai szolidaritás, amelynek alárendelve a jellemformálás egysíkú vagy eltúlzott: Juci túl önfeláldozó, Bogdán kissé túl „mesebeli”, tisztességben megőszült szegényember, kivált mikor a becsületről beszél Jucinak; a csábító croupier indokolatlanul démonibb, mint az egy csábításhoz általában elégséges stb. S marad a politikai és üzletszínházi tilalomfák közepette a szimbolizmushoz való visszatérés, s a társadalmi bajok valódi okainak kényszerű megkerülése. E kompromisszumok végeredménye a *Patikához* és a *Völégényhez* mérve kisebb értéket mutat. Személyes állásfoglalása azonban elismerésre méltó.

A jobboldalt képviselve Gáspár Jenő kritizálja a darabot: „Sz. E. a költészetben és a színpadon egyaránt az érzelgős líra képviselője. Ez az érzelgősség nem férfias, sőt egészen beteges s csak arra jó, hogy tirádáival a szerző mondanivalójának szegénységét takargassa... A bűn felmagasztalásának ez az irodalmi divatja nemcsak erkölcstelen, de drámailag is vérszegény... Ezt valljuk azokkal az elragadtatott kritikákkal szemben is, amelyek mint költői és irodalmi alkotást üdvözölték az *Arany-órát*. Pedig nem arany, csak dublé.”⁴⁶ Az *Aranyóra*-ból film készült 1945-ben, Kolozsvári Andor forgatókönyve alapján, Ráthonyi Ákos rendezésében.

Sikerdarabok felé

A *Lila ákác* megjelenése után 1919-ben Incze Sándor, a Színházi Élet szerkesztője lelkes cikkben méltatta a regényt, s arra kérte Szép Ernőt, hogy ne engedjen a kísértésnek, a regényből filmet vagy színdarabot csinálni.⁴⁷ Bárdos Artúr másként vélekedett, rábírja a szerzőt az adaptációra, amely 1921-re el is készül. Bárdos 1923 október 30-án a Renaissance Színházban mutatja be saját rendezésében, a *Májusban* kirobbanó sikert aratott Ilosvay Rózsival – akinek most Törzs Jenő a partnere – Bérczy Ernővel, Maklár Zoltánnal, Várnay Jenővel, Molnár Valériával, Réth Marianne-nal s Harsányi Rezsővel.⁴⁸

A regény dramatizálásának Zolától és a naturalizmustól ösztönzött eljárása ekkor már elfogadott gyakorlat a magyar színpadokon, legfőbb képviselője és szorgalmazója Hevesi Sándor – Paulay nyomdokain – Jókai, Mikszáth, Móricz regényeinek, elbeszéléseinek színrevitelével. A *Lila ákác* a dramatizálás buktatóit nem kerülheti el, de hogy alapjában véve mégis sikerültnek mondható, az annak tudható be, hogy Sz. E. nem brutalizálja anyagát oly kíméletlenül, mint Csathó Kálmán vagy Harsányi Zsolt, aki a Noszty-fiút is összeházasítja Tóth Marival. A színdarab meséje másfelé kanyarodik s mégis többnyire vissza tudja adni a regény hangulatát – Lengyel Menyhért szerint, –⁴⁹ de tegyük hozzá, hogy főként ott, ahol Szép Ernő hű maradt a regény szemléletmódjához, vagy a dialógus lírájával tölti be a színpadot.

A lazán összefűzött öt képből háromban ismerhetünk a regény tablói: az első szinte teljesen azonos a regénybelivel, a második a Casino szeparé-jelenetével, s a negyedik, a befejező Liget-helyszínre már csak épp hogy utal. Kétségtelenül az első kép az, amely a legközelebb áll a regényhez, a párbeszéd megőrzi szellemes, pesties frissességét, azt a „Ligeti zöld nyelvet,” amelyben „csibész szavak szemetete elegyült az érzés virágaival” – ahogy Kosztolányi írta,⁵⁰ – a líra és ironia egyensúlyát.⁵¹ A „cselekményesség-igény” az első kép végén megmutatkozik egy galáns affér formájában, amelynek eredményeként Csacsinszky Pali mint romantikus párbajhős, fekete kötéllel a homlokán jelenhet meg

⁴⁵ VAJTHÓ LÁSZLÓ, ProtSz 1931. 4. sz. 339.

⁴⁶ MKult 1931. I. 232.

⁴⁷ SzínhÉlet, 1919. február 2–8., 18.

⁴⁸ RÉZ P., i. m. 419, 422.

⁴⁹ Nyugat, 1923. 507.

⁵⁰ KOSZTOLÁNYI D., *Színházi Esték*, Bp. 1978. II. 90.

⁵¹ RÉZ P., i. m. 419.

a Casinóban, amelynek rajza a chambre-séparée-jelenetre kénytelen redukálódni. Szép Ernő a kényszerű anyagcsökkentést az epizódfigurák fokozott bevonásával, találó jellemminiatűrjeivel hidalja át. A „Budai pásztoróra” sajnos azt dagasztja meg, amit a regény a pszichológiai tónusokra ügyelve elhallgatott. A lírát elfedi a francia szerelmi vígjátékok kötelező frivolitása,⁵² az élet- s boldogságvágy mozgatórugóinak helyét kettős szerelmi háromszög foglalja el. József és Putifárné történetére emlékeztetve, Csacsinszky ellenállása és áriái mesterkéltté, maga a jelenet pedig hosszadalmassá válik. A 4. kép néhány költői mondata boldogságról, szerelemről, ifúságról elszigetelődik, aforisztikussá válik; „a Liget tündére” pedig néhol már-már regénybeli ön maga illusztrációja. De mindez nem billenti túl a mérleg nyelvét, mert a másik serpenyőbe az egész duett lírájának súlya nehezedik, amely Lengyel Menyhértet arra ragadtatja, hogy a legmeghatóbb szerelmi jelenetnek nevezze azok között, amelyeket valaha is színpadon elmondtak,⁵³ s Tóth Mancsi alakjában a kitűnő szerepet, s egyúttal mint a színdarab fő érényét és sikerének titkát emelje ki.

Az utolsó kép ellensúlyát egy különönc artistaügynök, volt nőimitátor cinikus-komikus alakja hordozza, s nehéz dolga van, mert ő az egyetlen jelenetben sem zokog, alél, vagy bágyad el; hiszen ez az egész kép ez elválás körüli szerelmi szenvedésre poentírozott. „Csak egy pesti artistacupringer, akinek az élete annyit sem ér, mint a köcsögkalapja, de filozófiát mutat, régi „békebeli”, pesti filozófiát” – írja a darab nosztalgiaira ráhangolódó Krúdy, aki ezt őszintén be is vallja: „... Általában az időtől is megjelölt férfiak úgy jöttek el a színházból, mintha kedves, fiatalkori barátaikkal találkoztak volna.”⁵⁴

A darab, ha a regény gazdag palettáját nem is, érzelmekkel telített színeit vissza tudja adni, ezt az általa keltett újabb rezonanciák is jelzik: „Önfenntartó ösztönünk hívja életre a vágyat, hogy törjünk meg a mai világ történelmének idegtépő hatását” – írja a műsorfüzetbe a Debreceni Csokonai Színház rendezője az 1977-es felújításakor.⁵⁵

A korabeli hivatalosság állásfoglalása mereven elutasító. A Voinits-jutalomról szóló 1924-es akadémiai előterjesztésben Ferenczi Zoltán, Zlinszky Aladár és Szász Károly a *Lila ákác*-ot mint a „könnyebb fajtájú, laza erkölcsi felfogásról tanúskodó, részint kizárólag időöltésre, részint érzécsiklandozásra irányuló daraboknak tipikus példáját” említi, s azon sajnálkozik, hogy az elmúlt tíz év alatt a „tehetséges” Sz. E. pályája a népmese naiv felfogását, szelíd humorát olyan jól eltalált *Az egyszeri királyfítól* a „... sivár, léha, üresen szentimentális *Lila ákác*ig hanyatlott, szomorú példaként az erkölcsi felfogás és irodalmi ízlés megromlásának.”⁵⁶ Az 1923-ban bemutatott színpadi munkák közül Harsányi Kálmán *Ellék* c. verses drámája kapja a Voinits-díjat, amelyben Attila és legidősebb fia közötti konfliktusban Trianonra aktualizált problémát lát a kultúrpolitika. A darabot 1934-ben Székely István filmesítette meg, a forgatókönyvet Mihály István írta.

Újromantikus egzotikum

Az *Azra* c. Heine-románcot már az *Első csokor* versfordításai között ott találjuk. Drámai feldolgozásának vázlatos töredékeivel először a badeni emigráció időszakában találkozunk, 1921 végén.⁵⁷ Réz Pál egy újsághírt említ, amely 1924-ben még Sz. E. terveként beszél az *Azráról*, majd egy keltezetlen s kiadatlan levelét idézi, amelyben Hatvanyinak ír a készülő munkáról: „... A Heine-románca képeskedve írom, telipumpálva mindazzal, amit én tanultam a világon szerelemről, rabszolgaságról és halálról és emberségről és minden egyéb színpadi kellékről.”⁵⁸ 1926-ban a Nyugatban Sz. E. közlésezi a darab első felvonását: „... Ez a keleti históriám, akit a Heine-féle vers után képzeltem, két esztendeje megvan és még nem látott színpadot. Azért nem, mert ... szóval, ha

⁵² RÉZ P., i. m. 420.

⁵³ LENGYEL M., i. m.

⁵⁴ KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, Bp. 1974. 262.

⁵⁵ HAVAS Ervin, *Lila ákác. A Debreceni Csokonai Színház előadása*, Népszabadság, 1977. febr. 15.

7.

⁵⁶ Akadémiai Ért 1924. 35. sz. 165–166.

⁵⁷ OSZK Kézirattár 81. f. 3. 12, 13. (1921. okt., nov.)

⁵⁸ RÉZ P., i. m. 663–664.

pénzesebb világ lesz, ha a színház elkölthet fele annyit legalább tragédiára, mint operettre, majd akkor előadják. Az én *Azrá*m előjátékokból és két felvonásból áll. (Vagyis hogy fekszik most szegény.)⁵⁹

Az 1921 októberében Badenben megkezdett munkát tehát 1924 végére vagy 1925 elejére fejezi be. 1927 áprilisában már valószínűleg megállapodott Hevesivel az *Azra* bemutatásának ügyében, de Bajor Gizi szerződése felborítja az eredeti tervet. „... Az a bajom, hogy a tisztelt darabom az idén nem tudott színre kerülni, – írja Hatvanyinak – Bajor asszony miatt, aki elígérkezett a Vígszínházba, az egyik női főszerepre, s hát vártuk és vártuk, hónapról-hónapra, míg ki nem derült, hogy május közepéig nem tud szabad lenni. Eltették a darabot októberre...”⁶⁰

1930. február 7-ig tart a premier körül huzavona, az elkészült változaton is többször módosítania kell Hevesi és Bajor Gizi javaslatainak figyelembevételével,⁶¹ akinek Leila szerepében a szerző és a rendező is kulcspozíciót szán. A Nemzeti Kamaraszínházának színpadán Bajor partnere Uray Tivadar volt, Környei Paula, Sugár Károly, Gömöry Vilma, Garamszeghy Sándor, Molnár Jenő, Cserépy László, Fehér Gyula, Martos Gyula alakították a további szerepeket. A bevezetőként elhangzó Heine-verset Környei Paula mondta el, Rubinstein zenéjének kíséretével.⁶²

Szerelemről, halálról, rabszolgaságról, emberségről mesél a darab, az *Azrá*k népéből származó rabszolga és a kalifa lánya szerelméről, amelynek földi beteljesülése helyett Mohamed, ez a keleti Trisztán a halált választja. Szerelmi szenvedélye meghaladja az egyént, s gyilkos – látja így Schöpplin – mert célja nélküli, tehát korlátlan, s az ember nem viselheti el a korlátlanyságot.⁶³ De Mohamed halála vágyott halál, kb. olyan, amelyről Wagner nyilatkozik a Trisztán előjátékáról írott töredékekben: a világ, a hatalom, dicsőség, hírnév, becsület, hűség, barátság elenyészik, mint zavaros álom. Egy dolog marad meg, a nosztalgia, a kielégítetlen vágy és örökké újjáéledő epekedő szomj, az egyetlen megváltás – a halál, a lét megszűnése, az álom.⁶⁴ A schopenhaueri „szerelmi metafizikában” az individuumokká szakadt Akarat a szerelmi szenvedélyben mutatkozik legtisztábban, amely esztelen küzdelmekre sarkall, miközben bódító csapdájá egyedül a fajfennmaradást, a szenvedésre ítélt egyének újratermelését szolgálja. Az életvágy Trisztán és Izolda vesztét okozza, az ő birodalmuk éppen nem ez a „lényegileg tökéletlen” világ, csak a halál, az ég, az Egység, a már tudattalan, az Abszolút.⁶⁵ Sz. E.-nél az életvágy mint társadalmi jelenség kap hangsúlyt: „... Vannak itt hímek és nők, – írja – ide jöttek, fel vannak szerelve az élethez érzékekkel és érzésekkel, úgy fel vannak szerelve, mint a bűvár a tenger fenekéhez, mint a pilóta az éghez, mint a tűzoltó a tűzhöz. És aztán nem veszik hasznát a csuda felszerelésnek ... úgy kell eltölteni nekik az időt haláláig. Az életből kimaradtak...”⁶⁶

Az azra Mohamed – kissé furcsa gusztussal – Leila helyett a Végtelennel egyesül, ahogyan Spinell értelmezi Mme Klöterjahnnak a zongorán felhangzó Trisztán sugárzását: a mű középpontjában az abszolút egygyölvadás boldogságát látatva, amely lerombolja az egyedi lelkék gátjait. A szexuális aktus földi beteljesülése csak az egyén életakarátának igénye, erősítése. A szerelem és halál összekapcsolásának modern műveletét Wagner, Feuerbach és a romantika végzi el. Míg a halál pillanata pusztán a szubjektumé, a szerelmi kitárulkozás legfelsőbb pillanatában – Feuerbach – az egyént nem habozik testi és lelki síkon az Abszolútumba helyezni.⁶⁷ A fúzió az Egységben, az Én feloldódása az abszolútumban, ahol az egyéni különbségek elmosódnak, ahol elenyészik az elhatárolt létező és tudata, ahol megszűnik a szenvedés, ötvöződik Wagner felfogásában a szerelem hatalmával, amely felemeli, átformálja az egyéni létet, és amely a „szerelmi halállal” a legfőbb szabadsághoz vezet el. Schopenhauer, ha úgy tekinti az elmúlást mint felszabadulást, nem ajánlja az öngyilkosságot, főképp pedig nem szerelem miatt.⁶⁸

⁵⁹ Nyugat, 1926. II. 111. ugyanitt az első felvonás 111–123.

⁶⁰ *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 337. lev. 372–73.

⁶¹ L. *Kedves Bajor Gizi! Levelek Bajor Gizihez*, Bp., 1967. 70.

⁶² *Színházélet*, 1930. febr. 16–22. 8. sz. 1.

⁶³ Nyugat, 1930. I. 328–329.

⁶⁴ Edouard SANS, *Richard Wagner et la pensée Schopenhauerienne*, Paris, Klincksieck, 1969. 354–355.

⁶⁵ Edouard SANS, i. h.

⁶⁶ Sz. E., *Az Azráról beszéltek*, *Színházélet* 1930. febr. 9–15. 7. sz. 17.

⁶⁷ Edouard SANS, i. m. 355–356.

⁶⁸ Edouard SANS, i. m. 360–361.

Mohamedet Szép Ernő igyekszik kivonni a partikuláris önpusztítás szűk köréből: mintegy jelképesen osztja szét önmagát a nép között: szemét, haját, fogait, mosolyát, jó szót, emberi melegséget. A kalifa lánya nem követheti őt, az ő szerelme a két lábbal földön álló szerelem: értetlenül áll a bódult Mohamed előtt, akinek holtteste mellől egyenesen a brutális nászra vonszolják.

Az azra rabszolgá alakjába sűrített, romantikus, Wagneriánus, schopenhaueri ideákra rakódott por mesterkeltté teszi a darabot; a szerelemmel sikeresebben birkózik a költő és regényíró, de a *Kávécsarnok*, a *Május*, a *Patika* és a *Vőlegény* szerzője is, mint az *Azraé*, ahol felfogása már-már mazochisztikus színezetet nyer – mint Réz Pál írja – s kissé túl komolyan véve szenvedéssé szegényedik.⁶⁹

Sz. E. lemond az alakok lélektani motiválásáról, s a mellékszereplőknek a drámai cselekvésbe való bevonásáról. Minden nagy fordulópont szavakban játszódik le,⁷⁰ s a bírálatok többsége joggal emleget operaszerű jellegét. Szépségei is inkább líraiak, a felfokozott, néhol már keresett, keleti szóvirágokba zsúfolódó nyelv és túlfűtöttség Szomoryra emlékeztet.

Az eredetileg előjátékból és két felvonásból álló szerkezet három felvonásra oszlik – nem tudni, vajon Hevesi vagy Bajor tanácsa közrejátszott-e ebben. Az utolsó felvonásban a két főalakon kívül csak epizódfigurák és „népség, katonaság” tölti meg a színpadot, s az esküvői jelenet után a feszültség sem növekszik, hiszen a feminin halálnemet választó Mohamed⁷¹ sorsát előre tudjuk. Agóniájának csaknem egy felvonásra való kiterjesztése azt a fajta teatralitást viszi a színpadra, amelyet opera-jeleneteknél láthatunk, amikor a zenének alárendelt szöveg ideje alatt a többi szereplő nem tud magával mit kezdeni.

A vallomásos lírát, s a visszalépést az újromantikához és az egzotikumhoz, nem sikerül egyeztetni, a líra és dráma olyan fajsúlyú ötvözetét formába önteni, mint a *Májusban*, a *Patikában* és a *Vőlegényben*. De az *Azra* annyi várokozás, méltatlan sikertelenség után igazi közönségsiker. Nagy Endre nyílt levélben fejezi ki örömét a Színházi Életben, kissé túlozva remekműnek nevezve a darabot.⁷² A sikerben nem kis szerepe van Bajor Gizi játéknak, amiről a kritikák csak felsőfokban nyilatkoznak. A Pesti Naplóban Kárpáti Aurél tudósít alakításáról.⁷³ Szép Ernő a Színházi Életben költői levélben emlékezik meg Bajor Gizi hangjáról, s több versét küldi el neki.⁷⁴ A lapok elismerően méltatják Uray Tivadar (Mohamed) és Környei Paula (Rableány) játékát. Az *Azra* sajtóvisszhangja a közönségsiker dacára sem egyenmű. A pro és kontra túlzó bírálatok közül egyedül Schöpplin értékelése emelhető ki. A Napkelet a darabot „kissé émelygő habtejszínnek” nevezi,⁷⁵ az Élet drámai és operett-hangulat keverékről beszél, a mellékalakokat operett-figurákként aposztrofálja,⁷⁶ a Katholikus Szemle szerint nem elég heroikus a darab vége, ha az azraéknak meg kell halniok a szerelmükért – írja – „haljanak meg hősieken s ne a foglyok szalmazsákján”.⁷⁷ A darabból Lányi Viktor átdolgozásában, Zádor Jenő zenéjével készült dalmű, amelyet az Operaház 1936. február 15-én mutatott be.

Szerelem, társaság

1936. április 3-án kerül színre a Pesti Színházban már nyilvánvalóan sikerdarabnak szánt *Szív-dobogás* című 3 felvonásos vígjátéka Dayka Margittal, Somló Istvánnal, Sulyok Máriával, Étsy Emiliával, Dénes Györggyel, Perényi Lászlóval, Köpeczi Boócz Lajossal, Mátray Józseffel, valamint Péchy Gizikével s más gyermekszínészekkel. Az alapötlet a freudizmusra épül, s csak ürügyül szolgál

⁶⁹ RÉZ P., i. m. 655.

⁷⁰ SCHÖPFLIN A., Nyugat 1930. I. 328–329.

⁷¹ A motívum a *Jázmínok* illatában s a *Lila ákácban* is felbukkan. (P. B. Gy.)

⁷² Színház Élet 1930. febr. 23. 9. sz. 20–24.

⁷³ KÁRPÁTI Aurél, Színház, Bp. 1959. 308–309.

⁷⁴ Színházi Élet, 1930. febr. 23. 9. sz. 25. A kéziratot verseket Staud Géza Bajor Gizi hagyatékában említi. 1. *Kedves Bajor Gizil*... 70–72.

⁷⁵ RÉDEY Tivadar, Napkelet 1930. 4. sz. 403.

⁷⁶ RADVÁNYI Kálmán, Élet 1930. márc. 9. 5. sz. 99.

⁷⁷ SZIRA Béla, KatholikusSz 1930. 3. sz. 261–62.

arra, hogy a pszichoanalitikus és a mozgásművészeti órákat adó modern, önálló lány közötti szerelem kibontakozhassék. Éva a mindenáron önállóságra törekvő, túlemancipált wamp- és démon-típusokkal szemben, a családmegtartó anya szerepét tölténé be szívesebben. A harmadik felvonás egésze az e célhoz vezető utat egyengeti, néhány tornázó puttó segítségével.

Az első felvonás estélye a pesti szalon- és társasélet rajzát adja, amely a Szép Ernő-i miliőfestés korábbi élenk színeivel szemben szürkének hat. Az epizódfigurák illemtankönyvszerűek, a jellemformálás a fő alakoknál is monoton: kivált az Orvostanáré, aki a „komoly fiatalember” viselkedési körén nemigen képes túllépni; Éva pedig, aki rendetlenül dobogó szívének szimbolikájával az érzelmeteljes világlátást képviseli, gazdagabb jellem ugyan, de a második felvonásbeli önvallomásában ő is „kisebb programbeszédet” mond a színpadon.⁷⁸ A nagykereskedő mélyanalízisének epizódja valamelyes háborúellenes, társadalmi problematikát próbál még bevinni a darabba, ami nemigen emelkedik túl az általánosságok szintjén.

A cselekményszegény, társasági, szerelmi történet fordulataiban, sémáiban emlékeztet a korabeli, hasonló témájú magyar filmprodukciókra, mondanivalójában azonban emberibb, s helyenként egy-egy mondatban, nyelvi fordulatban a költészet valódi szilánkjai csillognak, ami az előbbiekről kevésbé mondható el. Schöpflin a dialógus egészére kiterjeszti a darabnak említett erényét, (s miként Illés Endre is) kivált a színpadi gyermekdivat olcsóbb hatáskeltő eszközeit marasztalja el.⁷⁹

A bemutató után az Új Idők dicséri a *Szívdobogást*,⁸⁰ a Népszavában Szélpál Árpád a meggyőződést hiányolja a lírai részletek értékének elismerése mellett.⁸¹ Az Élet „kiabrándult címzussal kevert, aszfaltból nőtt álszentsimentalizmusról”, „hosszadalmas és unalmas párbeszédokről” és „pacifista-ízű elmélkedésekről” beszél;⁸² a Magyar Kultúra felemás kritikája szerint az első felvonásban egy „enyhe istenkáromlason kívül nem történik semmi”, a darab tulajdonképpen a második felvonással kezdődik, a sajátos atmoszféra, ritmus, s az író mondanivalójának „értelme, s nemessége” csak ekkor kerül színpadra.⁸³ A *Szívdobogás* kötetben nem jelent meg, a Színházi Élet 1936. 23. száma közli, a 161–182. lapokon.

Az *Ádámcsutka* dramatizált változatát a Vígszínház mutatta be *Háromlevelű lóhere* címmel, 3 felvonásban 1937. február 27-én ugyancsak Somló Istvánnal a főszerepben (partnere Iboly szerepében az akkor debütáló Szombathelyi Blanka), mellettük Sulyok Máriával, Eszterházy Ilonával, Kabos Gyulával, Gárdonyi Lajossal, Egry Istvánnal és Keleti Lászlóval. Az amúgy is cselekményszegény, lírai én-regény dialógusai a színpadon sápadtan, vázlatosan hatnak, a darab a regényből kiemelt képek sorozatára bomlik, amely csak egy-egy részletének hangulatát közvetítheti. Hegedűs Tibor rendezése erre is törekedett. A darab jelentősebb visszhang nélkül marad, néhány konzervatív lap negatív reagálását leszámítva.⁸⁴ A *Háromlevelű lóherét* a Színházi Élet 1937. 15. sz., április 4–10-i száma közli (103–129.).

A továbbiakban Szép Ernő leszorul a magyar színpadokról. Az első Szép-darab felújítására 22 év múltán, 1959 márciusában a Bartók Teremben kerül sor a *Kávécarnok*kal; ezt követi a *Vőlegény* a Madách Kamara Színházban 1960 októberében, majd újra a *Kávécarnok* következett 1967 májusában az Irodalmi Színpadon. A *Patika* kaposvári felújítása s a Csíky Gergely Színház budapesti vendégjátékának kirobbanó sikere indítja el a felújítások sorozatát, budapesti és vidéki színházakban, televízióban, filmen. Egy közelmúltban megjelent kritika – igaz, negatív éllel – „Szép Ernő-renezsánszról” beszél.

Az újjászületés szemmel láthatólag szükségszerű: színházaink s a közönség érdeklődése egyre inkább századunk itthoni drámai termése felé fordul, s az úgy látszik, nem olyan gazdag, hogy Szép

⁷⁸ SZÉLPÁL Árpád megjegyzése, Népszava, 1936. ápr. 5. 80. sz. 12.

⁷⁹ SCHÖPFLIN A., Nyugat 1936. I. 394–395., ILLÉS Endre, *Krétaarjzok*. Bp. Magvető, 1957. 443–445.

⁸⁰ EBECZKI György, Új Idők 1936. ápr. 20. 8. sz. 251.

⁸¹ Népszava, i. h.

⁸² B. L., Élet, 1936. ápr. 12. 15. sz. 23.

⁸³ MOLNÁR Lajos, MKultúra, 1936. ápr. 20. 8. sz. 251.

⁸⁴ VAJTHÓ László, ProtestánsSz 1937. 4. sz. 210. RÉDEY Tivadar, Napkelet, 1937. 4. sz. 270–71. SZIRA Béla, KatolikusSz 1937. 3. sz. 248.

Ernőt, a drámaírót végleg az irodalomtörténet lapjaira utalja. A *Patika* s a *Vőlegény* művészi bátorsága, kritikai éle ráadásul arra vall, hogy nem hiányzott sem a szándék, sem a képesség, hogy szerzőjük égető társadalmi kérdéseket vigyen színpadra. Hogy ezeket valós, húsbavágó gazdasági-politikai állapotok tükrében mutassa be, amelyek az egyéni sorsokat meghatározzák, annak nemcsak az édeset keserűvel vegyítő század eleji lírizmusa állít akadályt.

Az üzletté vált színházak mellett, amelyek döntő módon szólnak bele a bemutatásra kerülő darabok sorsába, a legelkeserítőbb közeg számára a társadalmi-politikai légkör. A jobboldal ki-gözlögesei, amelyek az egész tárgyalt korszakon keresztül megmérgezik minden kezdeményezését. A *Vőlegényt* ért támadásoknál láttuk a fordulópontot: drámáinak kritikai lendülete az *Aranyóra* „meséjében” hal el. A kényszerűen éber, rejtőzködő ösztön a kifelé forduló korszakban is ott él: az *Azra* csaknem a *Vőlegénnyel* párhuzamosan keletkezik. S a kudarcok, csömörök után már csak az invenció fáradása, s a kompromisszumok következnek.

Gyula Purcsi Barna

LES DRAMES D'ERNŐ SZÉP

Les drames d'Ernő Szép montrent dès 1920. à partir de la représentation de *Patika* (Pharmacie), l'intention de représenter des problèmes sociaux. Le drame intitulé *Patika* donne, dans un milieu provincial, la critique de la manière de vivre de la classe moyenne noble, représentée dans des perspectives historiques, avec une intention analogue aux romans de Zsigmond Móricz, en employant certains moyens de la dramaturgie de Tchekhov, et en anticipant, par ses éléments linguistiques, le drame absurde. Avec son évolution lyrique progressive, cette pièce est une des promesses restée en torse du drame hongrois du XXe siècle. La pièce *Vőlegény* (Fiancé) tâche de présenter d'une manière grotesque la manière de vivre des petits-bourgeois, l'absurdité de la vie quotidienne. Dans la représentation du petit bourgeois, d'après Ernő Szép, se rencontrent les ordres de valeur féodaux et bourgeois (méprisés par les premiers). L'intention de la critique sociale, après les attaques de droite, dirigées contre *Fiancé*, se brisent dans «l'histoire» de *Aranyóra* (Montre d'or). Le désir de se détacher du monde extérieur — qui est présent durant cette époque extrovertie aussi — se réalise dans le néo-romantisme d'*Azra*. Le milieu social et politique négatif, les conditions des théâtres à profit, l'écroulement de l'invention et de la souveraineté du créateur conduisent l'auteur vers les pièces à sucées s'occupant de thèmes mondaines ou amoureux.

Adalékok és feltevések Budai Parmenius Istvánról

Amikor David B. Quinn és Neil N. Cheshire könyve, *The New Found Land of Stephen Parmenius* (University of Toronto Press, 1972) napvilágot látott, úgy tűnhetett, a két angol kutató szinte minden elmondhatót elmondott az Erzsébet-kor magyar utazójának és újlatin költőjének, Budai Parmenius Istvánnak életéről és munkásságáról. Klaniczay Tibor hamarosan rácafozott erre: egyrészt kiigazította Quinnék egy jóhiszemű, de alapvető tévedését Budai külföldi tanulását illetően, másrészt pedig új hipotézissel szolgált a magyar peregrinus Anglia előtti tevékenységének megvilágítására.¹ Alábbiakban egy újonnan talált levelet szeretnék ismertetni, amely levél adalékokat nyújt Budai Parmenius István életéhez, s ugyanakkor szeretném egyes pontokon kiegészíteni, másutt meg kétségbe vonni Klaniczay Tibor elképzeléseit.

Az említett levelet Jean Hotman írta William Camdennek, a *Britannia* neves szerzőjének, a londoni Westminster School tanárának, valószínűleg 1582 márciusában. Noha Quinn és Cheshire hivatkoznak a két Hotman (Jean apja, François mint a *Franco-Gallia* című hugenotta szellemű politikai értekezés szerzője vált ismertté) levelezésére, amely *Epistolae Francisci et Joannis Hottomanorum* címen már 1700-ban megjelent Amszterdamban,² meglepő módon nem vették észre azt az ebben a vaskos kötetben lappangó, annak 276 lapján olvasható (XIX. sorszámu) levelet, amelyet Hotman Budai Parmenius érdekében írt.

Jean Hotman (1552–1636) Lausanne-ban született, a velencei egyetemen szerzett jogi doktorátust és alighanem 1581 elején jött át Angliába. Itt nevelőként működött Sir Amyas Poulet (vagy Paulet) volt franciaországi nagykövet gyermekei mellett és 1581. március 6-án matriculált az oxfordi egyetemen.³ A Poulet ifjak Hotmannel együtt a hajdani Christ Church-tag, Arthur Wake házában laktak.⁴ Hotman is a Christ Church kollégiumnak lett tagja, itt ismerkedett meg Parmeniusszal is; az ifjabb Richard Hakluyttól tudjuk, hogy ebben a kollégiumban „szobatórsa” volt Budai István.⁵ Jean Hotman csakhamar Leicester grófjának szolgálatába szegődött, s amikor 1585-ben Leicester Németalföld kormányzója lett, oda is követte kenyéradóját.⁶ Hotman későbbi pályafutásával itt nem kívánok foglalkozni, csupán azt jegyezném meg, hogy irodalmi munkásságot is folytatott: franciára fordította I. Jakab király *Basilikon dóron* c. intelmeit és 1602-ben megjelent egy műve a jó diplomata kötelességeiről (*Traité des devoirs l'ambassadeur*, Párizs), amit aztán angolul is kiadtak.

Ez a művelt francia ifjú jól forgolódott Angliában: hamarosan számos barátra tett szert. Szmélyesen ismerte Sir Philip Sidney-t és Thomas Bodley-t, levelezett Dr. Laurence Humphrey-val, Thomas Savile-lel, Martin Hetonnal és más oxfordi tudósokkal. Baráti kapcsolat fűzte az olasz emigráns Gentili testvérekhez, különösen Albericohoz, aki később a jogtudomány tanára lett Oxfordban, s Camdenhez intézett leveleinek hangjából úgy tűnik, a Westminster School kitűnő tanárát is jól ismerte. Dátumozatlan latin levelében, amelynek csak az első tíz sorát, Budai Parmeniusszal foglalkozó részét idézzük, a következőket írja Camdennek:

¹ KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, Bp. 1976. 225–241.

² QUINN-CHESHIRE, *The New Found Land* . . . 12.

³ Anthony A. WOOD, *Fasti Oxonienses*, I. London, 1820. 217.

⁴ *Francisci et Joannis Hottomanorum . . . Epistolae*, Amsterdam, 1700. 262.

⁵ *The Original Writings and Correspondence of the two Richard Hakluyts*, London, 1935. 27.

⁶ J. A. VANDORSTEN, *Poets, Patrons and Professors*, Leiden—London 1962. 84.

„Humanitatem tuam erga externos singularem apud istum praedicavi: Quem tu jam hominem ex Paeane nosti: Verum is tibi mea commendatione, omni ex parte cupit esse notissimus. Gente Hungarus est, Patria Budensis, in ditione Turcica natus, Religionis, pietatisque causa, in Academiis Germanicis, Anglicisque per multos jam annos peregrinus. Vixit hic menses aliquot, & doctrinae morumque nomine, apud Oxonienses nostros laudem summam est adeptus. Eum existimo benevolentia, amicitiae tua dignum: nec dubito, quin & mea & illius causa, studium illi tuum sis libentissimè delaturus. Optimè de utroque nostrum mereberis: De me praesertim.”

A fenti szöveg alapján (Quinn és Cheshire ide vonatkozó feltevéseivel ellentétben) biztosra vehetjük, hogy Budai Parmenius *első* Angliában megjelent műve a Henry Untonnak ajánlott *Paeon*, azaz „Hálaadó ének”, a CIV. zsoltár szabad parafrázisa volt. „Ezt az embert már a *Paeon*-ból ismered” írja Hotman, tehát Camden már korábban látott példányt (s aligha kéziratosat) ebből a költeményből, még Budai Parmenius Londonba érkezése és annak Sir Humphrey Gilberttel, a *De navigatione* patrónusával való megismerkedése előtt. Ez nem zárja ki a feltételezést, hogy a magyar peregrinus művét a berkshirei Wadley-ban, az Unton-rezidencián írta, csak alighanem még Oxford előtt, valamikor 1581-ben. Másodszor, Hotman részben megismétli azt, amit magától Budaitól tudunk (a *De navigatione* előszavából), hogy tudniillik a török uralom alatt levő Budán született, s hogy protestáns meggyőződése (hitbéli buzgósága?) miatt hagyta el Magyarországot, s bujdosik már számos éve (iam multis annis) a németországi és angliai akadémiákon. Ez, úgy hiszem, feljogosít arra, hogy elvessük Quinn és Cheshire hipotézisét Budai Parmenius esetleges páduai tanulásáról; ha tanult volna ott, ezt Hotman biztosan megemlíti ajánlólevelében. Megerősít viszont azt, amit Budai a *De navigatione* előszavában ír: „Vándorlásaim során csaknem három éven át nemcsak a tudomány jó néhány hajlékát, hanem sok bölcsen berendezett államot . . . is módomban volt megismerni.”⁷ Úgy tűnik, Parmenius „csaknem három éven át” tartó vándorlását nem költeménye megírásának időpontjáig, hanem csak Angliába érkezétség számítja, s így lehetséges, hogy már 1578-ban útrakelt.⁸ A fenti levél szerint elsősorban németországi egyetemeken fordult meg. S végül a levélből az is kiviláglik, hogy a *Paeon* szerzőjének képességeit nemcsak az ifjabb Richard Hakluyt, a Savile testvérek és később Sir Humphrey Gilbert ismerték fel, hanem az egész oxfordi puritán-humanista kör, amely Jean Hotmant is befogadta, hiszen mi mást jelentene az „apud Oxonienses nostros laudem summam est adeptus”? Camden egyébként hamar megnyugtatta oxfordi barátait (egy valószínűleg Hakluytnak írt levelében), hogy gondját viseli majd „a budai Parmenius úrnak”.⁹

Mindaddig egyetlen biztos adatunk Budai István Angliát megelőző egyetemi tanulásáról az a bizonyos wittenbergi matrikuláció volt, amire Klaniczay is hivatkozott. Budai nevét 1579 szeptember 29-én jegyezték be az anyakönyvbe, utána az év végéig még két újabb magyar (Vásárhelyi Izsák, Szikszói János) matrikulál.¹⁰ Elég valószínű azonban, hogy Budai Parmenius még egy teljes tanévet sem töltött Wittenbergben, hanem pár hónap elteltével máshová távozott. Erre abból következtetnek, hogy neve nem szerepel azon a listán, amit a fontosabb Wittenbergben tanult magyarokról állított össze alig néhány évvel később Laskai Csókás Péter. Ez a lista Laskai Csókás egy filozófiai művének¹¹ bevezetőjében jelent meg, 1579-ből rajta van Varsányi Balázs, Debreceni Nagy János és Debreceni Ferenc, sőt nevük mellett ott áll a már Budai Parmenius után matrikulált Vásárhelyi Izsák neve is. Maga Laskai Csókás hosszabb távollét után 1582 közepe táján érkezett újra Wittenbergbe¹² – Budai ekkor már régen nem tartózkodott ott, s wittenbergi tanulása alatt sem tehetett mélyebb benyomást a többi magyarokra. Ellenkező esetben érthetetlennek tartom Laskai Csókás hallgatását.

Dehát Wittenbergen kívül mégis hol járhatott Budai 1578-tól (vagy 1579-től) 1581-ig? Megfordulhatott több németországi egyetemen Marburgtól Tübingenig, valószínűleg Svájcba is átrándult

⁷ QUINN-CHESHIRE, i. m. 17.

⁸ Kortárs 1977. 5. sz. 759.

⁹ A Camden-féle levélfogalmazvány szövegét közli QUINN-CHESHIRE, 212–215. A Hotman-levelezés függeléke egyébként rövidített formában közreadja Parmenius Newfoundlandból írt levelének a latin eredetijét (453–454.)

¹⁰ *Album Academiae Vitebergensis*, II. Halle, 1894. 284. stb.

¹¹ Petrus MONEDULATUS LASCIVIVS, *De Homine Magno Illo Rerum Natura Miraculo*, Wittenberg 1585.

¹² ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti Lexikon*, 3. kiad. Bp. 1977. 364.

(ezt a lehetőséget Quinn-Cheshire is felveti),¹³ más magyar protestáns látogatók is szívesen időztek Gensfben, Zürichben és Bázelen. A legvalószínűbbnek mégis az látszik, hogy Budai nem került el egy olyan akadémiára, ahol már bevezették a ramista pedagógiai reformokat, nevezetesen Johannes Sturm akadémiáját Strassburgban. Annál is inkább, mert (Bázel mellett) itt álltak meg s itt időztek legszívesebben a *kor angol* utazói Itáliába utaztukban, s itt kerülhettek leginkább kapcsolatba a magyar vándor humanistával.

Itt kell szólnunk Nicolaus Engelhardt strassburgi jogász és humanista *album amicorum*ának egy rejtélyes bejegyzéséről. Magát az albumot nemrégiben ismerttettem,¹⁴ de a magyar vonatkozású bejegyzések felsorolásából kihagytam az album 78. lapján található szöveg ismertetését, amit egy „Stephanus Budaus” nevű diák vetett papírra. Parmenius tollából származna ez a szöveg? Nem állítható biztonsággal. Először is a bejegyző nem tartotta szükségesnek feltüntetni nemzeti vagy regionális hovatartozását. Márpedig a „Budaus” lehet Budé vagy Budde is, matrikulákban nemegyszer bukkannak német diákokra, akik ezt a latin formát használják, tudunk például 1592-ből egy „Simon Budaus” nevű wesztfáliai diákról Heidelbergből s 1658-ból egy ugyancsak wesztfáliai „Johannes Budaus”-ról Strassburgból.¹⁵ A másik bökkenő az, hogy Stephanus Budaus nem adja meg a bejegyzés évszámát sem, csupán a hónapot és a helyet: „XXV October. Argentorati”. Maga a bejegyzés egy Cicero-idézet a szerző „De oratore” c. művéből: „Quae bona sunt, fieri meliore possunt doctrina: et quae non optima, acui tamen et corrigi possunt.” Humanistára valló „dialektikus” szöveg ez, de Sturm igazgatósága idején ezt szinte bármelyik intelligensebb strassburgi diák leírhatta. Ami Engelhardt hollétét illeti, 1578 júliusában ugyan Bécsben van, de ugyanez év szeptember elejéről van egy bejegyzése Tübingenből,¹⁶ s így elképzelhető, hogy az ősz hátralevő részét Strassburgban tölti. De Engelhardt 1577 őszén is szülővárosában tartózkodik, s ha „Budaus” bejegyzése akkori vagy korábbi, a Parmeniusszal való azonosítás lehetősége teljességgel eszik. E sorok írója nem írásszakértő és többszöri összehasonlítás után sem tudott különösebb hasonlóságot felfedezni „Budaus” bejegyzése és Budai Parmeniusnak a *De navigatione* egy példányában fennmaradt kézírása között.¹⁷ Viszont az emberek kézírása pár év alatt megváltozhat, s nehéz elképzelni, hogy Budai Parmenius, aki „egyetemi tanulmányúton” jár Nyugat-Európában, ne fordult volna meg éppen ezen a virágzó protestáns akadémián, ahol más magyarok is szívesen tanultak (Horváth Stansith Gergely és Polányi Mátyás 1577-ben, Baranyai Decsi János és Bánffy Losonci Ferenc 1590-ben).

Ha a fenti kérdésre megnyugtató választ nem is adhatunk, tisztázni szeretnénk egy másik problémát: honnan indult külföldi tanulmányútjára Budai Parmenius? Ha elfogadjuk Klaniczay feltevését, amely szerint Ráckeven kezdett tanulni, feltehetőleg Skarica keze alatt, nem kell még feltétlenül elfogadnunk a hipotézis következő láncszemet, hogy Budai később Kolozsvárt folytatta volna tanulmányait. Klaniczay ugyanis helytelenül értelmezi a *De navigatione* ajánlólevelének egyik kitételét: „quibus tum Pannoniae nostrae tum imprimis salvae adhuc earum reliquae florescunt”- a „mi Pannóniáinkat”, más szóval a két Pannóniát Budai Parmenius nem a királyi Magyarországra és Erdélyre vonatkoztatja, ahogy azt Klaniczay gondolja,¹⁸ hanem hagyományos értelemben Ausztriára és Magyarországra érti. Petrus Bizarri *Pannonicum bellum* (Basel, 1573) című könyvéből világosan látszik, hogy ő Rithmeyerrel együtt a Lajtán túl eső osztrák tartományokat nevezi „Pannonia superioris”-nak;¹⁹ hasonló értelemben használják a „két Pannonia” kifejezést a korabeli és a XVII. századi angolok (például Peter Heylyn *Microcosmus*-ában), legfeljebb egyesek a Dunát és nem a Lajtat tartják az „alsó és felső Pannóniát” elválasztó vonalnak.

De a hipotézis, amely szerint Budai István a kolozsvári unitárius kollégiumban tanult és Erdélyen, illetve Báthori István Lengyelországon keresztül át jutott volna el Angliába, más okoknál fogva is

¹³ QUINN-CHESHIRE, i. m. 6.

¹⁴ MKsz 1981. 317–321.

¹⁵ *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II. Heidelberg, 1886, 158. és *Die Alten Matrikeln der Universität Strassburg*, Band II. Strassburg, 1897. 265.

¹⁶ Bibliothèque Nationale, MS Lat. 18597, 233 v.

¹⁷ QUINN-CHESHIRE, i. m. 6. mellékletét

¹⁸ KLANICZAY, *Hagyományok ébresztése*, 233.

¹⁹ Petrus BIZARRI, *Pannonicum bellum . . . cumque Arcis Sigethi expugnatione*, Basel, [1573.] 75.

kétségbe vonható. A *De Navigatione* szövegében két célzást is olvashatunk Magyarországról. Az első a latin költemény 77–79 sorában fordul elő, ezt Csorba Győző így fordítja: „És a magyar nép is, mely szűk földjét, kicsi táját / Őrzi s hajdan időkben nem győzték soha még le / ám most folyton veszt, — meg a régi nemzet, az illír.”²⁰ Itt a „szűk föld” kétségtelenül a királyi Magyarország kicsire zsugorodott területét jelenti, amit a horvátokkal (az „illírekkel”) együtt állandóan meg kell védeni a töröktől. A másik utalás a latin eredeti 162–164. sorában olvasható, idézzük először az eredetit: „Sed me fata vetant, memoratūmque canora / Inclyta facta tuba ad clades miserabilis Istri / Invitum retrahunt: his, his me fata reservant.”²¹ Vagyis arról panaszkodik a költő, bár örömet énekelne a Sir Humphrey Gilbert által gyarmatosítandó új földrész hőseiről, ezt mégsem teheti, mert „el kell mennem, bár nem akarva / vissza az Ister balsorsába, csak ebbe, csak ebbe”.²² Mint a két szöveg összevetése mutatja, a magyar versfordítás itt nem adja teljesen vissza az eredetit – Budai Parmenius ugyanis nem egyszerűen „balsors”-ról, hanem a „Duna melletti siralmas vereségekről” kell, hogy énekeljen. Más szóval megint csak a török elleni harcnak kellene lekötnie figyelmét. Olyan motívum ez, amit az erdélyi-páduai humanista kör (talán az egy Leonhard Uncius kivételével)²³ általában kevésbé hangsúlyozott a bécsi–nyugat-magyarországi humanistáknál; sőt, a török fenyegetése volt az *egyetlen* téma, ami Magyarországgal kapcsolatban igazán foglalkoztatta és különféle antológiák szerkesztésére készítette még az olyan nyugat-európai protestáns humanistákat is, mint a már említett Johannes Sturm, Joachim Camerarius vagy Nicolaus Reusner. Bennünk azonban Budai István utalása azt a gyanút kelti, hogy a *De navigatione* szerzőjének nem csupán azért kell erről a témáról írnia, mert Budán, tehát török hódoltságban született, hanem azért is, mert éppen a Duna táján, Nyugat- vagy Észak-Magyarországon nevelkedett. További adatok híján nem tudjuk eldönteni, hogy ez Nagyszombatot vagy Pozsonyt, Sárvárt vagy Csepreget jelent-e (a feltételezett Ráckeve mellett), de a Budai Parmenius műveiben Erdéllyel és a történelmi magyar területek keleti részével kapcsolatban megnyilvánuló teljes általánosság, úgy hisszük, a Habsburgok uralta Magyarországhoz köti ezt a nagyon is öntudatos humanistát.

Nem eléggé meggyőző az sem, ahogyan Klaniczay Tibor összekapcsolja a *De navigatione* Erzsébet-kultuszát Paleologus és Dudith András Angliával kapcsolatos reményeivel.²⁴ Magának az ovidiusi alapokra visszavezethető Astraea-mítosznak (mint ahogy a Diana- vagy Stella-stilizációnak is) édeskeves köze volt az antitrinitárius elképzelésekhez – azoknak az írásaiban, akik Erzsébet angol királynőt ilyen módon dicsőítették, nem mindig a tolerancián, vagy nem elsősorban azon volt a hangsúly. Az Astraea-azonosítás már Erzsébet uralkodásának kezdetén felbukkan, egy flamand menekült költő, Jan van der Noot egy vallási-politikai értekezésének és embléma-könyvének *A Theatre . . . for voluptuous Worldlings* címen 1569-ben megjelent angol fordításában. A királynőnek dedikált előszóban a következőket olvassuk: „Szaturnusz királysága és az arany világ újra eljön és a szűz Astraea leszállott az égből, hogy felállítsa székhelyét ebben a ti boldog Angliátokban.”²⁵ A számos angol költői Astraea-utalás közül az első talán Gabriel Harvey *Gratulationum Valdiniensium Libri Quatuor* Erzsébet királynőnek ajánlott első könyvében található,²⁶ jóllehet később az oxfordi (ugyancsak Chirst Church-tag!) végzettségű George Peele és Sir John Davies egész ciklusokat írnak majd Astraeához.

Astraea visszatérésének az a jelentősége, hogy újra elhozza a földre az aranykort. Ezt sugallja Budai Parmenius is, aki egyébként aranykor-analógiáját a következőkre alapozza: Angliában a „tisza vallás” uralkodik, nincs zsarnokság, az angolok nem sértik más népek jogait, s végül az országban béke és jólét uralkodik. Véleményével nem áll egyedül; Harvey már említett kiadványába, ami voltaképpen nemzet-

²⁰ Kortárs 1977. 5. sz. 761.

²¹ QUINN-CHESHIRE, i. m. 92.

²² Kortárs 1977. 5. sz. 763.

²³ Ez az erdélyi születésű humanista Páduában hosszabb latin verset írt „Poematum libri septem de rebus Ungaricis” címmel, ami 1579-ben jelent meg Krakkóban. Idézi QUINN-CHESHIRE, 125.

²⁴ KLANICZAY, i. m. 237.

²⁵ Idézi Frances A. YATES, *Astraea*, London, 1975. 113.

²⁶ „Quaeq, priore aevo, terras Astraea reliquit, / In frontem rediit caelica Diva tuam” *Gabrielis Harveii Gratulationum Valdiniensium*, London, 1578. 9.

közi hódolat-gyűjtemény Erzsébetnek, fölvesz egy epigrammát Petrus (Pietro) Bizarritól is, ahol szó van az aranykorról.²⁷ Vagy hivatkozhatunk a német humanista költőre, Paul (Schede) Melissusra, akinek *Schediesmata* címen összegyűjtött és 1586-ban Párizsban kiadott verseit már-már mértéktelen Erzsébet-kultusz jellemzi. E gyűjtemény első részének mind a kilenc könyve egy-egy Erzsébethez írt verssel kezdődik, s egy 1579–80 táján írt költeményben egyenesen ezt olvassuk: „Aureaum, auguro vates, / Te superstite saeculum / Post redibit & aureos utraque Insula versus / In tuam, Dea laudem / Audiet merito cani, posteris memorandos.”²⁸ A British Libraryben van egy 1582-es augsburgi kiadású másik Melissus-mű is, az *Ode Pindarica ad serenissimam . . . Elisabetham*, amely a királynőhöz intézett négy pindarikus ódát tartalmaz, Melissus saját kezű versével George Gilpin angol diplomatahoz. Ez a német protestáns humanista járt is Angliában, ismerte és versben köszöntötte a két Sidney testvért, verset intézett számos más angol személyiséghez, így Leicesterhez, Walsinghamhoz, Daniel Rogershez; nem tartom kizártnak, hogy Parmenius ismerte műveit, hiszen Melissus jeles zsoldárfordító hírében állott (s Parmenius *Paeon*-ja tulajdonképpen a CIV. zsoldár parafrázisa), továbbá mindketten megénekelték a Temze folyót.²⁹ S ha ehhez még hozzávesszük Budai oxfordi pártfogójának Erzsébet-tiszteletét (elég Dr. Humphreyra gondolnunk, aki latin versben köszöntötte a királynőt annak woodstocki látogatásakor, vagy az ifjabb Richard Hakluytra, aki neki ajánlotta Arisztotelész-elemzését),³⁰ igazán nem kell a *De navigatione* elegáns tisztelgése mögött erdélyi vagy egyéb antitrinitárius motivációt keresnünk.

A mondottakból talán világos, hogy bár Dudith András közvetítésének lehetőségét nem zárnam ki teljesen, Budai Parmenius Angliába vándorlásának indokait mégsem elsősorban Wittenberg és Boroszló táján keresném. Mint már Quinn és Cheshire is rámutatott, Dr. Laurence Humphrey-nak bőven voltak külföldi, főleg svájci protestáns kapcsolatai, (egy időben maga is Svájcban volt politikai menekült) s mindig igyekezett segíteni az Angliába peregrináló külföldi protestáns diákoknak.³¹ Felmerült az a lehetőség is, hogy Budai Sir Henry Unton, vagy esetleg az Untonnal jó viszonyban levő Charles Merbury segítségével jutott el Angliába.³² De Merbury csak Itáliában töltött hosszabb időt, németországi, vagy más kontinentális tanulásáról nem tudunk; visszafelé jövet (1581-ben) alighanem Franciaországon át haladt, s az egyik lehetőség az, hogy Budai István itt csatlakozhatott hozzá. Francia és olasz földön Henry Unton is megfordult, sőt a bázeli anyakönyv szerint Edward és Henry Unton 1576/77-ben Bázelen tanultak, ahol együtt matrikuláltak egy John Delabere nevű angollal.³³ Ez a Delabere szintén a Christ Church-ben tanult, öt-hat évvel lehetett idősebb Henry Untonnál, s alighanem nevelői minőségben működött az Unton-testvérek mellett (Bázelen orvosi doktorátust is szerzett); legalábbis az Unton-gyászantológia egyik versében ezt írja: „Hic mihi Pupillus, iure patronus erat.”³⁴ Mármint maga Delabere 1577 novemberében visszatért Oxfordba, ahol később a Gloucester Hall igazgatója lett, de arra, hogy az Unton-testvérek követték volna, nincs adatunk, sőt Edward Unton egészen 1584-ig a kontinensen maradt. Tehát nyitva marad a kérdés: hol ismerhette meg a későbbi Sir Henry Unton Budai Parmenius Istvánt? Ha ez a találkozás Strassburgban vagy Bázelen történt volna, ahogy ezt feltételezzük, lehetséges, hogy Parmenius még elkísérte Henry Untont (és feltehető útítársát, Charles Merburyt) Itáliába, s innen Nápolyon és Máltán³⁵ majd francia földön keresztül tértek vissza

²⁷ HARVEY, i. m. 4.

²⁸ Melissi *Schediesmata Poetica*, Párizs, 1586. 61.

²⁹ Budai a *De navigatione* előversében, Melissus pedig i. m. 153.

³⁰ E. C. WILSON, *England's Eliza*, London, 1939. 77. és 434.

³¹ QUINN-CHESHIRE, i. m. 11.

³² Uo. 17.

³³ *Die Matrikel de Universität Basel*, II. Basel, 1956. 246.

³⁴ *Funebria . . . Henrici Untoni*, Oxford, 1596. A/1/r.

³⁵ Merbury könyvéből nyilvánvaló, hogy megfordult Bolognában, Nápolyban, Sziciliában és Máltán is. L. A *Briefve Discourse of Royall Monarchie*, London, Thomas Vautrollier, 1583. 3.

Angliába. Ez a koncepció azt is megvilágítaná, a *Paeen* előversében miért ír Budai Parmenius „földeket és tengereket”, amelyeken keresztül kellett haladnia, hogy elérjen Angliába, s miért használ ebben a versében *többszámot*, amikor erről az utolsó (korábbi peregrinációjától független) útvjáról beszél.³⁶

Gömöri György
(Cambridge)

Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről*

Ha a ma divatos recepcióesztétika kérdésfeltevéseinek szemszögéből vizsgáljuk Kazinczy pályáját, megállapíthatjuk, hogy a magyar irodalom történetében kevesen voltak, akik olyan éles konfliktusba kerültek koruk olvasóközönségének „elváráshorizontjával”, mint ő. Pedig a koblenzi iskolához közel állók némelyike szerint a XVIII. századtól kezdve, tehát a felvilágosodás közoktatási és az általános kultúrát, valamint az írásbeliséget előmozdító törekvéseinek következtében a szépirodalomnak legalább két szintje állandósul: a mindenkor közönség széles rétegeinek ízléséhez és esztétikájához idomuló szórakoztató és triviális irodalomtól élesen elkülönül az elit irodalom, mely tagadja a fennálló közönségízlést, új művészi törekvéseket képvisel és saját igényeihez igyekszik hozzátágítani, hozzáfornálni a befogadók „elvárási horizontját”. Míg azonban az ilyen szerepet betöltő jelentős irodalmi alakok legtöbbje műveivel irritálja új szépségek iránti érzékenységre az olvasókat, Kazinczy írónak nem volt oly jelentős, hogy szépirodalmi alkotásai töltsek be ezt a funkciót. Hogy irodalomszemléletének s ezt kifejező tevékenységének mely oldalai váltották ki a nyelvújítási harcok évtizedében a túlzó rokon- és ellenszenvnyilvánításokat, sőt készítették előbb-utóbb a tőle való elpártolásra az ifjú irodalom mellette pártot fogó elitjét is, erről szeretnék röviden áttekintést nyújtani. Kazinczynak agresszív irodalmi frontnyitásaiban, kritikáiban, polemikus tanulmányaiban, támadó epigrammaiban és epistoláiban egyaránt megvolt a mintája Goethe és Schiller küzdelmeiben saját koruk német irodalma ellen, a Xéniák közös vállalkozásában, s egymásra utalt közös magányukban kifejlődött elit-öntudatuknak a közönség ízlését lenéző gesztusa is visszhangra talált leghívebb magyar követőjükben, Kazinczyban. Goethe idézésével kezdi harcos epigrammagyűjteményét: „Werke des Geists und der Kunst is für den Pöbel nicht da,” vagyis a szellem és művészet alkotásai nem a csöcselékeknek valók. A szellem arisztokratikus öntudatának kifejeződését szokás ebben látni és hangsúlyozni; de benne van az egykor népszerű írók csalódása is új törekvéseik megértetlensége miatt, a körülöttük váratlanul kialakult légtér miatt. A német irodalomtörténetírás által másfél évszázadon át kanonizált klasszika két weimari írófejedelme a megértés hiányával küszködött; akik rokonszenveztek műveikkel, a későbbi korai romantikusok, elsősorban a Schlegel-fivérek, nem azt igenelték műveikben, amire ők akkor a legnagyobb súlyt fektették volna; így szükségszerűen távolodtak el egymástól a klasszikusok és a korai romantikusok. Sőt, ami népszerűtlenségük ellenére is, legalábbis az irodalmi élet reflektorfényében tartotta klasszikus korszakuk tevékenységét, korábbi Sturm und Drang korszakukban megszerzett nagy nevük és elismertségük is fokozta helyzetük kényelmetlenségét: saját árnyékukon kellett átlépniük, a saját korábbi tevékenységük által felvert irodalmi hullámokkal kellett szembefordulniuk; Goethének a Götz von Berlichingen kiváltotta lovagdrámák áradatával a kései felvilágosodás nemzedékeiben, Kotzebue-nál és másoknál, de Schiller Bürger-bírálatának túlzó és igazságtalan élességében is benne van a korábbi eszményeivel való leszámolás érzelmi töltése is.

Kazinczy sem járt különben. Fogsága előtti irodalmi tevékenységével szerzett magának általános elismertetést. Csokonai a Bácsmegey íróját siratja versében fogságaért, s ha Merényi Oszkár feltevése Berzsenyi költészeti fejlődésének gessneri stílusfázisáról vitatható is, de tény az, hogy Berzsenyi 1808 előtti dalköltészetében gyakran lehet találni Kazinczy Gessner-fordítására emlékeztető stílus-reminisz-

³⁶ „Cum sumus emensi quicquid terraeque marisque / Inter Pannonios Albionasque iacet” QUINN-CHESHIRE, i. m. 142. A magyar fordításban ez a kettős-többszám nem egészen világos: „Mert bebolyongtuk mind, mi a földön s tengeren által / Pannon föld s Brit hon partja közé települt” Csorba Győző fordítása), Kortárs, 1977. 5. sz. 766.

*Előadásként elhangzott 1981. októberében a sátorlajúhelyi Kazinczy-ülésszakon.

cenciákat. Kisfaludy Sándornak a Ruszek apáthoz írott leveleiből pedig csak úgy sugárzik a sértett és csalódott szerelem érzése; újra és újra vall arról, hogy Kazinczy fogsága előtti műveinek édes szépsége csábította magyar nyelvű írói tevékenységre. Így, amikor a széphalmi mester az általa is befolyásolt Csokonai halála után megjelenő életművét egyre kritikusabban szemléli s ezért a debreceni költő kritikátlan barátainak felfogása szerint emlékébe belegázol, amikor az általa is nagyra becsült Kisfaludy Sándor művészetét kritizálja, sőt epigrammában csipkedi, tulajdonképpen saját korábbi írói tevékenységének a nem éppen a saját szándékai szerint alakult következményeivel is szembe fordul. A kritikáltak, ill. híveik pedig rajongóiból ellenfélle válnak.

Mi váltja ki ezt az állapotot? Aligha poétikájának és műszemléletének modernsége. Immanens poétikája, tehát művei: fogsága előtt még frissnek minősíthető Klopstock- és Hölty-utánérzései és fordításai, majd a Pálóczi Horváth Ádámhoz írott episztolájába beleépített archaizáló románc, később Goethe szabad ritmusú verseinek fordítása és a szonett meghonosítása érdekes újdonságokat jelentenek. S az is tény, hogy a szonettformát a német klasszikusok nem kedvelték, s a Kazinczy által a grecizáló Homérosz-fordításai miatt egyébként nagyra becsült Voss klasszicizáló támadásával szemben épp a német romantikusok védtek és kultiválták a XIX. sz. elején. Mégis csak a korban használt szélesebb értelemben nevezhető romantikus műfajnak; abban az értelemben, amely szerint minden romantikus műfajnak minősül, ami nem a klasszikus ókor mintaszerűnek tekintett irodalmaiban keletkezett. Egyébként azonban az újkori Európa klasszicizáló hajlamú korszakainak is kedvelt műfaja volt, a hozzányúlást tehát aligha lehet romantikus gesztusnak minősíteni. A canzone és canzoneetta megkülönböztetésében is csak az itáliai korai reneszánsz óta végbement műfaji változásokat és azok poétikai tükröződését reagálja le, a lírai költészet műfajairól és felosztási lehetőségeikről pedig meglehetősen hagyományos nézeteket vallott a Berzsenyi „összövegeire” írt hosszú értékelő levele tanúsága szerint. Bár úgy látszik, hogy műfaji szemlélete korszerűbb az újlatin poétikák felfogásán alig túllépő Földi-féle poétikai rendszernél, sőt Csokonaiénál is, aki ugyan elméletileg időnként egész modern dolgokat ír, de az ódák könyvébe sorolja be *Parasztal-*át. Mégis, hiába emlékezett a Berzsenyi-versek könyvekbe osztására tett javaslatára a dem Tone nach (vagyis a tónus szerint) való igazolásával Herder történeti-tipológiai műfajelméletének tónusfelfogására, azért Kazinczy teljes gyanútlanossággal nevezi az Őst (melynek címűl ő javasolta jó érzékkel *A közelítő tél-t*) szép ódának, pedig Herder terminológiája szerint nevezhette volna elegico-ódának is, ha valóban érzékeny a *tónusra* is, csupán a külső formára; nem beszélve arról, hogy az általa jól ismert Schillernek a naiv és szentimentális költészetről írott tanulmánya is fölhívhatta volna a figyelmét az elégikum jelentőségére a modern költészetben. Az igaz, hogy később eldicsekedett azzal: a korabeli magyar költészetben az ő művein ömlött el a legtisztábban a klasszikus ízlés, még Berzsenyinél is inkább, de annak nincs nyoma, hogy stilisztikai sajátosságoknál mélyebb különbségekre ráértett volna kettőjük művészi gyakorlata között. Tehát poétikája verseiben és versfordításaiban, különösen magyar viszonyok között meglehetősen modern tájékozottságúnak tűnik, elméleti megjegyzéseiben kevésbé. Ugyanakkor költői és prózaírói működésének java és zöme nem igazán modern műfajokban bontakozik (l. epigrammáit, episztoláit és nem rousseau-i típusú, tehát nem szubjektív jellegű emlékiratait). Verstani nézetei sem gyökeresen újak. Antileoninizmusa Ráday hatásával magyarázható, az ún. magyaros versformákat pedig Verseghy fogsága előtt sokkal türelmetlenebbül vetette el, mint Kazinczy; úgyszintén a németes jambusdallamok meghonosításában is Verseghynek volt nagyobb a szerepe.

A legnagyobb fokozati különbség azonban német mesterei és Kazinczy között műszemléletükben mutatkozik. A Goethe és Schiller levelezésében tisztázódó műfajelméleti eredményeket igazságtalan volna számon kérni rajta, hisz e leveleket csak 1826-ban publikálták. De a Herder, Moritz, Goethe és Kant esztétikai tárgyú írásaiban fokozatosan kibomló organikus műszemléletet a XIX. század elején már másodrendű iskolai esztétikák is népszerűsítették, nem beszélve a Schiller tanulmányaiban meginduló és Schellingnél, Hegelnél kiteljesedő idealista tartalmi esztétikáról. Berzsenyi, Kölcsey recenzójával vitakozva már a kantianus Krug és a schellingianus Luden nyomán fejtegeti az organikus műszemlélet és a tartalmi esztétika elveit 1825-ös észrevételeiben, de bizonyos mértékig már 1818-as első fogalmazásában is; Kazinczy az ilyen szempontokra, egyáltalán a művek strukturális felépítésének kérdéseire végig érzéketlen marad, egy korábbi, nem annyira modern neoklasszicista, mint inkább hagyományos klasszicista retorikai-stilisztikai felfogás által nyűgözött. Annak is megvolt a nagy és pozitív szerepe Kazinczy nagy harcainak évtizedében, az is része volt annak a nagy civilizáló célzatú programnak, melynek ő volt vezéregyénisége, fő képviselője; de míg fő célkitűzésének meg-

valósításában épp irodalomszemlélete jótékony korlátozottságának volt nagy szerepe, ezek a korlátok tették érzéketlenné az épp körülötte, saját táborában felnövő igazi tehetségek (Berzsenyi, Kölcsey) tulajdonképpeni minősége iránt s ezért is kerültek vele szükségszerűen szembe a 10-es évek második felétől kezdve, ezért volt teljesen érzéketlen a 20-as évek ifjú romantikus nemzedékének, különösen Vörösmartynak művészetével szemben, amikor ő, a formai szempontok megbűvöltje, aki örülhetett volna annak, hogy ez a nemzedék él formai és stílustörekvéseinek eredményeivel, sőt azokat továbbfejlesztzi, természetesebbé teszi, hirtelen tartalmi kifogásokat emelő egyoldalúságba esik, nacionalizmusukat bírálja s nem veszi észre művészi színvonalukat.

Miután sorra vettem azokat az irodalomszemléleti mozzanatokat, melyekben Kazinczy, nemcsak európai összehasonlításban, de bizonyos mértékig még saját tehetséges hazai kortársaival összevetve is csak mérsékeltlen korszerűnek tűnik, hadd szemléljük meg azt az oldalát is, melyet tevékenysége lényegének tartanak. Szauder József nagy figyelemfelhívó erejű és tisztázó értékű tanulmányai óta látjuk, hogy Kazinczy nyelv- és stílusújító törekvéseiben milyen nagy szerepe volt a klasszicizmusnak. Csak az a kérdés, hogy melyik változatának. Kazinczy a magyar irodalom nyelvét és stílusát igyekezett civilizálni, vagyis a korabeli európai vezető irodalmak szintjére felemelni. Ennek a felemelésnek az útja 2000 éven át az volt, hogy az európai fejlődésben először mintaszerű tökéletesség és mindenoldalúság szintjére felemelkedett görögség irodalmának s az irodalom eredményeit tudatosító retorikájának, poétikájának és filológiájának modelljét valósítsák meg saját nemzeti irodalmukban. Ezt a történelemben először a latinok csinálták meg s tudatosították is, Cicero imitáció- és copia verborum-tanával, Horatius Ars poeticájának és Quintilianus retorikájának ilyen irányú megjegyzéseivel és rendszerével. Ezt követte Dante *De vulgari eloquentia*-ja óta minden felemelkedni óhajtó európai nemzeti nyelvű irodalom, a reneszánsz évszázadaiban és a XVIII. században egyaránt. Lényege: jól kialakított humanista gondolkodást közvetítő rendszer, poétikai-stilisztikai-retorikai rendszer, melyben a téma méltóságfokának és jellegének megfelelő műfajt, s az annak megfelelő stíluszintet (a három stíluszint elmélete jegyében) és stílusárnyalatot kell választani. Kazinczy kettős-egy célja: a magyar irodalmi nyelv egységesítése, normalizálása s ezen az egységen belül a kommunikációs szituáció megkívánta és a klasszikus és humanista retorikák által megkövetelt jól differenciált nyelvszintek kiképzése s egymástól való éles elválasztása. Ezt fejtegeti minden jelentős írásában, legvilágosabban az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* c.-ben. A szakirodalom azt is kiemeli hagyományosan, hogy fő célja a fentebb stíl kialakítása volt irodalmunk nyelvében s ezt a pseudo-longinusi irat XVIII. századi divatjának jegyében modernnek is lehet tartani. De úgy tűnik, hogy inkább arról van szó: Kazinczy a nem helyesen differenciált és avult pátoszú, barokkos zord fenség modernizálására és egy modern, civilizált, lágy fenség meghonosítására tört – helyesen. Mindezt azonban, törekvéseiről mit sem tudva, 1807 előtti verseiben jórészt megvalósította Berzsenyi. A klasszikus retorikai-stilisztikai rendszer modernizált változatának irodalmunkra való rákényszerítése azonban aligha lehetett az ellenállás kiváltó oka; az adelungi stilisztika jegyében így gondolkoztak a kor nagy grammatikusai is, akik pedig Kazinczy neológiájával valamilyen módon szembefordultak, kivétel nélkül. Ezzel szemben viszont a kor nyelvészei, de jelentősebb írói is elfogadták azt a nyelvfilozófiai nézetet, mely az empirizmus jegyében az egyes nemzeti nyelvek sajátosságaira helyezte a fő hangsúlyt, tagadta az univerzális logikai grammatika lehetőségét, majd Herdernél az egyes nemzetek objektív nyelvi szelleme elméletévé fejlődött tovább. Egyúttal pedig lassan kezdett beszívárogni a romantikus jellegű hullámoknak a klasszicista túlstandardizált poétai dikciót és a hagyományos műfaji rendszert alááló hatása is. Kazinczy mindezzel szemben az egyetemes érvényű humanista nyelvesszmény s az azt megvalósító klasszikus és modern európai irodalmak mintájára akarta kaptázni irodalmunkat és nyelvét. Ő és Kölcsey a tízes évek közepén. nem sokat törődve a nyelvünk keleti eredetét s így az európai kultúrkör nyelveitől idegen voltát feltáró jelentős nyelvészeti eredményekkel, nemcsak irodalmunkat vallotta az európai kultúrkör szerves részének, hanem nyelvünket is a latinnal és a némettel, mint inverziós természetű nyelvekkel rokonította; egyúttal a mintájukra való nyelvfejlődést követelte. Kölcsey ettől az 1815-ös véleményétől hamar eltántorult s lasztóci leveleiben már a herderi objektív nyelvessellem hívének bizonyított; Kazinczy azonban egyetemes nyelvesszményén alig változtatott s csak a húszas évek nacionalista közszellemének hatására tett néhány gesztust a nyelvet saját forrásaiból megújítani akaró diadalmaskodó korszellemnek. A század első két évtizedében, különösen fordításáiban azzal irritálta ellentmondásra ellenfeleit, hogy a fejlett európai nyelveknek még az idiómait is tükörfordítással ültette át nyelvünkre, véve a nyelv törvényei és szelleme ellen. S az ún. ortológusok közül azokat, akik nem

voltak jelentős alkotóművészek, azzal is magára haragította, hogy a nyelv fölött szabad alakító jogot követelt az íróknak, a szépség és az ízlés jegyében. Ő maga a lexikális szókészlet megújítása tekintetében nem volt radikális s egy-két nyugatias túlzásától, pl. a nyelvtani nemek nyelvünkbe való bevezetésének igényétől is hamar elállt, látva a sikertelen próbálkozásokat. Mégis nyelvújításának idegenes elemei bizonyultak mozgalmának azon hamar elavuló oldalának, amelyet pedig ő lényegesnek tartott és szenvedélyesen védett. Ezért az utókor tudományának az a beállítása, mely a kazinczyas neológiát az ortológia fölött győzedelmeskedő egyedül haladó nyelvi mozgalomnak tekinti, elfelejtkezik arról, hogy ortológia és neológia táborai csak az irodalmi nyelvújítás harcaiban releváns tábornegnevezések: maguk az ortológusok is többnyire szerencsés nyelvújítók voltak a szélesebb értelmű nyelvújítás törekvéseiben s mint Kazinczy örömmel állapíthatta meg, használják az új szavakat. Ez azonban csak a szélesebb értelmű nyelvújítás győzelme volt s ami ezen belül Kazinczy saját színezetű törekvése volt, abból csak az írói szabadság valósult meg később, a romantika jegyében s talán nem is mindig az ő szándékai szerint; a nyelvszellemet sértő nyugatos nyelvújítás ügye azonban visszaszorult a húszas évek Kelet-mítoszt ápoló nacionalista közszellemében. Ami a nyelvújításból győzött, az volt, ami az írói ortológiát és neológiát egyesítette: a nyelv gazdagításának igénye. Ebben azonban, ha voltak is túlzásai, részben az írók táborát megosztó izgatásaival, részben a nagy tekintélyét latba vető klasszicista normateremtő tekintélyével mégis döntő szerepe volt; a magyar felvilágosodás első korszakának eklektikus áramlataival szemben irodalmunk fejlődésében először érvényesített tiszta és néhány vonatkozásban modern klasszicista ízlést, vitáival előmozdította a klasszikus poétai dikció kialakulását s ezzel közvetve előkészítette az e dikciót részben kiteljesítő, részben aláásó magyar romantika irodalmi fordulatát. A közvetett előkészítést azonban hangsúlyoznom kell; közvetlenül értetlenül szembe fordult vele, mint ahogy mintáinak, a német klasszikusoknak az életművéből is csak a tisztán klasszicizáló elemeket tudta befogadni; azt, ami bennük a klasszicizmus és a modern irodalom szellemének a dialektikus egysége volt, egészében nem recipiálhatta s így a romantizálódó tartalmi esztétika és az organikus műszemlélet haláláig idegen maradt tőle.

Csetri Lajos

Két irodalmi adalék az 1840-es évek Dózsa-képéhez

Kulin Ferenc, irodalomtörténeti füzetében áttekintve a reformkori Dózsa-kép változásait, megjegyzi: „... a lista még bizonyára bővülni fog, ha a vidéki és az erdélyi kollégiumi könyvtárak és levéltárak anyagát is felkutatja valaki”.¹ Ezúttal két Dózsa-feldolgozásra vonatkozó adatainkat tesszük közzé, az OSzK kéziratrából.

Pesty Frigyes feldolgozási tervére utalt monográfiájában R. Várkonyi Agnes, de őt a leendő történetíró szemléletének kialakulása érdekelte, és így érthetően nem tért ki a Dózsa-kísérlet részleteire.² A Petőfivel egyidős, temesvári születésű és német anyanyelvű Pesty a líceumot Szegeden végezte, ahol tanára volt Horváth Cyrill. Ő a szülővárosába visszatért és ott a főhadparancsnokságnál állást kapott fiatalembert olvasásra és irodalmi kísérletekre buzdította, hogy ismereteit tágítsa és a magyar nyelvet is gyakorolja. Az 1514-es téma először Horváth Cyrill 1842. szeptember 26-i, Szegeden írott levelében³ bukkan föl, amelyben lebeszélve volt tanítványát egy, a Rákócziak történetéből veendő szomorújáték írásáról és általában is óvta a kezdőt túl nagy témák felvállalásától: „Kísértse meg kedves Fridrik erejét először kisebb tárgy körül. Illyenre elég az alkalom. Például Dózsa pórhada idejekor Telegdy, ki a királyi tanakodáskor ellenzője volt a keresztes hadaknak, s kit azután Dózsa Csanádvárban megfogott és megöletett. Fessler elég világosan megemlíti az eseményt.”⁴ Lehet csak őt és családját érdekes viszonyba áthelyeztetten kikapni.” Noha Horváth Cyrill határozottan kérte Pesty döntését erről és az esetleges szinopszis megküldését, évekig nem hallunk (Horváth 1843. december 16-i újabb buzdítása

¹ KULIN Ferenc, *Hódthatatlan szellem*, Bp. 1982. 6.

² R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban*, Bp. 1973. I–II. Egy ízben drámaként (II. 277.), egyszer pedig regénytervként említi (II. 162.).

³ OSzK Kéziratár, Levelestár, Horváth Cyrill levelei Pesty Frigyeshez.

⁴ *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, Fünfter Theil, Neuntes Band, 893–895. és 908.

után sem) a tervről. Közben versek, tudósítások, sőt novella is készültek Pesty tollából; utóbbiakat Frankenburg Adolfnak küldte közlésre, az Életképek szerkesztőségébe.

— A *pórhád* c. készülő művéről már házassága után, 1847-ben olvashatunk Pesty naplójában.⁵ A vékony füzetekbe írt és tartalomjegyzékkel ellátott napló 109. füzetének indexe jelzi május 27-én először a munkát: „A 'Pórhád' novella fogalmazása.” Maga a bejegyzés így hangzik: „Csütörtökön, tavasz-utó 27-én hozzá kezdtem a magamban meghányt Pórhád című történeti regény írásához és álhatatosan folytatni akarom, hogy, a mire nőm gyermekágyba jövend, már annyira haladott legyen, miszerint egy kéntelen hosszabb megszakadás, ártalmasan ne hasson a munkára. Segítsen a magyarok nemtője. —”

A munkát azonban nemcsak a családi események hátráltatták. Jókai Mór, az Életképek új szerkesztője visszaküldte Pestynek a *Költőverseny* c. novellát, amelynek közlését Frankenburg megígérte. Pesty az 1847. július 29-i naplóbejegyzés elején erre céloz: „Egyébiránt toll alatt levő terjedelmes beszéltem 'a pórhád' sem fog általam napvilágra hozatni, mert itt megint az a baj, hogy történeti korrajzolásához kezdtem, mire nekem éppen semmi adataim nincsenek. Speciális munkáim nem szolgálnak, és fájdalmasan érzem hiányát egy nagyvárosi nyilvános könyvtárnak. Ha csak legalább Stierächsel Stauromachiáját megszerezhettem volna, Fessler és Engel ki nem elegendő adataival nem kellene vesződnöm, és megint lakolnom azért, hogy nagy fába vágtam fejszemet. Segédkönyvek, segédkönyvek, ez mind, mire keblem sovárogo, és most még Eötvös is fellép ugyan e korszakot rajzoló regényével, nemde mind foglaltatik abban, engem elcsüggeszteni? A hírlapok eddig úgy nyilatkoztak, hogy a mohácsi vészt megelőzőt időszakot fogja regénye tárgyául választani, — ez alatt én nagyobb kört értettem, legújabbban azonban olvasom, hogy 'Magyarország 1514-ben' nevezi Eötvös művét, világos tehát, hogy a választottam tárgyat irodalmunk ugyan hasznára, de saját utányomra maga megdolgozó.”⁶ Világos, hogy csekélységem figyelmet nem gerjeszthet, és én Pórhád című regényemet csak azért írom végig (noha csak az első fejezet kész), hogy tollamat gyakoroljam.”

Horváth Cyrillhez írott, 1847. szeptember 26-i levelében viszont már a munka félbehagyásáról tudósított: „Fejezetenkint már tisztában voltam a tervvel, és meglehetősen előrehaladtam már a műben is, midőn kiválik, hogy Eötvös régóta hirdetett Magyarország 1514-ben című regényében, ugyan e történetet felhasználta. Én nem elég hiú vagyok, Eötvös után is valami olvasásra méltót írni, sőt miután anyagok hiányában tárgyamhoz csak igen csekély előtanulmányokat tehettem, semmi becses teremthetvén, éppen erővesztésnek néztem a pórhád további folytatását. Fájdalommal, de kéntelenül felhagytam vele . . .”⁷ Döntésén Horváth Cyrill október 15-i buzdítása sem változtatott.

Pesty Frigyes később korai terveire és kísérleteire nem szívesen emlékezett. Ortvy Tivadar akadémiai emlékbeszédében őt magát idézte: „Az 1848-as korszak előtt irodalmi kísérleteimmel nem alkalmatlankodtam a sajtónak.” Ezek 1852-től vezetett publikációs jegyzékén sem szerepeltek, cikkeiben sem tért vissza a Dózsa-témára.⁸ Hogy a vázlatlalt és a megírt részletek kéziratával mi történhetett, arra Pesty naplójának 1849. február 23-i bejegyzése enged következtetni: „ . . . miután a harci zavarok azt igénylik, hogy mennyire lehet, az irati jegyzetek, és mindennemű az egyéni belső világot ismertető irományok hivatlan kutatók, és roszakarátú kémelek előtt biztosítassanak, az előzőt napokban irományaimat átvizsgáltam, és a bajhozhatókat vagy megsemmisítettem, vagy elrejtettem.”⁹ Vélhetően a Dózsa-elbeszélés kézírata is ezek közé tartozott.

Idősejének érezte produkcióját az a Debrecenben játszó vándorszíntársulat is, amelyik 1848. október 7-én a *Két Dózsa vagy kurucz lázadás* c. dráma színlapját kibocsátotta. A színlap¹⁰ teljes szövege a következő (a kurzivált részek kézírások a nyomtatott példányon):

⁵ OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 2580. 2. k.

⁶ A *Magyarország 1514-ben* első füzetéről 1847. július 5-én jelentette a Pesti Hírlap, hogy kikerült a sajtó alól és nem sokára kapható lesz, vö. SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp. 1967. 203.

⁷ A Dózsa-téma bejegyzései: i. h. f. 318^v, 327^r, 331^v és 334^v – 335^r, a Horváth Cyrillhez írt, 1847. szept. 26-i levél másolata szintén a naplóban: a 365. f. után beragasztva.

⁸ *Emlékbeszédek a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól VII.*, Bp. 1897. 2. és 33–39. (Függ.)

⁹ I. h. f. 425^r.

¹⁰ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1380. A *Láng-család színlapjai*, 43. f. Másolata az OSzK Színház-történeti Tárában, Debrecen város színlapgyűjteményében, az időrendbe besorolva. A színlapon az *L.* családnév-rövidítés *Lángot* jelent.

DEBRECZENI SZINHÁZ.
Szombaton Octóber 7-ik napján 1848.
Láugh Lajos és először adatik Abdai igazgatása
KÉT DÓZSA
vagy:
KURUCZ LÁZADÁS.
Történeti dráma 3 szakaszban és 4 változásban

1-ső szak: „AZ ÉJJI NÁSZ.”

Személyzet:

Dózsa György	} testvérek	Kőszeghy
Dózsa Gergely		Váradi
Daco		Demjén.
Ilon leánya.		L. Emilia.
Bagossi	} Dózsa emberei.	Döme.
Mészáros		Láng.
Kecskés		L. Móricz.
Fegyveres		Földi.

Történik Dózsa lakában.

2. szak: „LELKÉSZ ÉS TEMPLOMA.”

Személyzet:

Dózsa György	} testvérek	Kőszeghy.
Dózsa Gergely		Váradi.
Dóczi, nemes		L. Móricz.
Szolga		Földi.
Lörincz, ceglédi lelkész (az ugynevezett nagy botu pap)		L. Bódi.
Bagosi		Döme.
Ilon		L. Emilia.
Gunda		Sz. Krisztina

3. szak: „ELKÉSETT KEGYELEM.”

Személyzet:

Zápolya János	Abdai.
Bathori István	Láng.
Petrovich Péter	Nagy.
Dózsa György	Kőszeghy.
Dózsa Gergely	Váradi.
Lörincz, lelkész	L. Bódi.
Ilon	L. Emilia.
Gunda	Sz. Krisztina.
Bagosi	Döme.

Katonák – Bakó –

Történik három hóval később.

Ezen történeti drámát, mint a mostani zavaros időhöz némileg hasonlítható eseményeket előidéző művet, a t. c. z. közönség méltó figyelmébe ajánlja a' színtársulat.

Bementidij: Első osztályú zárthely 40 kr. Második osztályú 30 kr. Föld-szint 20 kr. Karzat 10 kr. p. p.

Zárt helyeket előre válthatni egész nap a' színháznál

Kezdeté 7 órakor.

Nyomatott Debreczen város könyvnyomdájában."

A színlapon kívül az előadásra más adatunk nincsen: nem ismerjük szövegét, forrásait, fogadtatását és nem tudunk más előadásairól sem.¹¹ A színlap közreadását az indokolhatja, hogy felhívja a további kutatás figyelmét (a Kulin Ferenc említette közgyűjteményekben is) az első befejezett és színpadra vitt Dózsa-drámára.¹²

Kerényi Ferenc

A színek és fények jelentése a Zord idő-ben

Az egyik legtalányosabb, legkifejezőbb, legsikerültebb regénycím irodalmunkban Kemény Zsigmond utolsó nagy művéé. Nem kizárt, hogy Dickens *Nehéz idők*-je is inspirálta,¹ közvetlenül azonban a magyar romantikus költészet hatását mutatja.² A regényben maga a jelzős kapcsolat először elvont (félelmetes, könyörtelen) jelentéssel szerepel, Izabella királyné helyzetének jellemzését követően, szerzői szövegben: „pedig nem nyilatkoztatta-e ki férfiúi eréllyel és asszonyi szeszéllyel, hogy inkább akar egy keresztény királyi rabnője, mint a török kegyelméből Magyarország királynéja lenni? Zord idők!”³ Második alkalommal Dorka elbeszélésében fordul elő a regény vége felé. Elmondja sógora iszonyú halálát, mely több mint negyven éve esett meg (Kinizsi árulónak hitte, elevenen megsütötte, s vélt cinkosainak enni kellett húsából), majd menekülését apjával: „Gyalog mentünk a zord idő-ben...”⁴ Ebben az esetben a „zord” viharos, hideg, mostoha időjárás szinonimája.⁵ A „zord” azonban a régi magyar nyelvben szint jelentett, mégpedig sötétszürkét,⁶ s ez az árnyalat máig megmaradt a szóhangulatban. A címben tehát két jelentést („kegyetlen, szomorú korszak” és „viharos, komor időjárás”) egyesít a sötétszürke színbenyomás, s a komorság, szürkeség valóban meghatározója lesz a regény színvilágának.

¹¹ A debreceni közgyűjteményekben végzett ellenőrzésért ezúton mondunk köszönetet dr. Korompai Gáborné könyvtárosnak (KLTE Egyetemi Könyvtár).

¹² Pap Gábor drámatörredéke befejezetlen maradt, vö. KULIN i. m. 105–112., Jókai drámája pedig jóval későbbi, 1857. nov. 3-án került a Nemzeti Színház színpadára.

¹ Dickens regénye, a *Hard Times* 1854-ben jelent meg, magyar fordítása *Nehéz idők* címmel 1855-ben. A *Zord idő*-t Kemény 1857-ben kezdte írni, s 1862-ben fejezte be.

² A „zord”, mely a korábbi „zordon”-ból nyelvváltási elvonás eredménye, Kisfaludy, Vörösmarty kedvelt jelzője.

³ KEMÉNY Zsigmond, *Zord idő*, Bp. 1968. 133.

⁴ I. m. 382.

⁵ A „zord” jelzőnek előbb a végzetes 1541-es, utóbb a jóval korábbi időszakra vonatkoztatása azt is jelentheti, hogy kegyetlenség, embertelenség, szenvedés nem pusztán a török hódítás következménye, hanem az emberben, esetleg a magyarságban meglevő romlékonyság ez, vadság és ármánykodás. Nemcsak a Budát elfoglaló szultán teszi zorddá az idöket, hanem tágabb értelemben az emberi könyörtelenség, vandalizmus, melynek vádjá alól nem menthet fel külpolitikai körülményekre, idegen hódítókra való hivatkozás.

⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III. Bp. 1976.

A tarkaság, az üde színpompa, a romantikára jellemző színgazdag festőiség szinte teljesen hiányzik a *Zord idő*-ből. A regény első felében még felbukkan elvétve „zöld ágak közt a madár”,⁷ egy-egy derültebb tájképen elidőzve az író elgyönyörködik a természetben: „A hajnal aransugáiraival az égen, gyémánt harmatcsöppjeivel a fűvön, bimbóikból most fakadt rózsáival a kertben s dalos madaraival a zöld lombok között oly bűbajos volt...”⁸ Már Papp Ferenc rámutatott, hogy ezekben a részekben Dora szerelmének ébredése és Elemér reményei mintegy kivételnek a színdús leírásokra, elmosódnak a határok a természet és a belső élet között.⁹ Minden bizonnyal Kemény gyermek- és ifjúkori erdélyi emlémei, az öregedő író szép emlékei elevenednek fel ilyenkor: „A hegyi ér csattogott, zúgott, s aláhullva fehér foszlányaival verdeste a mészkövet és vörös agyagot, de midőn kitombolta magát, a simább hegytérén virágos partokat áztatott, ragyogó tükréhez csalta a szitakötőt, a kék lepkét és a tarka szárnyú pillangót...”¹⁰

A színek ilyesfajta derűs harmóniája, játékos tarkasága a tragikus események kibontakozásával párhuzamosan eltűnik a regényből, amit persze az a körülmény is magyaráz, hogy a cselekmény tavasszal indul és ősszel zárul le. A tíz évvel később történtek epilógusszerű záróakkordjában Izabella szavai utalnak is arra, hogy a természet színgazdag szépsége mintegy érvényességét veszíti az egyének és az ország balsorsa miatt: „Nézz vissza az útra, melyen száműzetésünkben áthaladtunk! Nemde zöldjének, virágjainak és verőfényének dacára mily kopár és hallgatag az, mintha sorsunkat gyászolná.”¹¹ A vörös sem a boldogság, a szerelem, a győzelem színe, hanem a véré, a szenvedése, a tűzé, a pusztulása. Izabella számára nem öröm a hatalom, hanem teher. Szenved a „véres bíbor” hordozásától.¹² A díszhintó bíborpárnáin egyedül ülő Werbőczy¹³ maga is érzi, hogy ez a pompa népe, s talán saját pusztulását hivatott elfedni előle.

Érdekesen változik, telik meg negatív tartalommal egy-egy színárnyalat. Az égen úszó, a holdfényben ezüstössé váló fellegek¹⁴ kissé sejtelmes, de még inkább a szépség és harmónia benyomását keltő látványt nyújtanak, sőt az ezüst a tiszta szerelem, a boldog reménykedés kifejezője a regény elején, amikor Elemér visszanéz a várra, ahol Dóra lakik: „s midőn ez is eltűnt, a galambra, mely a vártól repült errefelé a bárányfelhőre, mely könnyű ezüstsín testével a vár körül röpdös”.¹⁵ De mihelyst együtt folytatja útját Elemér és Barnabás, a holdvilág e végzetes kapcsolat veszélyeit jelzi előre, a Tisza füzesei közt „a hold világolását a badar alakú törzsek s a rendetlen ágak körrajzai furcsánál furcsább árnyakkal hintették be”.¹⁶ Barnabás maga meséli el, hogy éjjelenként szörnyű kísértetlátomások gyötrik, atyja lelkével vitatkozik a bosszú eszközei felől, miközben „lidértcáncot járnak a holdvilág rezgő szőnyegén a fák árnyai”.¹⁷

Izabella királyné néma, nemes szenvedése, emelkedett érzései a kék színt asszociálják: „páratlan metszetű sötétkék szemei” vannak, „melyeket hosszú pillák árnyalnak, hogy a könnyet csillogó, nagy, keleti gyönggyé gyűjtsek egybe, mielőtt a liliumféhér, s mégis élet és ingerdús arcra lepörögni engednék”.¹⁸ Izabella távozásakor, mikor talán Frangepán Orbánt pillantja meg a távolodó parton a búcsút integetők között; a boldogtalan szerelem utolsó akkordjához „Buda kékellő hegyormai” szolgálnak háttérül.¹⁹ Kemény színhasználatát tehát élesen elüt a romantikus regény dús, változékony festőiségétől, inkább jelképi funkciójú. A színeknek elvont jelentéssel való szokványos felruházása azáltal kap

⁷ *Zord idő*, 7.

⁸ I. m. 42.

⁹ PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, II. Bp. 1923. 435.

¹⁰ *Zord idő*, 66.

¹¹ I. m. 479.

¹² I. m. 138–139.

¹³ I. m. 430.

¹⁴ I. m. 8.

¹⁵ I. m. 65.

¹⁶ I. m. 119.

¹⁷ I. m. 121.

¹⁸ I. m. 133.

¹⁹ I. m. 291.

nyomatékokat némely esetben, hogy a helyzet közvetlen megértetését szolgálja. György fráter az esélyeket latoigató tanácsosok között meglehetősen kétélű vigasztaló szavakat ejt ki: „a német elfoglalta volna Budát, a török csak elfoglalhatja”. A helyzet súlyosságát szinte színpadi rendező módjára színnel, látvánnyal nyomatékosítja az író: „Ekkor lépett a terembe Izabella királyné mély gyászba öltözve. Gondolatait az eshetőségek felől ruhájának színével fejezte ki...”²⁰ Talán még jellemzőbb, hogy Turgovics első regénybeli megszólalása után a királyné azt mondja neki: „Kegyelmed rózsaszín világításban látja a helyzetet...”²¹ s a derűlátás, illúziósság színe előre jelzi Turgovics sorsát.

Nagy Miklós mutatott rá, hogy az elbeszélés menete kezdetben lassú: szívesen szán teret a környezet, a táj rajzának. Budára érve, s főképpen a drámai fordulatok után elapad Kemény leíró kedve.²² Ezzel együtt jár, természetesen, hogy egyre kevesebb a szín, egyre inkább „fekete-fehérben” látunk mindent. Igaz, Kemény mint történelmiregény-író soha nem is irányította figyelmét a külsőségekre, nem evőszközök és ruhák, bútorkok és lovagvárak, folklorisztikus különlegességek szemkápráztató leírására törekedett. Mégis megfigyelhető, hogy korai művei, például az *Élet és ábránd* sokkal gazdagabb színekben: „A portugál tájnak, a buja vegetációnak nagyon is nagy szerepe van a légkörteremtésben, valamennyi Kemény-regény közül itt érvényesül leginkább a természeti háttér, a festőiség.”²³ Valószínűleg kimutatható volna, hogy a színpompás romantikus regények után a realizmusban a „fekete-fehér” leírás hódít nagyobb teret, s ez a folyamat egyetlen író pályáján is észrevehető. Kemény annál tartózkodóbb a színek alkalmazásában, minél inkább eltávolodik a pittoreszk romantikától, minél inkább a lélektani történetre koncentráló realista módszer dominál nála. Az életről, a boldogságról is egyre inkább lemondó, a szenvedélyeit korlátozó, érzelmeit visszafojtó Kemény regényeiben is egyre aszketikusabb, egyre inkább a lényegre szorítkozó. A magára parancsolt önfegyelem, egyre inkább elboruló kedélyvilága, a realista, elemző tendencia felerősödése, mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy regényeiben egyre kevesebb a sokszínű festőiség, s a *Zord idő*, amelyben amúgy is a görög sorstragédiák végzettségével temet mindenkit maga alá az események sodra, különösen a regény második felében szinte már „színtelen”. Törvényszerű ez, ha arra gondolunk, hogy a tragédiát a görög szobrászattal szokták összefüggésbe hozni: Keménynél is visszaszorul a festőiség az alakok plasztikussága kedvéért.

A „zord” ugyan eredetileg sötétszürkét jelentett, de miután borús, komor időre, viharos, sötéten gomolygó felhőkkel fenyegető időjárásra is értették, maga a jelző a Kemény-regény címében a fény nélkülség, a sötétség képzetét is tartalmazza. Összefügg ez a színek háttérbe szorulásával is (hiszen nyilvánvaló, hogy világosság, napfény, verőfény, tiszta idő, felhőtlen ég kedvez a színek érvényesülésének), de jelentése mégis más kissé. A napfény az élet feltétele, így a sötétség voltaképpen a fenyegetettségnek, a pusztulás rémének a kifejezője. Kemény egy hasonlattal közvetlenül is céloz erre, amikor Werbőczy a frissen elfoglalt Budán arra gondol, hogy „a város hasonlít a beszakadt bányához, melynek munkásai a nyílást fedő kövek és föld által örökre el vannak zárva a világtól, s bizonyosan tudják, hogy a pislogó méccsel együtt életük ki fog aludni, és senki sem fogja megmondhatni, meddig szenvedtek, mikor haltak meg?”²⁴

Friss, derült reggelről, ragyogó napról csupán Elemér elindulásakor van szó.²⁵ Nem sokkal később, már Budán, a konyha ajtajában álló szakács balsejtelmekkel „nézte a napot, mely szép haladást tett a láthatáron, s ragyogó arcával mindent látszott ígérni, s pedig ő – a tapasztalt szakács – azt sejtíté, hogy megint csalni fog.”²⁶ Frangepán Orbán szavai a trónra vonatkoznak, de a szereplők viszonylat-rendszere azt sugalmazza, hogy az erkölcsi magasság, a kiemelkedő személyiség boldogtalanságra ítél-tettségére is érthető, ismét csak a görög tragédiák szellemében, miszerint a végzet a nagyságnak, a kiválóságnak az irigye: „Nem hiszem, hogy felséged a legmagasabb polcon, a trónon ne érezte volna azt,

²⁰I. m. 159.

²¹I. m. 140.

²²NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*, Bp. 1972.

²³BARTA János, *Kemény Zsigmond tróji világa*, in *Évfordulók*, Bp. 1981. 236.

²⁴*Zord idő*, 266..

²⁵I. m. 64.

²⁶I. m. 133.

mit minden utas tapasztal, hogy tudniillik a fény nem melegít eléggé, mihelyt igen emelkedett pontra árasztja világítását. A hegy, melyen a nap sugara égni látszik, hidegebb, mint a homályos völgy.²⁷

Meleg, bensőséges tartalommal szinte csak a gyertya, a mécs világa társul a regényben. A mű legkezdetén a gyertyavilág igazítja el a fáradt vándort.²⁸ A királyné felköltözése a palotába Budavár felszabadulását adja a nép tudtára: „Nem volt az éjnek oly biztató csillaga, mely annyi reménnyel, annyi elragadtatással, hittel és áhítattal árasztotta volna el a kebleket, mint a gyertyavilág, mely Mátyás király lakostalan márványtermeiből ismét kisugárzott.”²⁹ Dorka is azt mondja, hogy „Talán halálmadár ült a hársra, s kerek szemeivel ránk néz. Több mécsot gyűjtök, hogy a világosság miatt ne láthassam.”³⁰ A láng, a tűz azonban a martalócok pusztításának is jelképe, sőt, leginkább a tűzvész, a törökök vad mészárlásait jelenti. Pista bácsi álmában is tüzet lát,³¹ s Dorkának a család évtizedekkel korábbi iszonyatos tragédiája is újra és újra a tüzet idézi emlékezetébe: Barnabás apjának megsütését, illetve azt, hogy amikor a várúkból menekültek (így beszéli el ő maga), „igen messze haladtunk a rengeteg rónán, mikor hátunk mögött nagy távolban egyszerre verhenyes színt öltött a még nem is szürkülő láthatár”³² a felgyújtott várúktól.³³

A fény, a tűz tehát kettős értelmű: menedéket és veszélyt is jelenthet. A művön eluralkodó sötétedés viszont egyértelműen az országra s a főszereplőkre boruló kilátástalanság ekvivalense. Talán mélyebb értelme van annak is, hogy a regény alkonyati tájképpel indul: „a felvonóhíddal ellátott kapu mellett a kerék és a pallos, melynek élén a hunyó nap végsugara csillog”.³⁴ A befejezésben felgyorsulnak az események, a megtébolyodó Barnabást a törökök megölik, mikor Barnabás levágott fejét Dani bácsi meglátja, meghal, Dora pedig Elemér kivégzéséről értesülve szinte esztét vesztve kérdezi Werbőczytől, hogy van-e Isten. Werbőczy válasza: „Fellegek közé takarta arcát, leányom.”³⁵ A borús ég képzete itt mintegy összefoglalja a reménytelen helyzetbe került, magát Istentől, embertől elhagyottnak érző szereplők sorsát. Az író „ködös, nyomasztó légkör”-nek nevezi Elemér lehangoltságát, aki a kíséretükre kirendelt szpáhik jelenlétéből arra következtet, hogy a törökök minden lépésükről tudnak.³⁶

A regény végén egyre gyakrabban bukkan fel a ködre való célzás hol konkrét, hol elvont jelentéssel. Werbőczy megmérgezésének hírére Turgovics sietve indulni készül, alkonyodik, köd van.³⁷ Az ország elhagyására kényszerülő Izabella búcsúszavaiban azt mondja: „Most sűrű köd fedi szerencse-csillagomat.”³⁸ Mintha ez az elsötétülő kép az élet kiismerhetetlenségét szuggesztív lehangoltságnak is. Kemény (aki szerint „az élet kineveti a logikát”) a szereplők pusztulásában, a végzet beteljesedésében lát valami irracionálisat, valami szemmel, értelemmel nem követhetőt. A sors itt csakugyan vakon

²⁷ I. m. 274.

²⁸ I. m. 8.

²⁹ I. m. 137.

³⁰ I. m. 349.

³¹ I. m. 36.

³² I. m. 383.

³³ A tűzvész, a tűz negatív jelentéstartománya tehát ismét csak nem kizárólag a törökök pusztításaira, kegyetlenkedéseire korlátozódik, hanem a magyar belviszályok korábbi kegyetlenségeinek is szimbóluma. Mintha a színek, a fények révén is azt mondaná a moralista Kemény: ha Barnabás apját nem gyilkolják meg oly bestiálisan, ha nagyapja várát nem gyújtják fel, akkor nem támadt oly iszonyatos bosszúszomj Dorkában és Barnabásban, mely Elemér, Dora, a Deák fivérek katasztrófájához vezet. Legalábbis felbátorít erre a feltevésre Kemény egyik korai cikkének passzusa: „Nép és magános sorsában az eseményeket körülhatároló Nemezis szövi, és azon gyémántabroncsnak, mely az emberiséget polgári társaságokba egyesíti, körirata: Ki bűnt vet, kárhozatot arat.” (Idézi: BARTA János, *Kemény Zsigmond*, in KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, I. Bp. 1967. 40.)

³⁴ I. m. 7.

³⁵ I. m. 450.

³⁶ I. m. 421.

³⁷ I. m. 452.

³⁸ I. m. 468.

garázdálkozik, a vétlenek szenvednek, a tettek következményei kiszámíthatatlanok. Ebből ered a regény második részén elhatalmasodó szorongás, hiszen éppen a homály, a sötétség, a köd képzetei fejezhetik ki a megfogalmazhatatlan félelmektől gyötört, a végtettől úzótt hősök kiszolgáltatottságát. (Az élet áttekinthetetlenségét némileg hasonló módon, sok ködös, éjszakai milióval érzékelteti Dosztojevszkij, s az ő nyomán majd Kafka.)

A regénybe tehát általában kevés szín épül be, az is csökkenő tendenciával. A „fekete-fehér” ábrázolás, a szín nélküli szürkeség, a fény nélküli homály és köd fejezi ki a teljes kilátástalanságot. Nagyon is igaza volt tehát Németh Lászlónak, amikor azt írta: „Kemény egyáltalán nem volt az az alakatlan lángész, aminek kikiáltották.”³⁹ Hatalmas gondolati ívelésű regényóriásában, a *Zord idő*-ben a színek és fények rendszeréből is kivethető nemcsak az alapgondolatot kísérő atmoszferikus elemek művészi hatást nyomatékosító jelenléte, hanem a romantikus festőiséget háttérbe szorító plasztikus ábrázolás előnyomulása és a történelmi-politikai fenyegetettség, labirintus-élmény vizuális asszociációkkal történő, nemegyszer modern hatású szuggerálása.

Imre László

³⁹ NÉMETH László, *Az én katedrám*, Bp. 1975. 618.

Nagy Sándor Béla

A GENFI AKADÉMIA MAGYAR DIÁKJAI (1566 – 1772)

Ez az adatgyűjtemény eredetileg a genfi Egyetem 400 éves jubileumi ünnepe alkalmából (1959) készült, s én azért kaptam akkor megbízást ennek kidolgozására, mert már egyetemi hallgató koromban Genfben foglalkoztam ezzel a témakörrel. A genfi „Hungaria” magyar diákegyesület egyik nyilvános ülésén fel is olvastam dolgozatomat, s ennek rövidített változata megjelent nyomtatásban francia nyelven a következő címmel: *Les relations intellectuelles entre Genève et la Hongrie. – Les étudiants hongrois à Genève depuis la Réforme jusqu' à la fin du XVIII. siècle.* Genève, 1930.

A 400 éves jubileumi ünnep alkalmából Sven Stelling-Michaud, a genfi Egyetem történe professzora egy 93 tagú nemzetközi munkaközösséget szervezett az összes volt genfi diákok életére és munkásságára vonatkozó adatok összegyűjtése céljából. Ennek a munkaközösségnek voltam egyik résztvevője. Az adatokat 1559-től 1878-ig (az Akadémia alapításától annak államosításáig és egyetemmé válásáig) kellett feldolgozni. A munkálatok eredménye a *Livre du Recteur* c. kiadványsorozatban jelent meg Genfben 5 kötetben. Ebbe dolgozták bele az általam gyűjtött adatokat is.

Mivel a *Livre du Recteur* c. francia nyelvű kiadvány hazánkban nehezen elérhető a kutatók számára, az irodalomtudomány szempontjából pedig kíváncsúnak látszott, hogy az ebben megjelent magyar vonatkozású adatok magyar nyelven is megjelenjenek, ezért vállaltam, hogy az adatgyűjteményt rövidített formában 1566-tól 1772-ig terjedő időre összeállítsam.

A felhasznált forrásanyag egy részét még genfi tartózkodásom alatt kijegyzeteltem. Ezek a következők (zárójelben közlöm a szövegben használt rövidítést):

Archives d'État Genève (AG). – Théodore de Bèze: Epistolarum Theologicarum (BET). – A. Claparède: Musée de la Réformation (CMR). – Heyer: Catalogue des thèses de théologie soutenues à l'Académie de Genève. (HCA). – Heyer: L'Église de Genève (HEG). – Liste des autorités, professeurs, étudiants et auditeurs de l'Université de Genève (LUG). – Le Livre du Recteur de l'Académie de Genève. (LR). – Matricula studiosorum theologiae. Bibliothèque publique et Universitaire de Genève (MS). – Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève (RC). – Registres du Conseil de Genève (RCG). – Alexandre Tóth: Documents relatifs aux étudiants et pasteurs hongrois à Genève (TD).

A hazai kutatás során gyakrabban használt források (zárójelben itt is közlöm a szövegben használt rövidítést):

Bod Péter: Magyar Athénás. H.n. 1766. (BMA). – Debreceni Akadémia Anyakönyve (DAA). – Debreceni Kollégiumi Levéltár: Életrajzgyűjtemény (DKL). – Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp. 1946 (DMS). – Dunamelléki Egyházkerületi Levéltár: Iványi Béla: „Protestantia” gyűjtés (Prot). – Erdélyi Református Egyház Névkönyve (EN). – Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662-1848. Bukarest, 1979. (JJN). – Kolozsvári Református Egyházkerület Consistoriumi Levéltára (KCL). – Rácz, Lajos: L'inspiration française dans le protestantisme hongrois. Revue des Études hongroises et Finno-Ougriennes, 1925 (RIF). – Dr. Révész Imre: Magyar Református Egyháztörténet. I. 1938 (RME). –

S. Szabó József: Tudományos peregrináció. Protestáns Szemle 1938 (SzTP). – Szabó Károly – Hellebrandt Árpád: Régi Magyar Könyvtár... Bp. I–III. (RMK). – Szinyei József: Magyar Írók... I–XIV. Bp. 1890–1914 (SzMI). – Török István: A kolozsvári ev. ref. Kollégium története. Kolozsvár, 1905 (TKT). – Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1906 (TIA). – Zoványi Jenő: Egyháztörténeti Lexikon. Szerkesztette: Ladányi Sándor. Bp. 1977. (ZLL). – Zoványi Jenő: Theologiai ismeretek tára, – hazai és külföldi források alapján. I–III. Mezőtúr, 1894–1901. (TIT).

A genfi Akadémia anyakönyvébe bejegyzett hallgatók neve után közlöm a beiratkozási sorszámat – ha ez megtalálható volt –, majd az eredeti bejegyzés teljes szövegét. A genfi Akadémiára beiratkozott hallgatóknak eleinte bizonyos hitvallásos nyilatkozatot kellett aláírni az anyakönyvben. Később, amikor az Akadémián az ún. világi tudományok tanítására is sor került, ez a kötelezettség enyhült, majd meg is szűnt.

Meg kell jegyezmem, hogy a *Livre du Recteur* lapjai olykor több éven át üresen maradtak. Némely volt genfi diák neve tehát ilyen esetben más forrásokból került be az adatgyűjteménybe.

Minden név mellett zárójelben egy rövidítés olvasható, ezeknek értelme a következő: *Im.* = immatriculé, vagyis: rendszeren beiratkozott hallgató. *Ext.* = externe, vagy extraordinaire, vagyis: rendkívüli hallgató. *Vis.* = visiteur, vagyis: látogató. A nevek időrendi sorban következnek egymás után.

1. Szikszai–Hellopoeus Bálint (Im.)

Beiratkozási száma: 416. Anyakönyvi bejegyzése: „Ego *Valentinus Hellopoeus*, Ungarus Polliceor me observaturum, Deo favente, fidem et religionem christianam, quam Genevensis civitas profittetur, quatenus cum verbo Dei consentire videtur. Ideo me hic subscripsi 12 mensis octob. Anno Domini 1566. V. Hellopoeus.”

Született Szikszón. Tanulmányait is itt kezdte. Külföldi tanulmányai: Wittenberg 1562. jan. 12-től. Az itt tanuló magyar diákok széniora. Valószínűleg járt a krakkói és a drezdai egyetemen is, mert az előbbi helyről Thretius professzor, az utóbbiról pedig Caspar Peucer professzor ajánlólevelet küldött érdekében a genfi Akadémia rektorához: Béza Tóдорhoz. Ő a legelső magyar diák, aki a genfi Akadémiára beiratkozott. Nagyon jó viszonyba került T. Bézával és hazatérése alkalmával magával hozza azt a levelet, amit Béza 1567. aug. 9-én írt Erdély fejedelméhez, kérvén, hogy oltalmazza az igazi keresztyéniséget. – Hazatérése után: 1567-ben rektor Egerben, 1568-ban ugyanitt lelkipásztor, majd a borsodi egyházmegye esperese. 1573-tól Melius Juhász Péter utódjaként lelkipásztor Debrecenben. Itt is halt meg 1576. március 3-án. Munkái közül kiemeljük a posztumusz művét: *De sacramentis in genere, sive de tota re sacramentaria tractatio*. Ez egyike a legelső helvéci reformátori szellemet tükröző s magyar szerzőtől megjelent alapvető teológiai tanulmányoknak. Bézának ajánlotta, aki előszót is írt hozzá, de nyomtatásban csak Szikszai halála után 1585-ben jelent meg Genfben. Egyéb munkáit lásd: RMK: I. 51–52, III. 215–216. és ZLL: 601–602. Más forrásmunkák: Magyar Protestáns Figyelmező 1870: 200, 252, 312. 1871: 284. – TIT: III. 285. DMS: 47, 53, 58. – LR – SzMI: XIII. 870. – RME: 239, 258, 270, 275, 277. – RIF: 18.

2. Thuri Máttyás (Thurius) (Im.)

Beiratkozási száma: 417. – Anyakönyvi bejegyzése: „Ego *Matthias Thurius*, natione Ungarus polliceor me fidem et religionem christianam in puro Dei verbo fundatam quam civitas Genevensis profittetur observaturum. 14 oct. Anno Domini 1566.”

Született Mezőtúron. 1566. júl. 30-án Debrecenben a Főiskola felsőbb osztályaiba lépett. Külföldi tanulmányai: Wittenberg: 1566. Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem és felesége, Telegdi Borbála segítségével. Majd Genf, ahol második magyarként iratkozik be az Akadémiára. 1568. szept.-től: Heidelberg. 1572. ápr. 10-től a debreceni főiskola rektora, majd ugyanitt lelkipásztor. 1575-től abaújszántói lelkipásztor. Itt is halt meg 1588 után. Munkái:

Latin nyelvű levelet írt Bullinger Henrikhez 1568. március 28-án a magyarországi unitarizmusról. Közli: a „Miscellanea Tigurina” Vol. II. 209. Ez a levél megjelent újabb kiadásban a „Confessio Helvetica Posterior”, Vindobona 1866. mellékleteként is. Levelezett Bézával. Kísérletet tett az első teljes magyar bibliafordítás megvalósítására. — Források: DMS: 58, ZLL: 636. — BMA: 305. — SzMI: XIV. 574. — SzTP: 328. — LR.

3. Paksi Mihály (Cormeus) (Ext.)

Született Pakson. Tanult: Tolnán, majd Kolozsvárt (1565.) Külföldi tanulmányai: Wittenberg 1566. máj. 20-tól. Genf 1566-67. Telegdi Miklós ajánló levelet írt Bézának Paksi Mihály érdekében. Béza válaszolt a levélre, amelyben dicséri Paksi Mihályt tanulmányainak előmenetelében. Genfből Baselbe, majd Heidelbergbe megy 1568. Frankfurt (M.) 1569. Zürich 1570. Krakkó, Strasbourg 1571. Később Telegdi Miklós fiaival utazásokat tesz Francia- és Olaszországban (Párizs, Lyon, Padova). Hazatérése után professzor Sárospatakon, majd ugyanitt rektor. Lelkeszi szolgálatokat végez: Debrecen, Tokaj, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Eger, Sárospatak, Szepsi. Meghalt Szepsiben 1585. március 2-án. Munkáit lásd: ZLL: 451. — Források: BET—SzMI I. 126. — DMS: 59, — ItK 1896, 288. — Budapesti Szemle 1944. 170. — Sárospataki Füzetek 1864, 404. — Protestáns Szemle 1938, 328.

4. Skaricza Máté (kevi) (Vis.)

Született Ráckeven, tanult Kolozsvárott. Lelkipásztor Ráckeven 1572-től. Meghalt 1591. március 21-én egy török támadás alkalmával. Külföldi tanulmányútra során 1570 végén látogatta a genfi Egyetemet, miután hosszabb utazásokat tett Olaszországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban. Tanult a pádovai, wittenbergi és marburgi egyetemeken is. Utazásainak és genfi látogatásának történetét leírta latin nyelven a Szegedi Kis István életrajzában. Jelentős hitvitázó az unitáriusok ellen. Luther Márton énekét (*Erős várunk nekünk az Isten...*) ő fordította először magyar nyelvre. Munkáit lásd: RMK III/a. 215. — ZLL 547. Egyéb források: Skaricza Máté: Szegedi Kis István élete. Fordította Faragó Bálint. Mezőtúr, 1906. — Prot. 117.

5. Hosvai Benedek (Vis.)

Lelkipásztori szolgálatát kezdte Tállyán. Ekkor még lutheránus volt. Innen külföldi tanulmányútra ment s eközben mint látogató a genfi Akadémián is tanult. Hazatérése után lelkipásztor Varannón. Ekkor már helvét irányú. 1573-ban Erdélybe hívják s ott gyulafehérvári első pap és ugyanakkor esperes. Bod Péter a gyulafehérvári iskola helyreállítójának nevezi. Meghalt 1585-ben. Munkáját lásd: RMK III/a. 178. — ZLL, 274. — Egyéb források: BMA, 120. — Dr. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely... Bp. 1944, 63. — Mózes András (Kolozsvár) levélbeli közlése.

6. Thury Jakab (Im.—Ext.?)

Bézának, a genfi Akadémia rektorának Telegdi Miklóshoz 1573-ban írt leveléből tudjuk, hogy Thury Jakab genfi diák volt. A genfi Akadémia Anyakönyvéből nem állapítható meg, hogy beiratkozott vagy rendkívüli hallgató volt-e, mert a „Livre du Recteur” éppen ezekben az években (1572-1576) üres lapokat tartalmaz. Forrás: BET.

7. Horváth Gergely (Im.)

Beiratkozási száma: 647. Anyakönyvi bejegyzése: „Gregorius Horvath, Marci filius, Pannonius, 28 júl. Ao. 1580.”

Született Kőrmenden 1558. aug. 4-én. Atyja: Gradeczi Stansith Horváth Márk szigetvári kapitány. Anyja: Hahóti Krisztina. Meghalt: Nagy-Eödrön 1597. jan. 4-én. Külföldi tanulmányai: Pádua: 1574. Wittenberg: 1575. Strasbourg: 1576. Basel: 1576. Genf: 1580-tól. Baselben Amerbach professzortól kapott emlékül Erasmus-kéziratot, amit útinaplójában megőrzött. 1584-ben evangélikus főiskolát alapított Felső-Eödrön. Ide külföldről is hívott taná-

rokat és maga is tanított. Az általa alapított Főiskola könyvtára jelentős kulturális intézménye volt az akkori Magyarországnak. Szepes vármegye alispánja volt 1590-92-ben. Az evangélikus egyház küldötteként részt vett a csepregi Zsinaton 1591-ben és annak lefolyásáról emlékiratot készített. Élénken részt vett a XVI. századbeli magyarországi hitvitákban, többek között a késmárki kollokviumon is. Lám (Ambrosius) Sebestyénnel vitázik több, nyomtatásban is megjelent művével. Munkáit lásd: RMK II. 58, 61, 64, valamint ZLL: 265. Egyéb források: Weber Samu: Gradeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Késmárk, 1896. – SzMI: IV, 1183-85. – DMS: 60. – Staehlin: Bâle et la Hongrie 236. – Nouvelle revue de Hongrie (1934) 274.

8. Poliany Mátyás (Im.)

Beiratkozási száma: 664. Anyakönyvi bejegyzése: „*Matthias Polianij*, Ungarus, Stud. Theol. 7. aug. 1580.”

Előbb 1578. október 7-től a baseli Akadémián tanult.

Források: Staehlin: Bâle et la Hongrie. – LR.

9. Enyedi György (Im.)

Beiratkozási száma: 1095. Anyakönyvi bejegyzése: „*Georgius Enyedinus* Transilvanus. (1584.)”

Született: 1551. Meghalt: 1597. november 24. Már külföldi tanulmányai előtt lektor a kolozsvári Unitárius Főiskolán 1578-tól. Külföldi tanulmányokat végez: Padova, Bologna. Genfben másfél évet tölt. Hazatérve a kolozsvári unitárius Főiskola tanára, majd rektora. Később kolozsvári lelkipásztor, 1592-től az unitárius egyház püspöke. A magyar irodalomtörténetben is emlékezetessé tette nevét a „Gismunda és Gisquardus” széphistóriájának fordításával. Munkáit lásd: RMK: I. 68, II. 62, 77 – és ZLL: 171. – Egyéb források: SzMI: II. 1330. – RME: 275. – SZTP: 125. – DMS: 61. – Prot. Szemle: 1938/328. – Jakab E.: Enyedi György élete (Ker. Magvető 1890).

10. Laskai Csókás Péter (Ext.)

(Monedulatus)

Született Laskon. Meghalt Gyulafehérvárott 1587. szept. Tanulmányait Kolozsvárott kezdte, majd Gyulafehérvárott folytatta. Külföldi tanulmányai: 1578: Wittenberg (I.), 1582-83-ban nagyobb utazásokat tesz Olaszországban, Franciaországban és Németországban. 1583-84: Genf. 1585: Wittenberg (II.) Hazatérése után a marosvásárhelyi iskola rektora, majd fogarasi lelkipásztor, később gyulafehérvári első pap. A maga korában nagy hírű tudós, különösen a keleti nyelvek ismerője és tanára. A Calepinus-szótár munkatársa. Munkáit lásd: RMK: II. 42, III/a. 197, 211, 216. – ZLL: 363, 364. Egyéb források: BMA: 155. – TIT: II. 311. – TIA: I. 5. Mózes András (Kolozsvár) levélbéli közlése.

11. Szenci Molnár Albert (Vis.)

Külföldi tanulmányútjának főbb állomásai: Wittenberg, Heidelberg, Róma, Marburg, Herborn, Strasbourg, Genf. Naplója szerint 1596. aug. 13-án érkezett Genfbe. Megérkezése után egyenesen az Akadémiára ment, ahol meghallgatta az éppen órát tartó Pacius professzor előadását, majd a katedrához menve bemutatkozott és megkérte a professzort, hogy vezesse el őt Bézához. A Bézánál tett látogatásáról így emlékezik meg Naplójában: „Nagyon szíves fogadtatásban részesített és... írt a Naplómbe néhány emléksort, Augusztinusnak egy szép gondolatát. Augusztus 15. vasárnapra esett és én elmentem a templomba, hogy meghallgassam Bézát... 16-án találkoztam Genfben két magyar ifjúval (Besztercei János és Felkmann Péter), akik angliai és franciaországi utazásukról érkeztek ide és őket is elkísértem Bézához... Jó borral és fehér kenyérrel kínál minket. Megmutatta nekünk néhány nagy ember arcképét...” (Szenci Molnár A. Naplója, 14. skv. old.) Munkáit lásd: RMK: I. 180-181, 187-188, 263, III/a. 322, 393. ZLL: 590-591. Források: BMA: 181, – CMR: 90, – RIF: 1925, 1-4. sz. Mózes András (Kolozsvár) levélbéli közlése. – Szenci Molnár

A. Naplóját, levelezéseit és egyéb irományait kiadta és életrajzát megírta: Dézsi Lajos 1898-ban.

12. *Felkmann Péter* (Vis.)

Brassói születésű. Szenci Molnár Albert Naplójából tudjuk, hogy meglátogatta a genfi Akadémiát 1596-ban. Személyes látogatást tett az Akadémia rektoránál, Bézánál is, akihez Szenci Molnár Albert vezette el. Nagyobb utazásokat tett Angliában és Franciaországban. Forrás: RIF: 1925, 1-2. sz.

13. *Besztercei János* (Vis.)

Szenci Molnár Albert Naplójából tudjuk, hogy meglátogatta a genfi Akadémiát 1596-ban. Személyes látogatást tett az Akadémia rektoránál, Bézánál is, akihez Szenci Molnár A. vezette el. Forrás: RIF: 1925, 1-2. sz.

14. *Thuri György* (Ext.)

Születési helye: Nándorfehérvár. Külföldi tanulmányai: 1597. márc. 19-től Wittenberg, Rákóczi Zsigmond költségén. 1600. júl. 29-től Heidelberg. Itt elnyeri a „Poeta laureatus” címet. 1601-től Genfben tartózkodik. Az Akadémia Anyakönyve a rendkívüli hallgatók között tartja számon, de itteni tartózkodásának és tanulmányainak idejét pontosan nem jelöli meg. Hazatérése után iskolaigazgató Tolnán, lelkipásztor Putnokon és Munkácson (1605-1608.). Munkáit lásd: RMK: III/a. 275. — ZLL: 636. — Egyéb források: LR — SzMI: XIV. 149. Debreceni Protestáns Lap 1889. évf. 448.

15. *Szatthmári Baka Péter* (Im.)

Beiratkozási száma: 3333 — 18. Anyakönyvi bejegyzése: „*Petrus Bacca Szatthmari*, Hungarus, Genevae d 27 (jan) stylo juliano a MDCLI.”

Született Vetésen 1625. Tanult Váradon és Szatmáron. Külföldi tanulmányai: Groningen 1646. szept. 22-től, Franekera és Utrecht 1647., Herderwijk 1649. március 18-tól. Leyden, majd Genf. Hazatérése után lelkipásztor: Nagyecsed 1654-1655, Királyhelmece 1656, Sárospatak 1657-1661. Ezután Kemény János erdélyi fejedelem özvegyének, Lónyay Annának udvari papja Fogarason. Munkáit lásd: ZLL: 523. Források: LR, — AG, — DKL, Koncz József: A marosvásárhelyi református Kollégium története, 567.

16. *Tiszabecsi P. Tamás* (Im.)

(Ifj.)

Született 1626-ban. Atyja: Tiszabecsi István marosvásárhelyi lelkész, maroszéki esperes. Külföldi tanulmányai: Leyden 1650. okt. 26-tól, Frankfurt (Od.) 1651, Franekera: 1652, Utrecht 1654. Ugyanebben az évben Oxfordban is tanul, ahol az egyetemen magisteri vizsgát tesz. 1655. jan. 5-től a heidelbergi egyetemen tanul, ahol ekkor egyetlen teológiai professzor sincs. Maga ajánlkozik a teológiai előadások tartására, amit az Egyetemi Tanács meg is engedett, de a választófejedelem nem járult hozzá. Ugyanebben az évben iratkozik be a genfi Akadémiára. Beiratkozási száma: 3485. Anyakönyvi bejegyzése: „*Thomas P. Tisza-Bétsi*, Ungarus, ss. Theol. cand. d. 3. jún. an. 1655.” Munkáit lásd: RMK: III/a. 575. és ZLL: 639. Egyéb források: SzMI;—DMS 60;—LR;—Történelmi Tár 1886. évf. 792. — Herepei János levélbeli közlése;—Mózes András (Kolozsvár) levélbeli közlése.

17. *Gyöngyösi István* (Im.)

Beiratkozási száma: 4354. Anyakönyvi bejegyzése: „*Stephanus Gyöngyösi*, Ungarus, ss. theol. stud. d. 9. aug. (1677)”

Debrecenben tanult s itt a Kollégium felsőbb osztályaiba lépett: 1665. nov. 7-én, majd ugyanitt volt köztanító. Külföldi tanulmányúttai: 1672. aug. 5-től Frankfurt (Od.), 1676. febr. 18-tól Zürich, majd 1677. aug. 9-től Genf. Gyöngyösi az egyetlen magyar, aki a genfi Akadémián három tudományos értekezést nyújtott be. 1677. szept. 28-án dicsérrel vizsgázott. 1681-ben még Párizsban tanult. Hazatérése után Felsőbányán lelkipásztori szolgálatot

végez, esperesi tisztséget visel 1684-től. Munkáit lásd: RMK: III/b. 94, ZLL: 230. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az RMK nem említi azt a három művét, amit a genfi Akadémián adott be: 1.) *Disputatio theologica de perfectione Scripturae Sacrae*. Geneva, 1677. (Ph. Mestrezatti genfi professzornak ajánlva). 2.) *Disputatio theologica de autoritate Scripturae Sacrae*. Geneva, 1677. (L. Tronchini genfi professzornak ajánlva). 3.) *Disputatio theologica pars posterior. De clavibus Regni Dei apostolis traditis*. Geneva, 1677. (Fr. Turretini genfi professzornak ajánlva). Egyéb források: HCA: 70-71, 268, 269, 270; – AG – RC: XIII. 592, 600, 601. – BMA: 95; – SzMI: IV. 58; – DAA; – Debreceni Protestáns Lap 1883, 137; – Mózes András levélbeli közlése.

18. Kocsi Csergő Bálint (Vis.)

Született: 1647, Kocs községben. Tanulmányait Debrecenben kezdte, ahol köztanító is volt. 1670: rövid ideig rektor Munkácson, de innen Báthory Zsófia üldözése miatt visszatér Debrecenbe. 1671-1674: a pápai Főiskola rektora. Innen a pozsonyi vésztörvénytől elé idézik, gályarabságra ítélik és Nápolyba hurcolják. 1674-1676: gályarab. Több társával együtt Ruyter holland tengernagy szabadította ki rabságából. Szabadulása után Svájcban tartózkodik és tanulmányokat végez a baseli és genfi akadémiákon. 1678-1683 között a pápai Főiskola rektora másodízben. 1684-87 között lelképásztor Mezőörsön. Innen a török elől menekülve elbujdosik. 1688-tól lelképásztor Lepsényben, 1695-től lelképásztor Láziban, majd Pázmándon, 1698-tól lelképásztor és esperes Hosszúpályiban. Itt is halt meg 1698-ban. Munkáit lásd: ZLL: 323-324. Egyéb források: Rácz Kálmán: Kocsi Csergő Bálint, a gályarab. 1906. – Harsányi István: Kocsi Csergő Bálint eddig ismeretlen levelei. (Mózes András levélbeli közlése.)

19. Otskai – Dobronzki Frigyes (Im.)

Beiratkozási száma: 5022. Anyakönyvi bejegyzése: „*Fridericus Dobronzki à Azkaj*, Transilvanus, ss. Theol, stud. (1707)”

1707 nyarán kérelmet nyújt be, hogy néhány hónapot Genfben tölthessen. 1707. szeptember 30-án vizsgát tesz az Akadémián. Források: AG – TD: 2-3. – RC: XIX. 177, 176, 205.

20. Csécsi János (Ext.)

Született Göncön 1689. jún. 11-én. Atyja: id. Csécsi János sárospataki tanár, anyja: Rajczy Klára. Tanulmányait Kassán kezdte, folytatta Sárospatakon. 1709-től külföldi akadémiákat látogat: Franekera, Utrecht, Zürich, Bern és Genf. Az itteni Akadémia anyakönyvében rendkívül hallgatóként szerepel 1710–11-ben. Nyilvántartási száma: 5972/3. Ő tanított Magyarországon elsőként fizikai és politikai földrajzot (ItK 1897. 47.). Meghalt Sárospatakon 1769. június 1-én. Megjegyezzük még, hogy 1713-tól édesatyja tanszékén sárospataki tanár. Ebben a minőségében 1531-ben levelet intézett Turretini genfi professzorhoz, amelyben kéri, hogy évenként egy magyar számára adjanak ösztöndíjat a genfi Akadémián. Kérését teljesítették. Források: SzMI: II. 225. – ItK 1897. 47. – TIT: I. 244. LR.

21. Oroszi Sámuel (Im.)

Beiratkozási száma: 5288. Anyakönyvi bejegyzése: „*Ego Samuel Oroszi (Oroki?) de Olisa (= Ócsa) ex comitatu Pestiensi in Hungaria superiore, S. M. Cand. appuli in urbem Genevensen inque Academiam faustissimam studiorum meorum p(ro)movendorum gratia, usque quonam Deo visum fuerit voluique legibus hujusce Academiae nomen meum meque subicere in omnibus (1717).*”

Született Ócsán. Genfben költségeinek fedezésére ösztöndíjat kap, felerészben a „Compagnie des Pasteurs”, felerészben pedig az ún. „német erszény” terhére. Tanulmányainak eredményét azzal bizonyítja, hogy egy tudományos munkát nyújt be az Akadémián, amit nyomtatásban is kiad Genfben. Címe: *Theses Theologicae*, Geneva, 1717. (Ezt a munkát sem az RMK, sem a ZLL nem említi.) Források: LR – Protestáns Szemle 1889. 129. – DKL – AG – RC: XX. 552, 555, 566, 569, 576, 593, 594, 606. – TD: 8, 9, 10. – HCA: 79, 298.

22. Ficsor Ádám (Im.)

Beiratkozási száma: 5327. Anyakönyvi bejegyzése: „*Adamus Ficsor de Kövesd ex Transylvania oriundus*, ss. theol. stud. 19. apr. 1719.”

Született Kövesden 1695-ben. Atyja: Gábor. Genfben három évi tanulás után 1722. aug. 10-én egy értekezést nyújt be az Akadémiára. 1723. ápr. 13-án pedig Genfben lelkipásztorrá szentelik. A felszentelési szertartást Isaac le Fort genfi lelkész végezte. Ficsor Ádám volt az első magyar, akit Genfben lelkipásztorrá szenteltek. Genfből 1724. aug. 25-én távozik, előbb Londonba, majd Párizsba megy. Itt ismerkedik meg egy angol főúrral, aki családjába nevelőnek hívja. Ficsor Ádám a meghívást elfogadja. 1727-ben J. A. Turrattini genfi professzortól ajánlólevelet kér a canterburyi érsekhez. 1728-ban végképpen letelepedik Londonban s mint az ottani magyar protestánsok lelkipásztora működik. Genfből való távozásakor, 1724. aug. 25-én négy aranyat (Louis d'or) kap ajándékkul. Az Akadémiára benyújtott és Genfben nyomtatott értekezésének címe: *Theses Theologicae Miscellaneae*. Geneva, 1722. Ezt nem említi sem az RMK, sem a ZLL. Források: MS: II. 77, No. 642. – AG – RC: XXI. 86-87, 248, 400, 463. XXII. 157, 376. – RCG: 1720/44. – HEG: 399. 463. – HCA: 84/317. – TD: 21-22. 27. 29. 31. 32-34. 37. 39-41.

23. Ecsegi János D. (Im.)

Beiratkozási száma: 5358. Anyakönyvi bejegyzése: „*Johannes D. Eczei Hungarus* ss. theol. stud. ao 1719. d. 1 aug.”

Tanulmányait Sárospatakon kezdte. Zürichben ösztöndíjas diákként tanult 6 hónapig. Itt 1719. júl. 28-án kitüntetéssel vizsgázott. Genfben Bénédict Pictet ajánlatára a „Compagnie des Pasteurs” 4 tallérral, az ún. „német erszény” 2 tallérral segélyezte. Itt 1719. szept. 18-án kitüntetéssel vizsgázott. Tanulmányait 1720. aug. 1-től Baselben folytatja. Munkáját lásd: ZLL: 164. Források: AG – DMS: 59, RC: XX. 807. 811. 815. 817. 821. – TD: 17. 19-20.

24. Mocsai János (Im.)

Beiratkozási száma: 5360. Anyakönyvi bejegyzése: „*Johannes Mocsai Hungarus*, ex tractu Thurien(se) oriundus, ss. theol. ao. 1719. X-bris 26.”

Nagyenyedén subscribált 1712-ben. Az itteni anyakönyvi bejegyzés szerint: „pastor dorogiensis in Hungaria”. 1762-ben még lelkipásztor Tenkén. Források: LR – DKL – JJN: 129. – AG – RC: XXI. 41. – RCG: 1719/548. 1720/44. 431. – TD: 22.

Jegyzet: Csécsi János sárospataki professzornak ajándékát viszi magával Genfbe Turretini professzor számára: egy magyar nyelvű Bibliát és egy latin nyelvű értekezést a magyar nyelv eredetéről.

25. Székelyi Mihály (Im.)

Beiratkozási száma: 5361. Anyakönyvi bejegyzése: „*Hungarus*, ss. theol. stud. ao. 1719. X-bris 26. – *Michael Szekelyi*.”

1720. okt. 4-én dicsérettel vizsgázik, majd Mocsai Jánossal együtt Bernbe távozik. Született 1702-ben, meghalt 1770-ben. A „*Livre du Recteur*” szerkesztője azonosítja a Székely Mihállyal, aki Magyarországon eladván birtokát 1726-ban katonai szolgálatba lép előbb Szászországban (1726), majd Poroszországban (1733), őrnagy rangot kap 1742-ben, parancsnoka lesz egy huszárezrednek 1750-ben, részt vesz a hétéves háborúban. Források: LR – AG – RC: XXI. 41 – RCG: 1720/431. – TD: 22.

26. Cseh Csúzy János (Im.)

Beiratkozási száma: 5466. Anyakönyvi bejegyzése: „*Johannes Cseh Csúzy*, ex Hungaria Inferiori, Urbe Pápa, ss. theol. cand. ao. 1725. d. 1-ma sep.”

Született: Rédén 1709-ban, meghalt Pákozdon 1751. dec. 4-én. Atyja: József pápai lelkész és a Főiskola professzora. Tanulmányait a pápai református Kollégiumban kezdte. Külföldi tanulmányai: Schaffhausen, Zürich, Bern (8 hónapig), Genf, itt kitüntetéssel vizsgázik 1726. május 31-én, Utrecht: 1726, Frankfurt (Od): 1727. Hazatérve lelkipásztori szolgálatokat végez: Győrött 1728-1729, Benga:

1729-1731, Réde: 1731-1732, Pákozdi: 1733-1751. Kéziratos munkája a Magyar Nemzeti Múzeumban (Tóth Ferenc Analectái között. Hung. 4. r. 1043.): „Castrum doloris...” halotti beszéd édesatyja tisztességére 1731. ápr. 22, Források: SzMI: II. 459. – DKL – AG – TD: 35-36, 38, 40. – RC: XXII. 153. 192.

27. *Nagy János* (Im.)

Beiratkozási száma: 5467. Anyakönyvi bejegyzése: „*Johannes Nagy*, ex Hungaria Inferiore ex urbe Raab e schola R. S. Patachina, ss. Theol. stud. d. 18. jan. A. C. MDCCXXVI.”

Született Győrött. Iskoláit Sárospatakon végezte 1724-ben. Külföldi tanulmányai során előbb Zürichben tanult 1725-ben, majd ajánlólevéllel Genfbe jött, ahol 1726. jan. 18-án iratkozott be az Akadémiára, ugyanez évben március 15-én sikerrel vizsgázott. Hazatérése után annyit tudunk róla, hogy lelkipásztor Köveskálón 1761-1766-ig. Források: AG – RC: XXII. 156. 175. – TD: 36-37. – LR – DKL – Protestáns Szemle. 1889. 121.

28. *Kőrösi György* (Im.)

Beiratkozási száma: 5515. Anyakönyvi bejegyzése: „*Hungarus ex Transsylvania oppido ejusdem M(arus) Vasarheli nominato oriundus Georgius Kőrösi*, s. Theol. stud. pro more solito huc apponit nomen agnoscendus legibus quoad Genevae commorabitur Academiae ejusdem per virtutem Dei subjectus, ao. aerae dionysianae 1727 m. aug.”

Született: Marosvásárhely 1699. Meghalt: Nagyenyed 1779. Nagyenyeden subscribált: 1717-ben. Az itteni bejegyzés szerint: „rector saxopolitanus”. Külföldi tanulmányait Bernben kezdi, majd Zürichben folytatja 1726-ban. Genfben 1727-ben (okt.) dicsérettel vizsgázik, majd ismét Bernben tanul 1727-1731-ig. Hazatérése után lelkipásztor Küküllőváron és Magyar királyfalván. Esperesi tisztséget visel 1737-1766-ig. Nagyenyedi kollégiumi tanár: 1774-től haláláig. Orientalista, archeológus és történész. Források: AG – RC: XXII. 370. – TD: 39. – JN: 134. – DKL – SzMI: VII. 105. – Illyés Géza: A küküllői ref. egyházmegye papjai. Bp. Egyh.tört. 1945. 303-304.

29. *Zágoni Aranka György* (Im.)

Beiratkozási száma: 5573. Anyakönyvi bejegyzése: „*Georgius Zágoni*, Transylvano Hung(arus), s. theol. stud. 31. may 1729. m. pr.”

Született Koronkán 1705-ben. Atyja: Aranka István zágoni lakos. Előbb a marosvásárhelyi, majd a nagyenyedi kollégiumban tanult. Külföldi tanulmányai során előbb Genfben, majd 1731. május 17-től Baselen tanult. Hazatérése után lelkipásztori szolgálatokat végez: Marosvásárhely: 1732, Szék: 1732-1747, Marosvásárhely (másodízben): 1747-1755, Szék: 1755-1767 (másodízben). Tisztségei: esperes: 1755-től, püspökhelyettes: 1760-1765, püspök: 1765-1767. Meghalt 1767-ben Széken. A nagyenyedi Kollégium Anyakönyve szerint subscribált: 1727. okt. 28-án. Lásd: JN: 143. Munkáit lásd: ZLL: 701. Egyéb források: KCL: 90/1786. sz. – SzMI. – LR – DS: 65. – Herepei János írásbeli közlése.

30. *Sallai Péter István* (Im.)

Beiratkozási száma: 5608. Anyakönyvi bejegyzése: „*Petrus Petreus Stephanus Sallai*, de Marus-Vásárhely, Transylvano Hungarus, stud. ss. theol. ao Red, 1731. d. 14 maii.”

Született Marosvásárhelyen. Külföldi tanulmányait Bernben kezdi mint ösztöndíjas 1730. okt. 1-én, majd Genfben folytatja 1731. máj. 14-én. Itt két évre szóló ösztöndíjat kap, de rossz társaságba keveredvén, el kellett hagynia Genfét 1733. ápr. 17-én. Innen visszatér Bernbe. Csóri lelkipásztor 1748-1755. Források: LR – DKL – AG – RC: XXIII, 245. 439. 442. 456. 484. – TD: 49. 57. 63-66. 119-120.

31. *Soltész Ferenc* (Im.)

Beiratkozási száma: 5619. Anyakönyvi bejegyzése: „... *ego Franciscus Soltész*, Ungarus, Gall(iae) ac Helv(etiae) Confessionii adictus, in Hungaria V. D. Minister, pro nunc peregrin(nus) ac beneficiarius Florentis(simae) Reibub(licae) Genevensis. Ajjico nomen in Incarnationis CHRISTI Domini 1732. d. 20 8-bris Symb. Dominis mihi sufficit, m. pr.”

Itthoni tanulmányait valószínűleg Sárospatakon végezte, mert Csécsi János sárospataki professzor ajánlólevelet írt érdekében J. A. Turrettini genfi professzorhoz. 1733. okt. 30-án a genfi Akadémián dícsérettel vizsgázik. Előzőleg tanult a berni Akadémián is. Források: LR – AG – RC: XXIII, 385. 386-96. 423-24. 441. 497. 499. – TD: 59-64. 68. 70.

32. Bajoki János (Im.)

Beiratkozási száma: 5636. Anyakönyvi bejegyzése: „*Johannes Bajoki*, natus in Hungaria ex Parentibus P. Nobilibus et in Pastoralis officio constitutus, in Ill. Academia Claudiopolitana in Transilvania puer in studiis sex annos educatus, tandem in Hungaria in Ill Academia Patak annos undecem in sacris studiis et scientiis exercitatus ejusdem Academiae Juratus Primarius assessor et Praeses ling. s. hebr. et graec. et logicae nomen suum dat nunc in Geneva peregrinus Academicus ejusdem magnae liberae christianaeque Reipublicae ao. 1733 4 oct.”

Született kb. 1702-ben. Atyja lelkipásztor volt. Sárospatakon már külföldi tanulmányai előbb a héber és görög nyelv tanára volt. 1733. szept. 18-án nyerte el a genfi Akadémia ösztöndíját és tekintettel életkorára, felmentést nyert attól a kötelezettségtől, hogy tanulmányainak befejezésekor nyomtatásban adja ki értekezését. Genfben 1734. március 24-én szentelték lelkésszé. Források: AG – RC: XXIII. 482-83. XXIV. 36. 37. 41. – TD: 65-66. 70. 74. HEG: 400. 421. – Petri: Szilágy vármegye monográfiája. V. 107-108. – Sárospataki Füzetek: 1862. 927.

33. Berkes István (Im.)

Beiratkozási száma: 5640. Anyakönyvi bejegyzése: „*Stephanus Berkes*, Hungarus, theol. stud. d. 15 m. 8-bris 1733.”

A nagyenyedi Kollégiumban kezdte tanulmányait. Az erdélyi Ref. Egyházkerület ösztöndíjával jött Genfbe. A „*Livre du Recteur*” ezt a bejegyzést is őrzi róla: „... E comitatu Castrioferreiensis Kápolnaiana, ab anno 1732.” A Compagnie des Pasteurs 1735. ápr. 22-én foglalkozik Berkes István kérésével, aki egy öltözet ruház kér segélyképpen. Kérését elutasítják, mivel 1734-ben már kapott egy öltönyt. 1736. május 25-én dícsérettel vizsgázik. 1742-ben bályoki lelkipásztor. Források: AG – RC: XXIII. 497. XXIV. 251. 448. – TD: 67-68. 76-78. – MS: II, 92, No. 781/b. – TIA: I. 58.

34. Zágoni József (Vis.)

Erdélyi származású. Nagyenyeden kezdte tanulmányait, ahol 1729-ben: senior. Későbbi nagyenyedi feljegyzések róla: Capellanus, Praes. Rhetor. Poes. Praeceptor. Prius contrascriba. Külföldi tanulmány-útja: Zürich, 1733-ban. Ugyanebben az évben látogatja meg a genfi Akadémiát is. Hazatérése után lelkipásztori szolgálatokat végez: Sátoraljaújhely: 1735-1737, Olaszliszka: 1737-1740, Kántorjánosi: 1740-1750, Dedrádszék: 1750-1753, Alsóbökény: 1753-1756, Magyarfűlpös: 1756-1770. Munkáját lásd: ZLL: 701. Egyéb források: LR – Fejes István: A sátoraljaújhelyi ref. egyház története. Sátoraljaújhely, 1889. – JIN: 146.

35. Kazintzy István (Im.)

Beiratkozási száma: 5710/4. Anyakönyvi bejegyzése: „*Etienne Kazintzy*, de Hongrie, 13 Aout 1734.”

Az Anyakönyv 1735. évi feljegyzése „látogató”-ként említi. Életéről bővebben: Nagy Iván és Kempelen műveiben. Források: AG – RC: XXIV. 138. – TD: 25. – Nagy Iván: Magyarország családai. Pest, 1859. Kempelen: Magyar nemes családok. Bp. 1913.

36. Fehér (v. Fejér-Feyer) György (Im.)

Beiratkozási száma: 5710/6. Anyakönyvi bejegyzése: „*Georgius Feyer*, Hungarus, ss. theol. stud. ao. 1736, 7-ma aug.”

A sárospataki Akadémia tanári kara ajánló levelet küld érdekében J. A. Turrettini genfi professzornak. Genfben 1738. ápr. 11-én bizonyítványt kap, amelyben igazolják jó erkölcsi magatartását, de megjegyzik, hogy tanulmányaiban csak középserű eredményt ért el. Hazatérve lelkipásztori szolgálatokat végez: Tiszaszalka 1768-1769. Kölcse 1770-1779, Rafajnaújfalú 1779, Beregrákos 1780-1781. Források: MS: II. 94. – AG – RC: XXIV. 469, XXV. 117. – TD: 78-79. – DMS: 58-59. – DKL. – LR.

37. *Vajai (Vasai ?) István* (Im.)

Beiratkozási száma: 5710/7. Anyakönyvi bejegyzése: „*Etienne Vasai (Vajai)*, de Transylvanie, 2 nov. 1736.”

1738-ban Genfben bizonyítványt kap, amellyel a genfi Akadémia tanári kara igazolja jó erkölcsi magatartását, de megjegyzik, hogy tanulmányai tekintetében nem használta fel eléggé a lehetőségeket. Hazatérve mezőpaniti lelkipásztor, majd esperes. Források: RC: XXIV. 513. Az erdélyi Ref. Egyh. Névkönyve, 1895. – LR – DMS: 59.

38. *Ecsedi István* (Im.)

Beiratkozási száma: 5790/6. Anyakönyvi bejegyzése: „*Etienne Eczedi*, de Hongrie, 29 Mai 1739.”

Külföldi tanulmányait Zürichben kezdte. A berni Akadémiára 1737. márc. 15-én iratkozik be s itt 1739-ig tanult, mint ösztöndíjas. Genfben három hónapra kap ösztöndíjat a „Compagnie des Pasteurs”-tól. Ezért távozásakor köszönő levelet intéz az ösztöndíjat adományozó testülethez. Ismét Bernben folytatja tanulmányait 1740. okt. 31-ig. Ekkor Heidelbergbe megy, itt 1740. dec. 10-én iratkozik be és 1741. jan. 26-án vizsgázik. Heidelbergben kinyomtatott tanulmányának címe: „*Dissertatio theol. exegetica de cornu salutis*, ad illustr. locum Luc. I. 69.” 1743. (A ZLL nem említi ezt a munkáját!) Források: AG – RC: XXIV. 239-41. 255. TD: 84-85. – A Heidelbergi Akadémia Anyakönyve IV/114. (Itteni bejegyzése: Steph. Csapo Etsedi, Zatmariensis Hung.)

39. *Pápay Mihály* (Vis.)

A genfi „*Livre du Recteur*” szerkesztőségének közlése szerint mint látogató folytatott tanulmányokat az Akadémián 1741-ben. Külföldi tanulmányútja előtt Kecskeméten volt rektor 1740-ben. Hazatérése után lelkipásztor: Dömsödön, Kiséren és Halason. Források: LR – DKL.

40. *Kun János* (Vis.)

A genfi „*Livre du Recteur*” szerkesztőségének közlése szerint mint látogató folytatott tanulmányokat az Akadémián 1745-ben. Külföldi útjáról hazatérve tanár lett a pápai református Kollégiumban. 1752-től a pápai Főiskola rektora. 1774-től: egyházkerületi főjegyző, püspökhelyettes. Megírta a Dunántúli Református Egyházkerület első és teljes „konskripcióját” (Kéziratban) Forrás: Tóth Ferenc: Magyar- és Erdélyország története. I. 164. – LR.

41. *Nyomári Márton* (Ext.)

A genfi „*Livre du Recteur*” az Akadémia rendkívüli hallgatói között tartja nyilván 1745-ben. Más egyelőre nem tudunk róla. Forrás: LR.

42. *Lőrinczi Ferenc* (Im.)

Beiratkozási száma: 5952/2. Anyakönyvi bejegyzése: „(*François*) *Lorenzi (Laurentü)*, Hongrois, theol, 1-er avr. 1746.”

Három hónapra kap ösztöndíjat, de tovább marad, mert 1747. okt. 13-án tesz vizsgát. Hazatérve Somogy megyében szolgál mint lévita. Meghalt 1791-ben. Forrás: LR – DKL – AG – RC: 129-130. – TD: 96. 102.

43. *Husztai György* (Im.)

Beiratkozási száma: 5952/1. Anyakönyvi bejegyzése: „*George Huszti*, Hongrois, theol. 30 déc. 1746.”

Született Huszton 1710-ben, meghalt Kolozsvárott 1768-ban. Külföldi tanulmányai: Franekera 1734, Leyden 1735-1738. Itt 1737-ben egy értekezést nyújt be. Bern 1746 szept. 1-től. Basel 1746 nov. 6-tól. Genf 1746. dec. 30-tól 1747. jan. 6-ig. Bernben 1747-től 1749. máj. 30-ig, amikor dicsérettel vizsgázik. Közben 1741-1746 között a keleti nyelvek professzora a kolozsvári Kollégiumban. 1746-ban visszatér Svájcba. 1747. dec. 30-án a „Compagnie des Pasteurs” 6 tallért adományoz neki a genfi tartózkodásának költségeire. 1749. máj. 9-én ösztöndíjat kér a berni Akadémiától s ezt meg is kapja. 1749. okt. 3-án ösztöndíjat kér a baseli Akadémiától, de kérését nem teljesítik. Ekkor visszatér Kolozsvárra. Munkáit lásd: ZLL: 272. Egyéb források: AG – RC: XXVI. 201. 208. 381. 386.

409. – TD: 97-98. 107. 112-113. – SzMI: IV. 1467. – TIT: II. 133. LR – Benkő J.: Transilvania II. 278.

44. *Diószeghy Nagy István* (Im.)

Beiratkozási száma: 5991/8.a. Anyakönyvi bejegyzése: „*Etienne Diószeghy-Nagy*, de Hongrie, théol. 1748.”

Született 1710-ben, meghalt 1750-ben Genf városában. Előbb a debreceni Akadémián tanult (1738), majd Baselben folytatja tanulmányait 1746. szept. 8-tól 1748-ig. A genfi Akadémiától 1748. aug. 9-én kér ösztöndíjat, hogy tanulmányait kiegészíthesse. Kérésének eleget tesznek, s a „Compagnie des Pasteurs” mint magyar ösztöndíjast fogadja. Itt 1748. dec. 13-án vizgát tesz. 1750-ben, 40 éves korában halt meg Genfben. Hagyatékában 60 tallért találtak, amit temetésére szánt. Források: AG – RC: XXVI. 336. 350-51. 353. 357. 440. 442. 451. TD: 103-105. 113-115. – DKL – Verzár Frigyes cikke a Debreceni Szemle 1931. szept. 7-én megjelent 47. számában.

45. *Csepel Máttyás* (Im.)

Beiratkozási száma: 6000. Anyakönyvi bejegyzése: „*Matthias Tsepel*, Hungarus ex Oppido Bénye Comitatus Zempléniensis oriundus. Ad studia Theologica 26 sept. (1750)”

Született Erdőbényén. Külföldi tanulmányait befejezve hazatér és lelkipásztori szolgálatokat végez: Nagyeszterházi 1754. márc. 12-től 1766. szept. 22-ig, Lakszakállason 1766 okt.-tól 1774-ig. Meghalt 1774. márc. 1-én. A komáromi egyházmegye esperese 1760 körül. Források: LR – DKL.

46. *Polgárdi Mihály* (Ext.)

A genfi Akadémia Anyakönyve a rendkívüli hallgatók között tartja számon 1752-ben. Hazatérése után Hajdúhadházon szolgál. Munkája: „A Szent Bibliánn és Világi Írók Írásinn Fundaltatott közönséges Krónika könyvnek Első Része...” Kézirat: a nyitrai egyh. m. könyvtárban. Források: LR – DKL – SzMI: X. 1334.

47. *Putnoki Márton* (Im.)

Beiratkozási száma: 6024. Anyakönyvi bejegyzése: „*Martinus Putnoki*, Hungarus ex Oppido Miskolc ad Theol(ogica) 1 julii (1752.)”

Csécsei János sárospataki professzor ajánlólevelével érkezik Genfbe, ahol ösztöndíjban részesül. 1754. ápr. 5-én dicsérlettel vizsgázik. Hazatérésekor útiköltséget is kap. Források: AG – LR – RC: XXVII. 292-293. TD: 126. 128.

48. *Zalányi Sámuel* (Im.)

Beiratkozási száma: 6051. Anyakönyvi bejegyzése: „*Samuel Zalányi*, transilvanus ad Theologica mense 9-bris 1753.”

Született Désen 1725-ben. Atyja: József, előbb kendilőnai, majd 1748-tól dési lelkész és esperes. A Zalányi-család háromszéki eredetű és valószínűleg ebből a családból való Zalányi Boldizsár is, aki 1699-ben franekerai diák, majd 1704-től krakkói lelkész. Zalányi Sámuel Nagyenyeden kezdte tanulmányait, ahol subscribált 1743-ban. 1751-től rektor Felsőbányán. Genfben három évig tanul s itt 1757. január 31-én lelkésszé szentelte Antoine Maurice genfi lelkipásztor. Hazatérése után: tanító Szeghalmon 1757-től, lelkipásztor: Tasnádon 1762-1786, Magyarcsaholy 1791-1793. Meghalt 1793. okt. 8-án. Források: JJN: 155. – LR – DKL – Nagy Géza: Egyháztörténeti Adattár 1933: 106.

49. *Laszli József* (Im.)

Beiratkozási száma: 6052. Anyakönyvi bejegyzése: „*Josephus Laszli*, Hungarus ad Theologica mense aprili 1754.”

A sárospataki Kollégiumban kezdte tanulmányait. Innen megy a berni Akadémiára, 1754. jan. 15-én iratkozik be. Majd Genfbe megy s itt 1755. július 4-én dicsérlettel vizsgázik, majd július 11-én 4 tallért kap útiköltségre és eltávozik Genfből. Külföldi útja alkalmával ajánlólevelet visz magával a sárospataki tanári kartól. Genfi vizsgája alkalmával megállapítják róla, hogy értelmes ember. Hazatérése után lelkipásztor Soponyán 1756-1796-ig. Ugyanitt halt meg

1796. március 6-án. Források: AG – RC: XXVII. 379-380. – LR – DKL – TD: 140-141. 145.

50. *Farkas Sámuel* (Im.)

Beiratkozási száma: 6098. Anyakönyvi bejegyzése: „*Samuel Farcas*, ex Comitatu Abauj Horvachinij ad Theologica a 7-bris mense 1755.”

1754-ben a sárospataki Kollégium hallgatója. Még ebben az évben külföldi tanulmányútra indul. 1754. szept. 9-től 1755. június végéig Groningenben tanul, majd 1755. szept.-től 1757 végéig Genfben. Csécsi János sárospataki professzor ajánlólevelet küld érdekében a „Compagnie des Pasteurs” címére. 1755. okt. 24-én Genfben egy öltözet ruhát kap ajándéku. Tovább tanul Zürichben 1758. jan. 8-tól, majd Bernben 1758. ápr. 1-től jún. 30-ig. 1759. jún. 4-én a Thusis-ban tartott Zsinat beiktatja a graubündeni svájci kanton lelkipásztora közé. Később hazatér és lelkipásztori szolgálatot végez Felsőbányán. Meghalt ugyanitt 1804-ben. Források: LR – AG – RC: XXVII. 293. 376. 393. és XXVIII. 62. – TD: 138. 147. 161. – DKL – Cikket írt róla Dr. Révész Imre a „Vasárnap” c. debreceni lap 1950/13-14. számában „Őszeres” álnéven.

51. *Szilágyi Márton* (Im.)

Beiratkozási száma: 6125. Anyakönyvi bejegyzése: „*Martinus Szilágyi*, Trans-Sylvano Hungarus die 21-a nov ejusdem anni (1757) ad Theologica.”

Atyja: Sámuel a Tiszáninneni Egyházkerület szuperintendense. Nagyenyeden subscribált 1745-ben. Debrecenben tanul tovább 1748-tól. Külföldi tanulmányútja során Zürichben az Akadémiára beiratkozik: 1755. okt. 8-án. Ugyanitt dicsérettel vizsgázik 1757-ben. Még ebben az évben beiratkozik a Genfi Akadémiára. (Ekkor már elmúlt 30 éves). Itt 1760. jún. 13-án megfelelő (convenable) eredménnyel vizsgázik. Genfben 1759-ben találkozik gr. Teleki Józseffel. A teológián kívül a genfi Akadémián jogot, fizikát és matematikát is tanul. Hazatérése után előbb Erdélyben lelkipásztor, majd Nagyenyeden tanár. 1773-1790 között a sárospataki Kollégiumban a fizika és matematika tanára. Meghalt 1790-ben Deteken. Források: AG – RC: XXVIII. 54. 96. – DKL – TD: 160. 162. 167. – Sárospataki Lapok 1889/992. – LR. – JIN: 157.

52. *Lukács István* (Im.)

Beiratkozási száma: 6148. Anyakönyvi bejegyzése: „*Stephanus Lucas*, Hungarus Patria Lossoncinus, ao. 1759 d. 28 X-bris.”

Tanulmányait szülővárosában, Lossoncon kezdte s valószínűleg Debrecenben folytatta, mert a debreceni Akadémiáról hoz ajánlólevelet a genfi Akadémiára, ahol ösztöndíjat kap három évre. 1763. márc. 14-én dicsérettel vizsgázik, majd április 14-én lelkipásztorrá szentelte Jean-Robert de l'Escale genfi lelkész. Hazatérése után lelkipásztori szolgálatot végez Pécelen. A Ráday-család nevelője. Munkája: „*Örök emlékezetű igaz . . .*” Gyászbeszéd id. gr. Ráday Gedeon felett 1792. – Kézirat az OSzK-ban. Források: LR – SzMI: VIII. 99. – DMS: 60. – HEG: 402. – AG – RC: XXIX. 254. – TD: 163. 165. 176-182.

53. *Teleki József gr.* (Vis.)

Látogatóként járt a genfi Akadémián 1759-ben. Született Huszton 1738. dec. 21-én. Meghalt 1796-ban. Ráday Pál unokája. Atyja: Teleki László gr., anyja: Ráday Eszter. Külföldi tanulmányútja során bejárta Németországot, Franciaországot, Svájcot, Hollandiát, Itáliát. Tanult a baseli és a genfi akadémiákon. Széles körű ismeretekre tett szert a természettudomány különböző ágazataiban, valamint a régészet és az építészet területén is. Hazatérése után táblabíró, majd főispán Békés, valamint Ugocsa megyében. A tanügy terén is szolgálatokat végzett mint a pécsi tankerület főigazgatója. Nagy értékű könyvtárt és múzeumot gyűjtött össze. 1792: titkos tanácsos, 1795: Koronaőr. Nagy szerepet vitt a református egyházi életben is: 1791-ben ő volt a nevezetes budai Zsinat egyik elnöke. Felesége: Királyfalvi Roth Julianna, az evangélikus egyház jötevője, 100 000 forintos nagy alapítványt létesített az evangélikus ifjak taníttatása céljára. Teleki József külföldi tanulmányútjáról naplót írt, amely értékes kordokumentum. Munkája: „*Essai sur la faiblesse des esprits forts*” Paris és Leyden, 1760.

Forrás: ZLL – O. Spiess: Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki. Basel, 1936. 38.

54. *Molnár János* (Im.)

Beiratkozási száma: 6243/b. Anyakönyvi bejegyzése: „*Jean Molnár* de Hongrie, 8 aug. 1760.”

Született 1726-ban Rimaszombaton, itt kezdte tanulását is, ahol tógátus lett, majd Sárospatakon folytatja tanulmányait, 1746-ban. 1749-ben a miskolci gimnáziumban tanít grammatikát, 1750-ben Sárospatakon, majd ismét Miskolcon 1755-ben tanít szintaxist és poézist. Genfbe a sárospataki Kollégium ajánlólevelével megy, ahol ösztöndíjban részesül, mivel az erdélyi ösztöndíjat éppen senki sem élvezi. 1760. november 21-én a helyét át kell adni Nagy Sámuel erdélyi diák részére. Molnár János 1760 dec. 5-én vizsgát tesz, majd Utrechtben folytat tanulmányokat. Hazatérése után lelkipásztor 1763: Gice és 1769-től: Balajt. Itt szolgál még 1807-ben is, amikor önéletrajzát befejezi. Munkája: Kéziratos önéletrajza a Tiszáninnen Református Egyházkerület Levéltárában. A/XXXVII. skv. Egyéb források: AG – RC: XXVIII. 376. 400. 413. – TD: 167. 169. 170. – RCG: 260. 351. – LR.

55. *Nagy Sámuel* (Im.)

Beiratkozási száma: 6166. Anyakönyvi bejegyzése: „*Samuel Nagy*,” Trans-Sylvano Hungarus ad Theologica, die X-bris 8-a (1760).”

Született Debrecenben (?), meghalt Pécelen 1802. május 13-án. Nagyenyeden subscribált 1748-ban, innen külföldi tanulmányútra indul: Frankfurt (Od) 1749. máj. 4-től, Harderwijk 1750. szept. 7-től. A debreceni Kollégiumban folytatja tanulását s itt beiratkozik 1754-ben 41. sorszám alatt. Ismét külföldre megy: Basel 1760. márc. 1-től, majd Genf 1760. dec. 8-tól. Innen visszamegy Baselbe, ahol orvosi tanulmányokat folytat, 1762. márc. 1-től. Hazatérve egy ideig rektor Szalárdon, 8 évig nevelő a Ráday családnál, majd 1763-1797-ig a magyarországi Református Egyház ügyvivője a bécsi kancelláriában. Kocsi Major István unokája. Munkái: 1.) *Grati animi monumentum* . . . Posonii. 1788. 2.) *Deductio exercitii Religionis Protestantium per Hungariam prae habiti*. – Kézirat. (A sárospataki Tudományos Gyűjtemények kéziratára 1132/105-129.) Egyéb munkáit lásd: ZLL: 424-425. Más források: Szinnyi M. I.: IX. 747. – DKL – JN: 164. – LR.

56. *Szathmári Papp Mihály* (Vis.)

Született Kolozsvárott 1737. szept. 28-án. Ugyanitt kezdte tanulmányait. Kollégiumi könyvtárnok 1756-1760. Külföldi tanulmányútra megy 1760-ban. Meglátogatja a leydeni és a genfi akadémiákat. Hazatérve lelkipásztor 1765-től Nagyszebenben, 1767-től professzor a kolozsvári Kollégiumban. 1788-tól tagja a hágai Tudós Társaságnak. Meghalt 1812. május 31-én. Munkáit lásd: ZLL: 626. Egyéb források: SzMI: X. 345-351. TIT: III. 254. Salamon József: Szathmári Papp Mihály életrajza. 1835. – TKT.

57. *Nánási Ábrahám* (Ext.)

Atyja: András lelkipásztor. A genfi Akadémián 1762-ben mint rendkívüli hallgatót tartották nyilván. Hazatérése után lelkipásztor Viskén 1762-1769, gimn. tanár és lelkész Máramaroszigeten 1769-1798. Meghalt Máramaroszigeten 1798. okt. 17. Források: DKL. – LR.

58. *Szathmári István* (Im.)

Beiratkozási száma: 6213. Anyakönyvi bejegyzése: „*Stephanus Szathmári*, Debretzino Hungarus ad Theologica, die 30-a augusti 1763.”

Szathmári születésű. A debreceni Kollégium felsőbb osztályába beiratkozik 1760-ban 15. sorszám alatt. 1763-ban a debreceni professzorok ajánlólevelével Genfbe megy, ahol ösztöndíjat kap. Dicsérettel vizsgázik 1765. aug. 2-án. Ekkor elhagyja Genfét, ahol útiköltséget is kap. Hazatérése után lelkipásztor Tiszaúrváron 1765-1769, rektor Törökszentmiklóson, majd Tiszasáson 1769-1801. Az egyházi kánonokat aláírja: 1771. jún. 21-én. Források: DAA – DKL – LR – AG – RC: XXIX. 407. – TD: 183-184. Debreceni Protestáns Lap 1885/208.

59. *Halász József* (Im.)

Beiratkozási száma: 6345/5. Anyakönyvi bejegyzése: „*Joseph Halaz*, Hongrois, théol. 31 mars 1766.”

Született: Fülöpszálláson 1736-ban, meghalt Kocson 1793. okt. 19-én. Külföldi útja előtt rektor Hajdúszoboszlón. Genfben dicsérettel vizgázik 1769. márc. 31-én és útiköltséget kap ápr. 7-én. Külföldi útjára a debreceni Kollégium tanáraitól vizs ajánlólevelet, tehát előbb valószínűleg debreceni diák volt. Hazatérése után tanár Nagykőrösön 1769-1781, Nagyharsányi lelkipásztor 1781-1784, pápai lelkipásztor 1784. ápr. 31-től 1787. máj. 1-ig, kocsai lelkipásztor 1787-1793. Püspöki tisztséget viselt 1786-1793. Források: AG. – RC: XXX. 128. 364. 365. – RC: 1766/1176. – TD: 188. 192-193. – DKL – LR.

60. *Tunyogi Mihály* (Im.)

Beiratkozási száma: 6345/2. Anyakönyvi bejegyzése: „*Michel Tunyogi*, Hongrie, théol. 10. juil. 1767.”

Források: LR – RC: XXX. 183.

61. *Bitay Mihály* (Im.)

Beiratkozási száma: 6345/3. Anyakönyvi bejegyzése: „*Michel Bitay*, Transylvanie, théol., 28 juil. 1767.”

Nagyenyeden subscribált 1759. május 22-én. A genfi Akadémiára az erdélyi református egyház ösztöndíjával érkezik, beiratkozik 1767. júl. 28-án, de tanulmányait csak okt. 16-án kezdi meg. 1769. aug. 4-én vizgázik a genfi Akadémián. Ekkor visszahívják Erdélybe, mivel megválasztották lelkipásztornak Felsőbányára. Források: AG – RC: XXX. 201. 392-394. – TD: 192. 194-195. – DKL – JN: 165. – LR.

62. *Csegöldi (Czigoldi ?) András* (Ext.)

Szatmári születésű. Nagyenyeden subscribált 1759-ben. A genfi Akadémia Anyakönyve a rendkívüli hallgatók között tartja számon 1767-ben. Külföldi tanulmányai után hazatérve lelkipásztori szolgálatokat végez Erdélyben (?) és esperesi tisztséget visel a hunyadi egyházmegyében 1789-1806 között. Források: LR – Zoványi Jenő: Cikkei a Theol. Lex. részére, Bp. 1940. 199. – JN: 166.

63. *Komáromi Pál* (Ext.)

A „*Livre du Recteur*” szerkesztő bizottságának közlése szerint az Akadémia rendkívüli hallgatójaként folytatott tanulmányokat Genfben 1767-ben. Más adatot egyelőre nem tudunk róla.

64. *Erődsi Miklós (Michel ?)* (Im.)

Beiratkozási száma: 6345/4. Anyakönyvi bejegyzése: „*Michel Erődsi*, Transylvain, Théol, 18 aout 1769.”

Az erdélyi püspök ajánlólevelével érkezik. Genfben. Itt az Akadémiára beiratkozik 1769. aug. 18-án és ösztöndíjasnak elfogadják 1769. aug. 25-én. Genfben folytatja tanulmányait 1771 júliusáig. Források: AG – RC: XXX. 401. – TD: 198. – LR.

65. *Tormási János* (Im.)

Beiratkozási száma: 6411/1. Anyakönyvi bejegyzése: „*Thomassi (= Jean Tormási)*, Hongrois, théol., 27 sept. 1771.”

Született Kecskeméten 1744-ben. Tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Debrecenben folytatta, ahol az Akadémiára 1760. ápr. 24-én iratkozik be. Genfből még 1771-ben hazatér, mert Kecskeméten lelkipásztorrá választják. 1777-től lelkipásztor Halason. A Dunamelléki Egyházkerület főjegyzője (püspökhelyettese) 1790-től. Püspöki tisztséget visel 1808-tól. Tormási János volt a református honatyák igehirdetője a nevezetes 1790/91. évi Országgyűlésen. Meghalt Halason 1814. aug. 12-én. Munkáit lásd: ZLL: 651. Egyéb források: SzMI: XIV. 331. – TIT: III. 336. – DMS: 60. – LR. – RC: XXXI. 141.

66. *Uzoni Fosztó Benjámín* (Im.)

Született 1729-ben. (Zoványi szerint keresztnéve: István).

Beiratkozási száma: 6411/3. Anyakönyvi bejegyzése: „*Benjamin Fosztó* Hongrois, 25 oct 1771”

A genfi Akadémiára ösztöndíjasként iratkozik be. Vizsgát tesz és útiköltséget kap 1773. júl. 30-án. Hazatérve lelkipásztori szolgálatokat végez Erdélyben az unitárius egyházban: előbb Torockón, majd Torockó-Szentgyörgyön, 1774-től pedig Bágyon nevű községben. Itt is halt meg 1777. február hónapban. Munkáját lásd: ZLL: 669. Egyéb források: AG – RC: XXXI. 266. – TD: 200. 202. – SzMI: III. 662. – LR – Jakab Elek cikke: Századok, 1892/300. (Jegyzet: a „Compagnie des Pasteurs” jegyzőkönyvében „Fortó” néven szerepel).

67. *Göböl Gáspár* (Ext.)

A „*Livre du Recteur*” szerkesztő bizottságának közlése szerint a genfi Akadémián 1771-ben tanult mint rendkívüli hallgató.

Született Szentkirályszabadján, 1746-ban. Atyja: id. Göböl Gáspár pápai kollégiumi tanár. Anyja: Komáromi Erzsébet. Felsőbb iskolai tanulmányai céljából a debreceni Kollégiumba iratkozott 1760. ápr. 24-én. Ugyanitt kollégiumi szénior 1770. szept. 29-től 1771. márc. 7-ig. Ekkor Genfbe megy. Hazatérése után lelkipásztor előbb Dunavescén, majd 1777-től Kecskeméten. Esperesi tisztséget visel 1792-től. Meghalt Kecskeméten 1818. márc. 26-án. Munkáit lásd: ZLL: 218-219. Nevezetesen francia nyelvből áttüzetett verses fordításai. Egyéb források: DKL – SzMI: III. 1339. – TIT: II. 32. – Toldy Ferenc: Magyar költészettörténet. 353. – Hornyik József: Egy lap irodalmunk történetéből, h. és év n. – Kecskeméti Lapok 1872/44. sz.

Szathmári István

AZ IRODALMI NYELV, A NYELVÚJÍTÁS ÉS A NYELVTUDOMÁNY A FELVILÁGOSODÁS ELSŐ SZAKASZÁBAN

1. A felvilágosodást sokan sokféleképpen, a legkülönbözőbb oldalról körülírták, meghatározták. Egy azonban bizonyos – s ez a mi mostani szempontunkból is lényeges –: a felvilágosodással a ráció, a józan okosság diadalmaskodott, amely – röviden szólva – saját ítélőszéke elé állította és teljesen átformálta a filozófiai nézeteket, a politikai-társadalmi viszonyokat, a műveltséget, a tudományokat stb., sőt Magyarországon és a szomszédos népeknél, amelyekre a „décalage chronologique”, vagyis a fejlődés ütemeltolódása volt a jellemző, és ahol még a nemzetté válás volt napirenden, nem kis mértékben beleszólt a „nemzeti lét” alakulásába is. Ilyen értelemben a felvilágosodás egyszerre politikai, ideológiai és kulturális irányzat egyszersmind.

Hogyan vezethetett el a felvilágosodás nálunk és más népeknél a nyelv minden irányú kiművelésének az igényéhez és a körülményekhez képest eredményes megvalósításához?

Erre a kérdésre leegyszerűsített sémával így válaszolhatunk: a felvilágosodás célja a „közboldogság” elérése, ehhez pedig a tudományok fellendítésére és a műveltség elterjesztésére van szükség, ami viszont csak megfelelő nyelv segítségével lehetséges. Tehát a legfontosabb feladat: a nyelvnek minden téren való kiművelése. Mindezt nálunk még megtették az elmaradt társadalmi és művelődésbeli viszonyok (a rendiség felszámolásáról itt még nincsen szó, csupán kisebb-nagyobb reformokról stb.). Ilyenformán nem csodálható, hogy a nyelv szélesebb értelemben való kiművelése került előtérbe: az egységes irodalmi nyelv, illetőleg nyelvi normarendszer kialakítása és elterjesztése, a nyelvújítás végigvitele, a nyelvtudomány s benne az egyes diszciplínák elindítása, az anyanyelv megalapozottabb és szélesebb körű oktatása, a lakosság olvasóvá nevelése stb.

Ebben Bessenyei Györgynek, a magyar felvilágosodás első kiemelkedő alakjának a nyelvművelő programja, amely ugyan sajnálatos módon nem valósulhatott meg, valóságos modell lehet az elmondottakra.

Bessenyei a felvilágosodás egyik jelzett alapelvéből: az ország boldogságának a szükségességéből indul ki, és úgy látja, hogy ennek eléréséhez elsősorban a tudomány vezet el: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.”¹ A tudományt azonban mennél szélesebb körben elterjeszteni csak anyanyelven lehet: „A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve.”² Ámde – folytatja Bessenyei – az anyanyelv használata megköveteli annak kiművelését, tökéletessé tételét: „Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”³ A továbbiakban arra utal, hogy az anyanyelvnek állandóan fejlődnie kell, az új dolgoknak nevet kell adni: „... az új találmányoknak, természeti és elmébéli új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükségképpen találni. Így öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt és ennyire egybe vagyon kötve minden országnak számosabb részére nézve.”⁴ Azt is megállapítja

¹ Jámor szándék. Magyar irodalmi ritkaságok, IV. sz. Bp. 1931. 16.

² Uo. 16.

³ Uo. 16.

⁴ Uo. 17.

azonban, hogy a mi nyelvünk és a mi tudományunk el van maradva: „... a franciáknál, anglusoknál, németeknél, amint a nyelv kipallérozódott, úgy a tudományok is nagy előmenetelt vettek. Ellenben a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicsekedhetik.”⁵

Nyelvünk kiművelését egyébként az akadémia bízná francia minta alapján, de a hazai viszonyokat nagyon is figyelembe véve. Kifejti a felállítandó Tudós Magyar Társaság rendtartásairól, a személyek megválasztásáról, a társaság munkáiról és hasznairól vallott elképzeléseit.

Az akadémia első elvégzendő munkájaként említi egy normatív szótár megszerkesztését.⁶ A szótár készítőinek – Bessenyei föltétlen több tudósból álló testületre gondol – fő feladata a tudományok, mesterségek új fogalmainak a megnevezése és a meglévő szavak értelmének a meghatározása.⁷

Arra is gondol, hogy – éppen az egységes magyar irodalmi nyelv kialakítása érdekében – a normatív szótár mellett normatív grammatikára is szükség van. Ennek a megszerkesztése szintén az akadémia várá. Csak helyeselhetően kétféle – egy iskolai és egy tudományos – grammatika megírására tart igényt.⁸

Alapjaiban hasonló helyzetképet és elképzelést, tervezetet találunk a felvilágosodás első szakaszának, a múlt század utolsó három évtizedének szinte minden kiemelkedő egyéniségénél (ekkor még mindenki filozófus, író, költő, a legszélesebb értelemben vett nyelv művelő stb. egy személyben): mindenki látja a nyelvi, műveltségbeli elmaradottságot, és éppen a felvilágosodás sokrétű hatására keresi a kiutat a jelzett irányokban.

A magyar nyelv sorsának további alakulását illetően számolnunk kell a latinos műveltségnek és a latin nyelvnek, valamint a németesítésnek a hatásával.

Ismeretes, hogy mint Európa-szerte, nálunk is századokon át a latin volt az állam és az egyház hivatalos nyelve, továbbá a magasabb műveltség hordozója. Az úgynevezett vulgáris nyelveknek tehát ahhoz, hogy elismertessenek és különösen, hogy a norma rangjára emelkedjenek, mindenképp a latinnal kellett megküzdeniük. Ez a küzdelem Nyugat-Európában, például Franciaországban már a XII. századra eredménnyel járt, Magyarországon még a felvilágosodás, sőt a reformkor idejében is időszerű volt. Ehhez járult aztán még az, hogy például Berzeviczy Gergely – aki egyébként a kilencvenes évektől az ipar és a kereskedelem felvirágoztatását sürgette, és felismerte, hogy az ország gazdasági fejlődése elválaszthatatlan a jobbágykérdés megoldásától – egyenesen helytelenítette a magyar nyelvűségre való törekvést, úgy ítélte meg, hogy a latint kell fenntartani a vegyes lakosságú ország közös nyelvének, vagyis a – szerinte – gazdasági úton elérhető „közbizalom”-ért feláldozta volna a „magyarság”-ot, az önálló nemzeti létre való törekvést.

Veszélyt jelentett a német nyelvi hatás, illetőleg németesítés is. Különösen a XVIII. század második felében a magyar főnemesség és főpapok közül sokan Bécsbe költöznek, vagy ott is tartanak fenn palotát, sokójuk nyelve, műveltsége kezdett németté válni vagy már azzá is vált. Továbbá: a Ratio Educationis – bár sok tekintetben a felvilágosodás mederesebb szellemét vitte be az iskolába – az összbizalom érdekeit szolgálta, s nem ismerte el a magyar nyelv jogát. Végül pedig II. József számos, a felvilágosodás hatását mutató és föltétlen előre vivő rendelkezése mellett hivatalban, iskolában stb. a német nyelv elterjesztését erőltette, s ilyenformán a magyar nyelv visszaszorításával léteben fenyegette a magyar nemzetet.

A latin elterjesztésének kevés híve akadt, és a nyolcvanas évek vége felé már erős ellenállás bontakozott ki II. Józsefnek a magyar nyelv érdekeit sértő rendelkezéseivel szemben is.

Nyilván nem véletlen, hogy egyik testőrírónk, Báróczi Sándor már 1790-ben „A védelmezett magyar nyelv” című röpiratában (Bécs, 1790.) – párbeszédes forma keretében – viszonylag részletes indokolással elutasítja a latin nyelv általánossá tételét, de van szava a német elterjesztése ellen is, s azt hirdeti a rá jellemző higgadt, de hatásos stílusban, hogy mind az egyház, mind a tudományok, mind a törvénykezés, mind pedig a kormányzás keretében helye van a magyar nyelvnek, csak ki kell művelnünk.

⁵ Uo. 17–19.

⁶ Uo. 33.

⁷ Uo. 27–28.

⁸ Uo. 28.

2. A nyelv kiművelése a nyelvhasználati szabályok (normák) megállapítását, a szó- és kifejezés-készlet gazdagítását, a nyelvi helytelenségeknek helyesekkel való pótlását, a nyelvi ismereteknek minden eszközzel való terjesztését stb. jelenti, s ilyenformán átfogja a nyelvvel való foglalkozásnak szinte minden megnyilvánulását, és egyben a nyelvi tudat és tudatosság erősítését szolgálja. Nos, tárgyalt korunkban ez a hatalmas munka indult meg, s hogy milyen intenzitással, arra Benkő Loránd így válaszol „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” című monográfiájában (Bp., 1960.): „A felvilágosodás kora . . . egy-két évtized alatt olyan nyelvi mozgalmat bontakoztatott ki, amelyről azelőtt álmodni sem lehetett, s amely a maga hirtelen kiszélesedésében szinte páratlan jelenség a magyar szellemi élet történetében”.⁹

2.1. Legfőbb kérdés tehát az irodalmi nyelv, a nyelvi normarendszer kialakítása. Mielőtt a magyar irodalmi nyelvnek a felvilágosodás kori állapotáról szót ejtenénk, röviden utalnunk kell arra, hogy mit értünk irodalmi nyelven, melyek e legfontosabb nyelvrétegnek a legfőbb jellemzői, és hogy hol tartott nálunk a nyelvi egységesülés és normalizálódás a felvilágosodás előtt.

Az irodalmi nyelv az igényesebb írásbeliségben, elsősorban a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típus. — És úgy jön létre, hogy az egyes népekben fejlődésük során a megfelelő gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. tényezők hatására feltámad az igény egy olyan egységes(ebb) nyelvi típus kialakítására, amely az addig kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvi változatban beszélők és írók különböző társas (elsősorban írásbeli) érintkezését megkönnyíti, továbbá — legalábbis perspektivikusan — a szépirodalom fellendülését lehetővé teszi, az egy nyelvet beszélők összetartozását erősíti, és így elősegíti a népek nemzetté válását. — Ezenkívül még két dolgot kell látnunk világosan. Egyrészt azt, hogy a nyelvi egységesülés és normalizálódás egy kis magból kiinduló folyamat, amelynek során előbb az úgynevezett formai (tehát a helyesírási, hangtani és alaktani), majd — jóval később — az úgynevezett tartalmi (vagyis a szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai) jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, és — lassanként e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a társadalom nemcsak igényt támaszt az irodalmi nyelv létrehozására, hanem az egyre növekvő számú normáknak, illetőleg az egész normarendszernek az elterjedését is maga a társadalom biztosítja.

Az elmondottak érvényesek — mutatis mutandis — minden korszakra, de fokozott mértékben azokra, amelyekben nagyobb mérvű volt a társadalmi haladás, s ennél fogva meggyorsult a nyelvi egységesülés és normalizálódás is, illetőleg fellendült a szépirodalom, fejlődtek a tudományok. Ilyen volt a felvilágosodás kora is. Nem csoda hát, ha jelentős állomása lett irodalmi nyelvünk történetének, és hogy igazában innen számíthatjuk a nyelv- és irodalomtudomány szinte minden ágának indulását.

Ami most már a magyar irodalmi nyelvnek a felvilágosodás kora előtti alakulását illeti, a következőket állapíthatjuk meg. Bár a nyelvi egységesülés nyomaival — elsősorban a helyesírás és hangtan területén — a XVI. század előtt is találkozunk, az irodalmi nyelvvé egységesülés és normalizálódás intenzívebben e század második negyedében indult meg éppen a korviszonyok, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása, a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte, a település- és népiségtörténeti változások, az önálló és felvirágzó Erdély stb.) hatására. XVI–XVII. századi nyelvtanaink — mint a nyelvi normarendszer kialakításának és elterjesztésének igen fontos eszközei — azt mutatják, hogy a korszak végére kialakult nyelvi (hang- és alaktani, valamint helyesírási) kép — amelynek alapja minden bizonnyal az északi-keleti területeken, azaz az akkori Kassa–Sárospatak–Debrecen környékén beszélt nyelvjárás volt, s amelynek létrehozásában alapvető szerepet játszhattak az északi-keleti és keleti részek református iskolái — legfőbb vonásaiban megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével.

Vagyis helyesírásunk két alapvető kérdése: a hangjelölés fonematikus jellege (hogy tudniillik ugyanazt a hangot mindig ugyanazzal a jellel vagy jelkapcsolattal igyekszik jelölni és megfordítva), valamint a kiejtés szerinti és a szóelemző elv egyensúlya lényegében megoldódott.

Továbbá: a hangtan területén az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés (*é*-vel szemben), az *ü*-zés (*ő*-vel szemben), az *ú*-zés (*í*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vagy a maihoz hasonlóvá vált az *ő*-zés (*~e*-vel

⁹ BENKŐ Loránd, i. m. 230, 229-233.

szemben) stb. Több jelenség még ingadozó maradt, de már megindult vagy éppen jelentős utat tett meg a ma felé.¹⁰

Tehát irodalmi nyelvünk a XVIII. század elejére alapjaiban körvonalazódott, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. Tartalmi, közelebbről szókészleti, frazeológiai, mondat-tani és stilisztikai vonatkozásban legfeljebb kezdeti lépésekről beszélhetünk, sőt meg kell állapítanunk: szó- és kifejezőkészségünk rendkívül szegényes volt. És mindehhez tegyük hozzá, hogy a létrejött hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos.

Nos, a felvilágosodás legkiemelkedőbb egyéniségei (Bessenyei György, Verseggy Ferenc, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós stb.) – éppen a felvilágosodás eszméinek a hatására is – mindkettőt felismerték, és egyrészt a szó- és kifejezőkészségtelenség elmaradottságunk felszámolására megvalósították a nyelv-újítást (l. később), másrészt hitet tettek a már kialakult nyelvi normák mellett, illetőleg finomították, továbbá új grammatikákkal, szótárakkal, iskolai tankönyvekkel, költői és prózai művekkel stb. nem kis mértékben terjesztették is őket.

Ez utóbbiak igazolására lássunk két példát. Kazinczy Ferenc, akinek a nevéhez a nyelvújítás végigvitele fűződik elsősorban, kiállt az irodalmi nyelvnek addig kialakult hangtani, alaktani stb. sajátága mellett, továbbá nyelv- és stílusújító törekvései közben küzdött ezek elterjedéséért is. Mindenekelőtt világosan látta az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem valamely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt németül nevezi meg: Schriftsprache). „... az én törvényem az – jegyzi meg egy 1811-i levelében –, hogy a' ki magyarul ír, annak a magyar Schriftsprache-ban és nem valamelyik provinciáiban kell írni” (Levelezése VIII, 456). Az egyes vidékek nyelvét illetően nem tett kivételt. A Debrecen környéki nyelvjárást csakúgy visszautasította e tekintetben, mint a dunántúlit, a Szeged vidéki ő-zésnek az irodalmi norma rangjára való emelése ellen – amikor ezt Dugonics András néhány regényében megkísérelte – csakúgy tiltakozott, mint ahogy szigorúan megbíráta Baróti Szabó Dávid Vergílius-fordítását is, mivel sok székely nyelvjárási elemet talált benne. Ilyenformán megérthetjük, hogy Kazinczy a szépirodalomban tiltakozott minden olyan – rendszerint valamely tájnyelvből való – hangtani, alaktani stb. változat ellen is, amely nem felelt meg az irodalmi nyelv akkorra már megszilárdult normájának. Egyébként Benkő Loránd ezt írja monográfiájában: „Már a fiatal Kazinczy úgy jelenik meg előttünk, mint a norma kiváló ismerője. Első nagyobb, kéziratok munkájában („Gesznér' idylliumi 1785.”) már egyetlen hibát sem követ el a „kritikus” jelenségek sorában. ... A kilencvenes évekből származó kézírataiban („Lanaszsa”. 1793.; „Stella” 1794.) meg olyan pontos, egyöntetű és normatív írásbeliség tárul elénk, amellyel a korszaknak csak nagyon kevés frójánál találkozunk, különösen a kéziratok területén.”¹¹

Vagy például Verseggy Ferenc, aki elsősorban a szélesebb értelemben vett nyelvművelés szakembere és harcosa volt, s aki – elméleti síkon is – több nyelvészeti diszciplínával (nyelvfilozófia, leíró nyelvtan, lexikográfia, prozódia, poétika, nyelvésztétika stb.) foglalkozott, és különösen a stilisztikában alkotott maradandót, szintén nem kis mértékben beleszólt irodalmi nyelvünknek az alakulásába, illetőleg alakításába. Egyrészt ő is az egész nemzet igényét tekinti, nem a saját nyelvjárást állítja mintának (a leghatározottabban visszautasítja kicsinyes ellenfeleinek a vádját: „... azt fogják némelyek reám, hogy valamint hajdan a' Németek a' Szász dialectust fogadták be művelt nyelv gyanánt köz akarattal, úgy én a' Tiszamellékit akarom legtisztább Magyar nyelv gyanánt felállítani...” Felelet 208). Másrészt viszont egyes nyelvjárási jelenségeket – mint stílusesszközöket – felhasznál több művében.¹² Ezenkívül nyelvtanaival, nyelvművelő munkáival, iskolai könyveivel stb. (l. később is) szintén kivette részét a normák terjesztéséből.

2. 2. A nyelvújításról két okból is külön meg kell emlékeznünk, egyrészt mert szorosan kapcsolódik az irodalmi nyelv kialakulásához, másrészt pedig mert rendkívül fontos az egész nyelv szempontjából.

¹⁰ Részletesebben l.: általában: BÁRCZI Géza, *A magyar nyelv életrajza*, Bp. 1963. passim; a XVI–XVII. századra vonatkozólag: SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp. 1968. passim; a XVIII. század utolsó harmadát illetően: BENKŐ Loránd, i. m. passim.

¹¹ BENKŐ Loránd, i. m. 460.

¹² L. BENKŐ Loránd, i. m. 459. és passim.

Nyelvújításon a nyelv természetes fejlődésébe való erőteljesebb beavatkozást értjük, amely a társadalmi szükségletnek megfelelően mindenekelőtt a nyelv szókincsét, továbbá szó- és mondatstruktúráját, valamint egész kifejezőmódját, vagyis stílusát elvszerűen módosítja, gazdagítja.¹³ A magyar nyelvújítás pedig az a társadalmi-művelődési mozgalom, amely a XVIII. század utolsó harmadától (a felvilágosodás erősebb hatásának kezdetétől) mintegy száz éven át – legintenzívebben 1790 és 1820 között – több ezerrel gyarapította nyelvünk szó- és kifejezőkészletét, vagyis a tudományos és szaknyelvi, a publicisztikai és a hivatalos stílus mellett a legfontosabbat, a magyar szépirodalmi stílust is, azaz stílusújítás is volt.

Hol és hogyan találkozunk össze az alakuló, fejlődő irodalmi nyelv és a nyelvújítás?

A legfontosabb érintkező pontot a két jelenség között az jelenti, hogy mindkettő társadalmi indíttatású: vagyis a társadalom támasztja az igényeket az egységes normatív nyelvtípus teljes kialakítására, illetőleg a nyelv egészének a szükséges bővítésére, megújítására; és a céljuk is közös, társadalmi: a kor színvonalán álló nyelvnek a megeremtése.

Másik, nem kevésbé fontos érintkezést a nyelvújítás végbevétele és az irodalmi nyelv egyidejű fejlődése között a stílus (általában), továbbá egyes stílusrétegek és stílusirányzatok biztosítják. Már utaltunk rá, hogy a nyelvújítás stílusújítás is volt, így mutatott rá erre találóan legutóbb Gáldi László: „la réforme de la langue ne consiste pas uniquement dans l'introduction d'un certain nombre de néologismes auxquels on peut appliquer le dicton: «Chaque mot a son histoire», mais aussi dans une modification de la structure de la phrase, qui, dès la fin du XVIIIe siècle, devient plus vive, tend à la concision et au dynamisme naturel de la langue parlée. Les réformes syntaxiques de ce genre, nous pensons pouvoir les attribuer également aux exigences du Siècle des Lumières ou tout simplement à celles de l'homme moderne.”¹⁴ Henrik Becker ennél is tovább megy „Zwei Sprachanschlüsse” című munkájában¹⁵, tudniillik nyelvújításon olyan mozgalmat ért, amely nem csupán új nyelvi elemek, elsősorban szavak tömeges létrehozásában nyilvánul meg, hanem abban, hogy egy nyelv csatlakozni tud – vö. „Sprachanschluß” – az európai művelt nyelvek sorához – „Sprachbund der Hochkultur” – vagyis alkalmassá válik arra, hogy a nyelvi közösség minden tagja az anyanyelvén megismerhesse az emberi kultúra minden jelenségét. (Egyébként ezt igazolja mind a Tolnai Vilmos által említett három nyelvújító cél: „... a nyelvújító vagy bővíteni akarja a nyelvet, vagy idegen elemektől megtisztítani, vagy az eddiginél szebbé tenni; eszerint van nyelvbővítés, ez a szorosabban vett nyelvújítás (neológia), nyelvtisztítás (purizmus) és nyelvcsépítés (stiliztikai és esztétikai neológia).”¹⁶, mind Henrik Beckernél a Sprachanschluß négy feltétele: Sprachregelung, Sprachbereicherung, Sprachbeschwingung, Sprachreinigung.¹⁷

Az irodalmi nyelv pedig – mint fenti meghatározásunkban láthattuk – a valamennyi fontos stílusrétegben kicsiszolódott normarendszer. Tehát fejlődése, éppen a tárgyalt korban bekövetkező végleges kikristályosodása – a nyelvújítással összefonódva – nyelvünk stílusának az előbbrelépését is magával hozza. A fentebb mondottak ellenére azért a nyelvújítás nem utolsósorban a szépirodalom, a szépirodalmi stílus kiművelését (is) jelentette. Kazinczy, a magyar nyelvújítás vezéralakja így ír erről: „Az esztétikus írónak nem azt kell kérdeni: szállanak-e így és szólott-e már így más? (ez a kérdés csak a kiholt nyelvekre való), hanem ezt: lehet-e nekem így szállani, hogy szállásom elegáns, energikus, új zengésű szállás legyen? ... én tehát neológus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell.” Az írónak, költőnek fontos szerepet szán az új szavak alkotásában: „Új nyelvet a sokaság teremte: a már készet nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahova az felhágat; s az újonnan teremtet vagy származtatott szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, ha az multhatatlanul szükséges és széphanzású lészen, és ha az író azzal gyakrabban nem él, mint illik...” Ehhez most már tegyük hozzá, hogy az irodalmi nyelv végyesegyesülésnek, normalizálódásának szintén a szépirodalom a fő területe. Nem csodálkozhatunk hát, ha a szókincsben gazdagabb, színesebb és

¹³ Vö. TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás*, Bp. 2.; BÁRCZI Géza, *MTudomány* 1971. 610.; GÁLDI László, *L'état de la langue hongroise à l'époque des lumières*, Bp. 1972. – Klny.

¹⁴ I. h. 79.

¹⁵ Leipzig és Berlin, 1948. 12.

¹⁶ *A nyelvújítás*, 4.

¹⁷ Henrik BECKER, i. m. passim.

igényesebb szépirodalmi stílus – előbb a költészet és később a próza – átveszi, és mintegy meghonosítja, közössé teszi a neologizmusokat, a nyelvújítás maradandó alkotásait. – Az úgynevezett stílusirányzatok közül a népiesség, a népies stílus a nyelvújításnak és a korabeli irodalmi nyelvnek, illetőleg fő területének, a szépirodalomnak mintegy a közös szülőtte. Szauder József mutatott rá legutóbb a felvilágosodás problematikáját és a kutatásával kapcsolatos feladatokat tárgyaló dolgozatában,¹⁸ hogy a népiesség kibontakozásának, elmélyülésének nyelv- és stílustörténeti előfeltétele a nyelvújításnak a lezajlása volt (korábban a népi régít, ősit jelentett, a nyelvújítás után viszont ezek különváltak).

Végül nyelvújítás és irodalmi nyelv ügy is összefügg egymással, hogy mindkettőnek az eredményeit meglehetősen intenzitással terjesztette elsősorban a korabeli szépirodalom, továbbá az induló sajtó és tudományos irodalom. Meg kell azt is mondanunk, hogy ebben általában a költők jártak az élen.

A magyar nyelvnek a tudatos gazdagítása, szókészletünknek új szavakkal való tudatos bővítése korábban sem volt ismeretlen. Szinte a középkortól kezdve – elsősorban a fordításokban és az olyan kiemelkedő tudósok tevékenységében, mint például Apáczai Csere János – nyomon követhető a mesterséges szóalkotás. Mindez azonban igazi, nagy hatású mozgalommá csak a felvilágosodás eszméinek hatására, Bessenyei György fellépésével érlelődik, hogy aztán az írók és költők: Dugonics András, Baróti Szabó Dávid, Bartzafalvi Szabó Dávid, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Szemere Pál, Versegly Ferenc stb. és az induló szaktudományokkal foglalkozók: Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, a debreceni fűvészkönyv szerzői; Révai Miklós, a nyelvtudós; Benyák Bernát, a filozófus; Bugát Pál, az orvos stb., de még a kezdődő magyar hírlapirodalom is – elsőként a Magyar Hírmondó (1780-1788.) – új szavak tömeges alkotásával vagy forgalomba hozatalával, továbbá elméleti fejtegetésekkel vagy éppen pályatételek kítűzésével valóban megújítsák, életképessé tegyék, sőt felvirágoztassák nyelvünket.

A nyelvújítás gyakran heves vítaival, sőt harcaival „megmozgatta” az egész országot: a fővárost, a vidéki centrumokat, de még a kisebb városokat is, illetőleg – mint már utaltunk rá – az írókat, költőket, tudósokat, továbbá tanárokat, tanítókat, egyszerű embereket egyaránt. És a mozgalomba természetesen bekapcsolódott a kezdődő magyar hírlapirodalom, és szinte valamennyi akkori folyóirat.

A magyar nyelvújítás egyébként jelentős azért is, mert messze túlnyomórészt belső erejéből, saját eszközeinek és lehetőségeinek a felhasználásával oldotta meg feladatát. Más népek vagy nyelvrokonaikhoz, vagy ahhoz a korábbi nyelvhez fordultak, amelyből származtak: így pl. a francia nyelvújítás a latinból, a román a latinból és a franciából, a bolgár az oroszból merített. S mindez nem kis mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy népünk megőrizte nemzeti függetlenségét, és hogy felzárkózott a haladottabb nemzetekhez.

Kazinczy és a nyelvújítók minden eszközt, mindenféle eljárásmodot megragadnak, hogy nyelvünk szó- és kifejezőkészletét gyarapítsák. Mindenekelőtt felújítottak a nyelvből már kiavult szavakat, sőt régi személynéveket. Nagyön szerencsésnek és termékenynek (sőt – mutatis mutandis – ma is követendőnek!) bizonyult az az eljárásuk, hogy nagyszámú tájszót honosítottak meg az irodalmi és köznyelvben. Az előbbihez hasonlóan igen hasznos eszköznek mondható a szóképzés (rövid, világos jelentésű és még tovább képezhető szót eredményez!), nem csoda hát, ha a legtöbb nyelvújítási szó éppen képzés útján jött létre: felhasználták az élő képzőket, felújítottak elhaltakat, új képzőket „alkottak” úgy, hogy több szóban meglevő szöveget elvontak, és képzőként alkalmazták stb. A szóképzés mellett a legtöbb nyelvújítási szó összetétel és úgynevezett elvonás útján jött létre. Nem egyszer le is fordították az idegen – elsősorban német – szavakat, kifejezéseket, és – még ritkábban s még kevésbé természetesen módon – idegen szavakat magyaros formájúvá alakítottak. Hogy mai szókincsünknek milyen lényeges elemeit hozta létre a nyelvújítás, annak igazolására álljon itt néhány példa: *anyag, állam, cím, csőr, gyár, intézet, jog, költő, magtár, növény, regény, térkép* stb.¹⁹

¹⁸ ItK 1969. 149.

¹⁹ A nyelvújítás történetére, módszereire, Kazinczy és mások szerepére l. részletesebben: TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Bp. 1929., BÁRCZI Géza, *A magyar nyelv életrajza*, 290–310, SZAUDER József, *A magyar irodalom története*, Bp. 1965. III. 189–192, 268–281.

Kazinczy szeme előtt – mint már utaltunk rá röviden – több lebegett, mint bizonyos (akár nagy-) számú szó és kifejezés létrehozása. Ő többet akart: nyelvünk egészének, a különböző közlésterületeken – ezek között is elsősorban a szépirodalomban – jelentkező stílusnak a megújítását, árnyalttá, színessé, változatossá, gazdaggá tételét. Ennek megfelelően dolgozta ki, alakította-módosította elveit,²⁰ és tartotta kezében e hatalmas mozgalom irányítását, de mások – a kor költői, írói, tudósai követték e tekintetben is.

Méltán értékeli így Bárczi Géza a magyar nyelvújítást: „Köznyelvünk rugalmassága és finomsága, irodalmi iráljunk változatossága és gazdagsága, tudományos műnyelvünk pontossága egyaránt adása e mozgalomnak.”²¹

2. 3. Mind a nyelv általános kiművelésének az igénye, mind a nyelvi normarendszer kialakításának, valamint a nyelvújítás megvalósításának a szándéka egyenesen megköveteli a nyelvvel való tudatos és a lehetőségekhez képest tudományos foglalkozást. Így válik a felvilágosodás (mindjárt első szakaszában) a magyar nyelvtudománynak és benne számos diszciplinának az elindítójává. Természetesen ekkor még a nyelv és irodalom szoros egységet alkot, ilyenformán a korabeli nyelvészek egyben írók, költők is, illetőleg szinte minden grammatikus, szótáríró stb. egyben írói-költői tevékenységet is folytat.

Egyáltalán nem véletlen, hogy a nyelvtudományon belül is a nyelvtanírás vált központi kérdéssé. Ezt már a számadatok is jelzik. Benkő Loránd említett monográfiájában az 1751–1770 közötti időből 3, az 1770-től 1800-ig terjedő három évtizedből pedig már 31 nyelvtant dolgoz fel.²² E munkák célja kettős: nyelvi, nyelvtani ismereteket adni, továbbá a nyelvhasználati szabályokat, normákat megfogalmazni és így a nyelvi jelenségeket rendszerbe foglalva immár valóban tudományos alapra helyezni a nyelvleírást. A korszak legjelentősebb nyelvtanai (időrendben) a következők. Kalmár György *Prodromvs idiomatics scythico-magyarico-chvno- (seu hvno-) avarici . . .* (Pozsony, 1770.) című munkája valóban „előfutár”: tudós, részletes, kora színvonalát sok tekintetben meghaladó munka – de több különcködő megállapítással, eljárásmóddal. Nyelvtani szabályaival, tudatos szóalkotásaival az egységes és normatív nyelv útjait egyengette, a közszokástól eltérő fogalmazásával, furcsa helyesíráásával, egyéni „szabású” időmértékes verseivel (ezek a grammatika végén található) mégis sok elítélő véleményt váltott ki, s ilyenformán nem fejtett ki értékéhez méltó hatást. – 1794-ben tette közzé Gyarmathi Sámuel kétkötetes, nagyméretű „tudós” grammatikáját (Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár). A francia Akadémia nyelvtanát követve a „józan okosság vezérlése szerint a magyar nyelv minéműségeit adja elő a magok természeti rendében” (I. 261), s részletesen, az élő nyelv elemeinek a felhasználásával elemzi a szófajokat, a szóösszetételeket és a szóképzést, valamint a mondattani jelenségeket. Kár azonban, hogy „mind az írásbeliségre vonatkozó szabályai, mind a művön végigvonuló saját írásgyakorlata a kettősségek, következtetlenségek, ellentmondások sűrű tömegét tartalmazza”²³, s így a nyelvi egységesülést kevésbé szolgálta. – Sajátos helyet foglal el nyelvtan-irodalmunkban az úgynevezett Debreceni Grammatika (Bécs, 1795.). Úgy jött létre, hogy a „Hadi és más nevezetes történetek” szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789-ben pályázatot hirdettek egy magyar nyelvtan megírására. A beérkezett öt munkából aztán – felhasználva Földi János kiemelkedő kéziratos nyelvtanát is – a debreceni papokból, tanárokból stb. álló „magyar társaság” megszerkesztette és kiadta a jelzett grammatikát. Benkő Loránd így jellemzi: „Egyöntetű, pontos, következetes és a táji sajátosságoktól többnyire mentes . . . szabályai, valamint saját nyelvi gyakorlata az egykori írásbeliségnek a legtöbb esetben . . . eszményi kifejezője. Viszonylag kései megjelenése . . . ellenére már vizsgált korunk végén irányító szerepet kapott . . .”²⁴ Kétségtelen hibája volt azonban, hogy inkább az ortológia felé hajlott, és hogy ellene volt az új, színesebb, elevenebb, bár egyúttal szokatlanabb stílusnak. – Beregszászi Nagy Pál német nyelvű magyar grammatikája²⁵ értékes, tudományos szemléletű munka, sok nyelvi tényt közöl, a kettősségek tekintetében azonban nemigen foglal állást. Inkább a későbbi évtizedekben hatott. – A kornak kétségtelenül legkiemelkedőbb

²⁰ RUZSICZKY Éva, *Iskolai nyelvművelő*, Bp. 1959. 111–114.

²¹ Nyr 1956. 6.

²² I. h. 323.

²³ BENKŐ Loránd, i. m. 327.

²⁴ BENKŐ Loránd, i. m. 327–328.

²⁵ *Versuch einer magyarischen Sprachlehre*, Erlangen, 1797.

nyelvtudósa Révai Miklós. *Elaboratio Grammatica Ungarica*²⁶ című hatalmas munkájában – megelőzve a történeti módszer megalapozóit, legnagyobb művelőit (Friedrich Schlegel, Jacob és Wilhelm Grimm) – a nyelv történeti tanulságai alapján (ugyancsak 1803-ban jelentette meg *Antiquitates Literariae Hungaricae* című művét, amelyben a Halotti Beszédet, a XII. század végéről származó első magyar szövegemléket is közre adta tudományos értelmezésekkel) magyarázza a korabeli nyelv egyes jelenségeit, ezenkívül támaszkodik a rokon nyelvek (összehasonlító módszer!) és a népnyelv tanulságaira is. Révai – bár érthető módon nála szintén találhatók túlzások – elsőként fogalmazott meg számos, máig érvényben lévő nyelvi szabályt, s lényegében helyesírásunkban is az ő általa képviselt úgynevezett etimologikus, szóelemek szerinti elv győzött. Bár Verseggy Ferenc már 1793-ban kiadta „*Proludium in institutiones linguae hungaricae . . . Pest*” című művét, mivel azonban a szó szorosabb értelmében vett nyelvtanai később láttak napvilágot, Révai után utolsóként tárgyalom a grammatikai munkásságát. Ennek a középpontjában a leíró nyelvtan áll (beleértve a hangtant és a helyesírást is), de Verseggy Révaival, illetőleg a történetiséggel szemben (nagy ellenfelek voltak) az élő nyelv, a közszokás jogát hirdette minden téren. Jóllehet Révai volt mindenképpen a nagyobb tudós, és realitásuk miatt is nagyrészt az ő nézetei, megállapításai, eredményei jutottak diadalra, a Verseggy-iskola nyelvtanaiban (1805-től), az *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című nagy művében (Buda, I–III. 1816-1817.) és egyéb munkáiban kifejtettek pezsztítőleg hatottak mind a nyelvtaníráásra, mind az irodalmi nyelv alakítására, mind pedig a nyelvújítás menetére.

A felvilágosodás fordulópontot jelentett a szótárírásban is. Gáldi László monográfiája²⁷ szerint az 1770-nel kezdődő három évtizedben már több mint húsz szótárkezdeménnyel találkozhatunk. Ezek részben normatív céllal (pl. Márton József kettős német–magyar és magyar–német szótára 1799-ből, ill. 1800-ból), részben az irodalmi nyelv gazdagításának a szándékával (tájszavak, régi szavak stb. közreadása) készültek (pl. Baróti Szabó Dávid Kisded szó-tára 1784-ből). – Ekkor virágzik fel egyébként a frazeológiai gyűjtemények és szótárak közzététele is.²⁸ – Bár Verseggy szótárai már a XIX. században jelentek meg, mégis, mivel lényegében ekkor készülnek, és mivel jelzik azt a szótárírásban is jelentkező felpezsdülést, ami a felvilágosodás megindulását jellemezte, ide iktatok néhány mondatot Verseggy szótárírói munkásságáról. Verseggy már 1793-ban *Proludium* című röpiratában közreadja szótártervét. A legsürgősebb nyelvtudományi feladatnak a magyar szókincs szótári feldolgozását tartja. Ez a *Lexicon etymologico-philologicum*, majd tizenkét szakszótár és végül az egyetemes szótár, a *Lexicon universale* megszerkesztését foglalja magába. Vele kapcsolatban írja Gáldi László: „mi, akik a szótárszerkesztést hivatászerűen műveljük, tulajdonképpen ma sem csinálunk egyebet, mint megkísérreljük egy olyan program valóra váltását, amelyet Verseggy már 1793-ban megfogalmazott.”²⁹ Egyébként pedig Verseggy rímiszótára (Tiszta Magyarország, 1805.), a nyelvészeti műszójegyzék (Felelet, 1818.), Wagner *Phraseológiájának* átdolgozott kiadása (1822.), a filozófiai és teológiai szakszótár (1826.) stb. tanúskodik arról, hogy a tervezetből sok minden megvalósult.³⁰

Nyilván nem véletlen, hogy az ekkor induló magyar nyelvtudomány – elsőként – mintegy felfedezi az összehasonlító, illetőleg a történeti nyelvi vizsgálati módszert, amelyet aztán több évtized múlva Franz Bopp, Jacob Grimm stb. vizs diadalra. Sajnovics János ugyanis 1770-ben megjelentetett művével (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Koppenhága*) a tudományosan megalapozott összehasonlító módszerre adott példát, kimutatva, hogy a magyar és a lapp nyelv egyezéseket mutat, majd ezt vitte tovább Gyarmathi Sámuel 1799-ben kiadott „*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*” (Göttinga) című munkájával, amelyben a nyelvhasználatot az egész nyelvre és a teljes finnugorságra kiterjesztette. Révai Miklós pedig – mint utaltunk rá – megalapítója lett a magyar történeti nyelvészetnek, a nyelv diákron vizsgálati módszerének.

Bár távolabbról, de szintén az anyanyelv kiművelését jelzik a következő jelenségek: a prozódiai vita, amely – a magyar időmértékes verselés szabályait akarván megadni – e versforma feltárásán kívül a

²⁶ I–II. Pest, 1803–1805., a III. kötetet Révai kéziratából kiadta Simonyi Zsigmond, Bp. 1905.

²⁷ GÁLDI László, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Bp. 1957.

²⁸ Részletesebben I. O. NAGY Gábor, *A magyar frazeológiai kutatások története*, Bp. 1977.

²⁹ Verseggy, *a szótáríró*, Nyr 1957. 262.

³⁰ L. GÁLDI László, i. h. 261–275.

hangtan és helyesírás normalizálásához, továbbá a magyar nyelv hangrendszerének a pontosabb leírásához is hozzájárult³¹, a stilisztika fellendülése³², a hírlap-, folyóirat- és könyvkiadás megindulása, illetőleg megsokszorozódása.³³

A felvilágosodás hatására bővül és megalapozottabbá válik az anyanyelv oktatása is minden szinten, jöllehet II. József németesítő politikájával meg kellett küzdeni.

A Ratio Educationis (1777.) az összbirodalom érdekeit szolgálta ugyan és nem ismerte el a magyar nyelv jogát, mégis a felvilágosult nevelés modernebb szellemét vitte be az iskolába. 1791-től az akadémiák után a gimnáziumokban is magyar katedrák létesültek a magyar nyelv terjesztése céljából. A nagyszombati egyetem 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre került át, s tanárai között jeles magyar tudósok is voltak. 1791-ben állították fel a magyar nyelv tanszékét, 1792-ben az esztétikáét. Az orvosi karral és a nyolcvanas években mérnöki intézettel kiegészült egyetem a szaktudományok művelését is felkarolta, de még a XX. sz. első éveiben is latin nyelven adtak elő. A magyar nyelven író s előadó tudósok többnyire a piaristák s a debreceni, sárospataki kollégium tanárai voltak.

Végül – mintegy összegezeként – valamit a nyelvi tudat, illetőleg nyelvi öntudat alakulásáról.

A nyelvi tudat, a nyelvi tudatosság mértékét – sok oknál fogva – nagyon nehéz megállapítani, mégpedig annál nehezebb, minél távolabbi korbá megyünk vissza.

Bizonyos támpontok azért vannak. Először is – bár ez még nem a mérték – a felvilágosodás korában már egyre többen kíváncsiak, hogy nyelvi tekintetben a kiművelt nyelv elterjesztésében is hatni akarnak. Bessenyei György például bihari visszavonultsága idején így ír A természet világa című filozófiai költeményéhez készített előszófelében: „Ha pedig én is írással a közboldogság templomának oszlopa alá követ le tehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.”³⁴

Gyakran kitapinthatók továbbá a nyelvi-nyelvhasználati tekintetben tudatos mozzanatok. Kazinczy például – mint korábban idéztem – világosan kimondja, hogy nem táji, hanem irodalmi nyelven kell írni. A tudatosság erős fokát jelenti – bár a nyelvész szakemberek, írók körében – az, hogy ez utóbbiak a XVI–XVII. század nyelvére vonatkozó ismereteiket az irodalmi nyelvi norma egyes vitás részletkérdéseinek eldöntésében tekintélyi érvként hasznosítják.³⁵ Ezenkívül Benkő Loránd említett monográfiájában külön fejezetet szentel az efféle kérdéseknek „Tudatos és spontán mozzanatok az irodalmi nyelvi norma, illetőleg nyelvi provincializmusok alkalmazása terén” címen³⁶, és arra az eredményre jut, hogy az előbbi esetben a tudatos, az utóbbi esetben a spontán mozzanatok kerülnek előtérbe. – A nyelvi tudatnak egy bizonyos – rendszerint erősebb – fajtája a nyelvi öntudat. A magyar nyelvi öntudat a felvilágosodás korában a hivatalos latinsággal, továbbá II. József felvilágosult abszolutista, és éppen ezért (is) németesítő politikájával szemben jelentkezett, részben a nemzeti megújulást erősítve, részben a rendi, feudális kereteket támogatva³⁷.

Támpontot adhat még az olvasás elterjedtsége. Hogy a szépirodalmat s a tudományos dolgozatokat a szakemberek és a műveltebbek olvasták, és hogy okultak belőlük, az nem kétséges („Természetesen saját korának is voltak nyelvi tekintélyei: Kazinczy, Pétzeli, Révai, Verseyi stb., akiknek műveit igen sokan forgatták és tudatosan okultak belőlük” – írja Benkő Loránd.)³⁸ De nem jelentéktelen mértékben gyarapszik az olvasóközönség száma a főrangúak (főpapok, főurak), a középrendűek (értelmiség, hivatalnok nemesség; vidéki birtokos nemesség; a katolikus és protestáns papság), valamint a

³¹ BENKŐ Loránd, i. m. 331–335.

³² L. Kazinczy, Versegly, Révai stb. idevágó munkásságát: RUZSICZKY Éva, III. NyKongr. 278–281., SZATHMÁRI István, *Versegly, a stilisztikus*, in *Irodalom és felvilágosodás*, Bp. 1974. 901–927., ÉDER Zoltán, *Révai Miklós*, Bp. 1972. passim.

³³ *A magyar sajtó története*, Szerk. KÓKAY György. I. Bp. 1979. 1–357.

³⁴ RMKT 7. sz. Kiad. BOKOR János. Bp. 1898. 30.

³⁵ BENKŐ Loránd, i. m. 238.

³⁶ I. h. 383–395.

³⁷ Vö. *A magyar irodalom története*, III. 200–205.

³⁸ BENKŐ Loránd, i. m. 303.

városi polgárság és a parasztság körében is, mint Fülöp Géza részletesen igazolja nemrég megjelent monográfiájában.³⁹

3. Mint láttuk, a felvilágosodás korának első szakasza, sokat tett nyelvünk kiműveléséért, a nyelvi normarendszer kialakításáért, a szó- és kifejezőkészlet, valamint a stílus megújításáért, elindított több nyelvtudományi diszciplínát, eredményes kísérletet tett új nyelvtudományi vizsgálati módszerek bevezetésére stb. Mindezeknek a teljessé tétele: a magyar irodalmi nyelv végleges kialakítása és elterjesztése, a nyelvújítás győzelemre vitele, a nyelvtudománynak és a nyelvtudományi módszereknek a még megalapozottabbá tétele és a szépirodalom – benne a költészet és a próza – igazi felvirágoztatása a felvilágosodás XIX. századi részére, továbbá a reformkorra maradt.

³⁹ *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp. 1978., vö. még ItK 1969. 161, 169.

KÖNYVEK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMRÓL

Romániai magyar irodalmi lexikon. Főszerk. Balogh Edgár. (1. köt.) Kriterion K. Bukarest, 1981. 650 l. — A romániai magyar nemzetiség. Szerk. Koppándi Sándor. Kriterion K. Bukarest, 1981. 522 l. — Irodalomtudományi és stilsztikai tanulmányok 1981. Szerk. Láng Gusztáv, Szabó Zoltán. Kriterion K. Bukarest, 1981. 278 l. — Kántor Lajos: Lira és novella. A sólyom-elmélettől a Tamási-modellig. Kriterion K. Bukarest, 1981. 159 l. — Indig Ottó: Csak egy igaz versért élek. Horváth Imre költészetéről. Dacia K. Kolozsvár-Napoca, 1981. 223 l. — Sőni Pál: Írói arcélek. Tanulmányok, kritikák, arcképvázlatok. Kriterion K. Bukarest, 1981. 253 l. — Robotos Imre Arányok rendjében. Tanulmányok, cikkek. Kriterion K. Bukarest, 1981. 295 l. — Kovács János: Kétség és bizonyosság. Bírálatok, cikkek. Kriterion K. Bukarest, 1981. 427 l. — Szávai Géza: Szinopszis. Napi kritikák. Albatrosz K. Bukarest, 1981. 267 l. — Kuncz Aladár: Levelek (1907-1931). Szerk. Jancsó Elemérné Máthé-Szabó Magda. Kriterion K. Bukarest, 1982. 455 l.

Tíz esztendeje várjuk a romániai magyar irodalom lexikonát; számon tartottuk a szerkesztő munka történetét, a megvalósulás akadályait, s számítottunk arra, hogy a nagy munka eredménye minél hamarabb a kezünkbe kerül. Értékes és hasznos munkát ígértek már a lexikon előkészületei is, Balogh Edgár 1973 novemberében Marosi Ildikónak adott interjújában a következőket jelentette ki: „A romániai magyarságnak a szocializmuson belül, szocialista nemzetiséggé válásában, szükséges az önismeret. Ez pedig nem elvont fikció. Konkrétan kell ismernem, a román néppel való együttélésében, demográfiailag, struktúrájában, néprajzilag, művészettörténetileg, nyelvilag. És mindezek összesítése: a lexikon. Megadva a szépirodalomnak a főhelyet (...) De e mellett más is szerepet kap: az önismeret összes kelléke benne van, ami írásbelileg megragadható.” Hosszú évek teltek el, amíg e nyilatkozatban is körvonalazott felelős munkának megszületett az első eredménye: a *Romániai magyar irodalmi lexikon* első (A – E) kötete. A kiadói gondok, többször tapasztalt hivatali gáncsoskodások mellett a szerkesztőségnek meg kellett küzdenie azzal a szakemberhiánnyal is, amelyet a nemzeti-iségi irodalom szomorú veszteségei okoztak. A lexikon törzsanyagának szerkesztői közül öten is eltávoztak az élők sorából: Jancsó Elemér, Jordáky Lajos, Mikó Imre, Réthy Andor és Venczel

József. Helyükbe mások álltak: Dávid Gyula és Engel Károly, a magyar–román kulturális kapcsolatok kutatói, Gábor Dénes, bibliográfiai szakíró, Szabó Attila, a romániai magyar természettudományos irodalom kiváló ismerője és Tóth Sándor, akinek nevét filozófiatörténeti s a Korunk történetére vonatkozó kutatásaiból ismeri az érdeklődő olvasó.

Ennek a lexikonnak is megvan tehát a maga története (talán egyszer ezt is megírja valaki), a fontos mégis az, hogy végre megjelent. A feladat, amelyet szerkesztői annak idején maguk elé tűztek, nem volt könnyű, e feladat megvalósítása mindamellett máris meghaladja a korábbi ígéreteket és várakozásokat. Az elkészült munka ugyanis nem pusztán a romániai magyar irodalom lexikona, ennél több: a romániai magyar írásbeliség, a romániai magyar kultúra, a romániai magyar nemzetiségi öntudat lexikona is. Gyűjtőköre igen széles, feldolgozási módja igen alapos: a szépirodalommal foglalkozó alkotó egyéniségek, kritikusok és irodalomtudósok, valamint az irodalmi élet intézményei mellett kitekint a romániai magyar sajtó, színházi kultúra és tudományosság (ennek során a természettudományos irodalom) adataira is. Ahogy Balogh Edgár szerkesztői előszava elmondja, a lexikon anyagának kialakításakor megkülönböztettek fogalmi, személyi, gyűjtő, intézményi, sajtótörténeti, emlékezősi,

illetve táji-városi címszavakat. Ennek a – munka közben felépített – lexikoni rendszernek a révén alakult ki a kézikönyv rendkívül gazdag információs anyaga.

A fogalmi címszavak irodalomelméleti fogalmakat dolgoznak fel, s természetesen azok a fogalmak kaptak külön lexikoni egységet, amelyeknek nagyobb szerepe van a romániai magyar irodalomban. Ilyenek például az *abszurd*, az *avantgarde*, a *ballada*, az *emlékirat*, az *évkönyv* vagy a *folklor*. A személyi címszavak a romániai magyar irodalom alkotó és alakító egyéniségeit mutatják be, mindazokat, akiknek életük során a nemzetiségi irodalomban, illetve a nemzetiségi sajtóhoz valamilyen közük volt. A gyűjtő címszavak egy-egy tudományos ágazat egészét tekintik át, például a biológiai, a fizikai, a földtani vagy a földrajzi szakirodalom ágazatát. Az intézményi címszavak a romániai magyar irodalom múlt- és jelenbeli intézményeiről, szervezeteiről adnak képet, ilyenek az *Erdélyi Irodalmi Társaság*, az *Erdélyi Szépművészeti Céh* vagy éppen az *Állami Magyar Színházak* (a kolozsvári, a sepsiszentgyörgyi és a temesvári magyar színház). A sajtótörténeti címszavak a nemzetiségi sajtó múltját és jelenét mutatják be, közöttük olyan nevezetes folyóiratokat és napilapokat, mint a *Brassói Lapok* című progresszív szellemben dolgozó napilap, a *Cimbora* című gyermeklap, a *Cultura* című négy nyelvű (magyar, román, német, francia) folyóirat, az *Ellenzék* című kolozsvári napilap, az *Erdélyi Fiatalok*, az *Erdélyi Helikon* és az *Erdélyi Múzeum* című irodalmi, illetve tudományos folyóiratok, illetve a *Független Újság* című hetilap, amely a harmincas évek radikális szellemű értelmiségének fóruma volt. Az úgynevezett emlékezősi címszavak az egyetemes, illetve az erdélyi magyar kultúra és történelem klasszikus egyéniségeinek máig tartó hatását dolgozzák fel. Ilyen címszót kapott Ady Endre, Arany János, Bartók Béla, a Bolyaiak, Bölöni Farkas Sándor, Brassai Sámuel, Csiky Gergely, Dávid Ferenc és Dózsa György emlékezete. Végül a táji-városi címszavak az erdélyi, illetve romániai tájak és városok magyar irodalmi életéről adnak összefoglalást. Ebben az értelemben kapunk képet Arad, Brassó, Bukarest, Csíkszereda, Dés, Déva, Dicsőszentmárton, az Erdővidék valamint a moldvai és bukovinai csángók magyar irodalmi életéről és hagyományairól.

A lexikon igen széles körben dolgozza fel a romániai magyar művelődés különféle területeit: sorra veszi a filozófia, a folklor, az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a stilisztika, a lélektan,

az esztétika, a művészettörténet, a zene-tudomány, a szociográfia, a társadalomtudomány, a történettudomány, a honismeret és a természettudományok szakterületeit, illetve művelőit. A címszavakat kitűnő irodalom- és művelődéstörténészek, a többi között Banner Zoltán művészettörténész, Benkő András zenetörténész, Csetri Elek történelemtudós, Faragó József folklorista, Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténészek, Kötő József színház-történész, Murádin Jenő művészettörténész és mások írták. A lexikális ismeretanyagot általában alapos bibliográfia egészíti ki, ez a bibliográfia is a lexikon használhatóságát növeli. Minden lexikon annyit ér, amennyi használható és könnyen megtalálható adatot tartalmaz: lexikonunk most megjelent első kötete ebben a tekintetben igen sokat nyom a mérlegen. Adataiban gazdag és megbízható, s ezen a tulajdonságán még az sem változtat sokat, hogy a munkálatok során készült átdolgozások, kiegészítések néhány esetben megbontották a szócikkek felépítését. A Balogh Edgár és munkatársai által létrehozott kézikönyv sok tekintetben mintaul, ösztönző például is szolgálhat: előbb-utóbb bizony létre kell hozni a vajdasági és a szlovákiai magyar irodalom (irodalmi kultúra) lexikális feldolgozását is. Mindkét irodalom szellemi „magyarosága” erre kötelez.

Régóta vártunk egy olyan tudományos (vagy népszerűsítő) összefoglalásra is, amely a sikeres irodalom- és művelődéstörténeti, néprajzi és szociográfiai szakmunkák után a romániai magyar nemzetiség jelenlegi helyzetét, társadalmi és művelődési viszonyait világítja meg. Ezt a várákozást látszik kielégíteni a Koppándi Sándor szerkesztésében megjelent *A romániai magyar nemzetiség* című tanulmánygyűjtemény, amely hivatott szakemberek munkája nyomán kíván összefoglalást adni Európa talán legnagyobb nemzeti kisebbségének társadalmi-művelődési helyzetéről és intézményeiről.

Hogyan tesz eleget a tanulmánygyűjtemény a maga elé tűzött feladatnak? Nem hinném, hogy a tudományosan megalapozott, kritikai szellemben készült nemzetiség-történet megírását, illetve nemzetiségi körkép megrajzolását jelenleg lehetővé tennék a kutató és feldolgozó munka külső körülményei. Lehetőség kínálkozik viszont az adatok összegyűjtésére és rendszerezésére, s a romániai magyar nemzetiség történelmi múltját, valamint kulturális életét feldolgozó tanulmánykötet ezzel

a lehetőséggel bőven él. Adatokban gazdag, fontos összefüggéseket feltáró tanulmányok egész sorát olvashatjuk, így Demény Lajosét az erdélyi magyarság történetéről az 1848-1849-es forradalmakig, Péntek Jánosét a nyelvtudományi munkálatok eredményeiről, dr. Kós Károlyét a néprajzi kutatásokról, Faragó Józsefét a folklórgyűjteményekről, Székely Zoltánét az erdélyi múzeumok magyar gyűjteményeiről, Jakó Zsigmondét az erdélyi magyar könyv- és könyvtártörténetről, Szász Jánosét a jelenleg működő irodalmi-közművelődési folyóiratokról, Bodor Pálét a romániai magyar sajtóéletéről, Veress Dánielét a magyar színházak munkájáról, László Ferencét a romániai magyar zenei életéről, Banner Zoltánét a romániai magyar képzőművészetről, de igen hasznosak az olyan összefoglalások is, mint Nagy Ferdinánd Kovászna megyei körképe, Debreczi Árpád írása az anyanyelvű oktatás helyzetéről, Vincze Máriáé és Szabó Attiláé a romániai magyar természettudományos irodalomról, Spielmann Józsefé a romániai magyar orvostudományról, Balázs Sándoré és Bodor Andrásé a társadalomtudományi gondolkodás eredményeiről vagy Mikó Imre rövid interjú-sorozata a romániai magyar egyházak vezetőivel. Ezek az áttekintések igen hasznosak, nemcsak azok számára, akik saját nemzetiségük helyzetével és művelődési viszonyaival kívánnak számot vetni, hanem azok számára is, akik kívülről, mégis érthető érdeklődéssel figyelik a romániai magyar kisebbség életét.

A kötetben olvasható tanulmányok közül ki kell emelnünk Gálfalvi Zsolt *A mai romániai magyar irodalom* című összefoglalását, amely a nemzetiségi irodalom létrejöttének és működésének feltételeit, illetve az irodalmi tudat belső szerkezetét mutatja be. Gálfalvi a romániai magyar irodalom hármass feltételezettségét állapítja meg: a romániai valóság, a magyar irodalmi nyelv és kultúra, továbbá a romániai magyar nemzetiség iránt érzett írói elkötelezettség szabja meg ennek az irodalomnak a működését. „Ezt az irodalmat – olvassuk – alapvetően a romániai társadalmi valóság determinálja, ugyanúgy mint a román irodalmat (...), de ehhez viszonyítva nem csak nyelvét tekintve sajátos jelenség, tehát nem magyar nyelvű román irodalom. Egy ilyen terminus (...) azt a leegyszerűsítő feltételezést sugallhatná, hogy egy nemzetiségnek csak a nyelv sajátos vonása. Egyébként a nyelv – s különösképpen az irodalmi nyelv – nem egyszerűen a közlés technikai eszköze, hanem a gondolat anyagi burka, a történelmi-etnikai közösségek

sajátos szellemiségének, lelki alkatának továbbörökítő kifejezője. Ezen túlmenően: az, hogy a romániai magyar irodalom valóságalapja az egész romániai társadalmi lét összefüggései között a magyar nemzetiség léte, magától értetődően azt jelenti, hogy ennek a nemzetiségnek a történelmileg-társadalmilag meghatározott létfeltételeit és létformáját, szellemiségét és lelki alkatát tükrözi, tehát sajátos vonások kifejezésével gazdagítja az egész hazai valóságnak a romániai irodalomból kirajzolódó képét, beleértve az együttélés és a testvériség mindennapjainak tartalmait.” A romániai magyar irodalom jellegének ezt az igen tartalmas és megfontolt meghatározását a felszabadulás után bekövetkező irodalmi fejlődés legfontosabb eredményeinek vázlatos ismertetésével egészíti ki.

A romániai magyar nemzetiség helyzetéről és művelődéséről képet adó összefoglalás számos értékes tanulmányt tartalmaz, vitánk persze még így is lehetne vele. Ismeretes, hogy több történelmi kérdés megítélésében is nézeteltérések tapasztalhatók a román és a magyar (szélesebb körben a nemzetközi) történetírás között. Ezeket a nézeteltéréseket egy Romániában kiadott magyar nemzetiség-történet természetesen nem oldhatja fel, s már az is eredménynek számít, ha a kötet tanulmányai néhány kérdés megítélésében a történelmi tények és adatok szélesebb körére támaszkodva árnyaltabb fogalmazásban közelítik meg a történelem időnként vitatott kérdéseit. A tanulmányok egy részével mégsem azért kell vitába szállni, mert történelmi képük megrajzolása során nem ellenőrzik kellő módon a tudományosan feltárt tények tükrében az ún. történelmi elméleteket, s gyakran elmulasztják a kellő szakmai bírálatot. Ez a mulasztása nagyon is érthető, a tanulmányírók helyzetéből következik. A vitát inkább a gyűjteményben szereplő írók „ünnepi” hangvétele kívánja meg, az az előadásmód, amely gyakran az ünnepi vezércikkek és születésnapj felköszöntők szónoki fordulataival kerüli meg a nemzetiségi élet valóságos kérdéseit és gondjait. Ebben a tekintetben a kötet anyaga két egymástól jól elhatárolható részre bontható: a tanulmányok nagyobbik része, főként azok, amelyek a romániai magyar nemzetiség művelődésének különféle területeiről és ágazatairól adnak képet, jó és gazdag tájékoztatást nyújtanak, az anyag feldolgozásának módszerét a jó értelemben vett tudományos pozitivizmus határozza meg. Más tanulmányok (elsősorban Koppándi Sándor, Lőrincz László, Bánya László, Damian Hurezeanu és Fazekas János írásaira gondolok) ezzel szemben elragadtatott szónoklatok

benyomását keltik, időnként a dicsőítő költemények lendületével igyekeznek ünnepélyes köntösbe öltöztetni azt a valóságot, amelyben mint minden köznapi valóságban, érdekellentétek, ellentmondásos folyamatok, társadalmi és politikai konfliktusok találhatók. A tudományos kutatás nyilvánvalóan a tényfeltáró és adatközlő tanulmányok anyagát fogja a továbbiakban hasznosítani.

A romániai magyar irodalmi élet új vállalkozása a Láng Gusztáv és Szabó Zoltán szerkesztésében megjelent *Irodalomtudományi és Stilisztikai Tanulmányok* című gyűjtemény első, 1981-es kötete. E gyűjtemény – hasonlóan a Kritikon kiadó Népismereti Dolgozatok, Művelődéstörténeti Tanulmányok, Szociográfiai Tanulmányok és Nyelvészeti Dolgozatok című sorozataihoz – nagyobb tanulmányok közlésével kívánja támogatni a nemzetiségi irodalomtudományi és stilisztikai kutatásokat. A romániai magyar irodalomtudomány fejlődését jelzi, hogy az akadémiai kiadásban megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, illetve az örvendetesen sokasodó irodalomtörténeti forráskiadványok és monográfiák mellett szükségessé vált egy olyan kötet sorozat is, amely nagyobb terjedelmű szaktanulmányokat közöl.

A tanulmánygyűjtemény elsősorban a folyamatban lévő távlatosabb kutató munka első rész-eredményeit mutatja be. Rohonyi Zoltán, akinek a hazai romantikával foglalkozó munkáit a hazai tudományos közvélemény is számon tartja, Kölcsény Ferenc és Berzsenyi Dániel kritikai vitáját dolgozta fel, Mitruły Miklós Móríc Zsigmond Rózsa Sándor-regényeinek irodalmi előzményeit és folklór-összefüggéseit tekintette át, J. Nagy Mária, a kolozsvári egyetemen tanító kiváló stílustörténész az irodalmi nyelv és az egyéni művészi stílus viszonyának elméleti tanulságokat is megállapító leírására vállalkozott. A tanulmánygyűjtemény külön érdeme, hogy felhívja a figyelmünket a romániai magyar irodalomtudományi és stílustörténeti munka tudományos utánpótlására is, azokra a fiatal tudósjelöltekre, akik első lépéseiket teszik a kutatás terén. Kiss Mihály, az időközben Budapesten telepedett s az Irodalomtudományi Intézetben dolgozó irodalomtörténész Szilágyi István *Kő hull apadó kútha* című regényének elemzését adja, Lengyel Ferenc, fiatal kolozsvári tanár Radnóti Miklós költői világképét mutatja be, Sipos András, a Brassói Lapok munkatársa a

hazai szakirodalom által is vizsgált ún. „hosszú vers” poétikai karakterének leírására tesz kísérletet, Kovács Péter, Bihar megyei általános iskolai tanár Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász* című regényének stilisztikai komikumát világítja meg, Csutak Judit, csíkszeredai középiskolai tanár Juhász Ferenc *Anyám* című lírai eposzának motívumszerkezetét tárja fel, S. Virág Erzsébet, szilágysomlyói általános iskolai tanár Németh László esszéinek mondat szerkezeit vizsgálja, végül Schreiner Mária, kolozsvári középiskolai tanár az ún. „kamaszregény” (az amerikai Salinger és a magyar Somogyi Tóth Sándor műveinek) szereplőiről és szerepköréről tesz közzé érdekes megfigyeléseket.

A kollektív munkával létrehozott tanulmánykötet több érdekes dolgozata a romániai magyar irodalom múltjának kérdéseivel foglalkozik. Kántor Lajos *Játék vagy program?* című tanulmánya, pontosabban vitairata Kuncz Aladár 1929-ben kialakult szerkesztői koncepcióját válaszolja fel, arra utalván, hogy az erdélyi irodalom érdekeit, az egyetemes magyar irodalmiság ügyét és az európai igényesség elvét egyaránt figyelembe vevő szerkesztői koncepció milyen jelentékeny, ma is érvényesnek tetsző irodalompolitikai értéket jelent. Kántor kialakult nézetekkel száll vitába, s egykorú dokumentumokkal, főként levelekkel, nyilatkozatokkal érvelve tárja fel az Erdélyi Helikon neves szerkesztőjének irodalompolitikai elgondolásait. Kuncz Aladár irodalom-szervező tevékenysége és írói munkássága más-különbben is a romániai magyar irodalmi élet érdeklődésének fókuszába került. Sóni Pál *Lépésről lépésre a Fekete kolostorban* című esszéje a hírneves regény poétikai tulajdonságait világítja meg, s – mint látni fogjuk – mostanában jelent meg Kuncz Aladár levelezésének gyűjteménye is. A nemzetiségi irodalom múltjának feltárását szolgálja Gaál György adatokban gazdag tanulmánya, amely azt a fontos oktató és tudományszervező munkát mutatja be, amelyet Kristóf György, a pozitivistá szellemben dolgozó kiváló tudós végzett a két világháború között a kolozsvári egyetemen. Cseke Péter – több, Horváth István munkásságával foglalkozó tanulmány után – a neves erdélyi költő és a Termés című kolozsvári irodalmi folyóirat kapcsolatának történetét dolgozza fel. Miként korábbi tanulmányai, ez is azt mutatja, hogy gondos kutatásai nyomán meg fog születni a Horváth István írói pályáját bemutató monográfia.

A romániai magyar irodalom hagyományainak pontosabb értelmezését és elsajátítást szolgálja Kántor Lajos *Lira és novella – A súlyom-elmélet-től a Tamási-modellig* című könyve is. Kántor munkásságát jól ismeri a hazai irodalmi közvélemény: irodalomtörténeti és kritikai írásaiban, valamint a Korunk szerkesztőjeként végzett irodalomszervező munkájában azokat az igényeket és elveket képviseli, amelyeket Kuncz Aladár alakított ki annak idején: a nemzetiségi irodalom folyamatainak és eredményeinek elemzésében mindig a közéleti szerepvállalásra és az esztétikai minőségre figyel, s egyaránt számon tartja a nemzetiségi irodalom egyetemes magyar, román, valamint európai kapcsolatait. Új könyvében egy régi gondolatának elméletileg is megalapozott irodalomtörténeti kifejtése olvasható. A kolozsvári irodalomtörténész ugyanis már 1968-as *Vallomásos Móricz Zsigmond*, majd 1970-es *Alapozás* című műveiben annak a – különben hazai szakkörökben is gyakran hangoztatott – meggyőződésnek adott hangot, hogy a modern magyar novella erős lírizálódáson ment keresztül, s az epikai forma klasszikus keretét sokrétű lírai anyag tölti meg. Ezt a felismerést alapozza meg most a modern líra- és epika-elméletek segítségével, illetve alkalmazza az erdélyi magyar irodalom – elsősorban Tamási Áron novellái – vizsgálatában.

A műfaj-történeti kismonográfia bevezető fejezetei (*A líraiság természetrajza, A novella elmélete*) arról győzhetik meg az olvasót, hogy Kántor milyen alaposan tájékozódott a magyar, a román és a nemzetközi irodalomelméleti szakirodalomban. A kismonográfia akkor lesz érdekesebb, amikor a szerző az irodalomtörténeti anyag elemzésével kezd foglalkozni, s az erdélyi magyar irodalom klasszikus örökségének, illetve jelenkori eredményeinek áttekintése révén különíti el egymástól a lírai elbeszélés különféle típusait és változatait. A századforduló német írójának, Paul Heysének – August Wilhelm Schlegelre visszavezethető – ún. „Falken-Theorie”-jából indul ki, amely egy Boccaccio-novella elemzése nyomán a novellaforma lényeges tulajdonságát a cselekmény meglepő fordulatában jelölte meg. E „fordulópont-elmélettel” állítja szembe saját lírai-novella elméletét, amely szerint a modern erdélyi magyar novellisztika egy-egy jellegzetesen lírai típusa a ballada-forma poétikai elvei szerint alakult, illetve valamely ősi, mondhatni mitologikus motívum köré rendeződött. A balladisztikus novella lehet „próza ballada” – pl. Tamási Áron *Szép Domokos Anna* című elbeszélése –, amely ritmikus prózában ad elő való-

ságos balladát, s lehet „balladai történet” – pl. Tamási Áron *Erdélyi csillagok* című elbeszélése –, amely közelebb jár a hagyományos elbeszéléshez, „inkább csak utal a balladai átlényegítés-stilizálás lehetőségére”. Az epikus előadás lírizálódásának másik alapvető változata a „lírai novella”, amelynek cselekménye valamely ismert, állandó, ősi motívum köré rendeződik. Ennek a motívumnak „elsősorban érzelmi, hangulati töltése, jelentése van, s (...) lehetővé teszi egyrészt a művész és a mű távolságának feloldását, az egy személyes vagy többszemélyes szubjektívizmust (valamely egyetemes, illetve egy népcsoport esztétikai tudatában élő motívum révén), másrészt múlt és jelen összekapcsolását (e motívumban), az idő lírai kezelését (tehát a feloldódást is a pillanatban) és a lírai képalkotást.” Tamási Áron novellisztikájában elsősorban a „tűz” és a „madár” jelképes-metaforikus elemei képviselik, Kántor értelmezése szerint, ezeket az állandó, ősi motívumokat. Érdekes volna, ha az erdélyi magyar irodalom köréből választott további novellák elemzései mutatnák meg ennek az elméletnek az érvényességi körét.

Indig Ottó *Csak egy igaz versért élek* című kismonográfiája Horváth Imre költői pályáját rajzolja meg. A nagyváradi költő munkássága arra figyelmeztet, hogy a két világháború közötti romániai magyar irodalom történetét nem lehet pusztán az Erdélyi Helikon, illetve a Korunk körül kialakult irodalmi csoportosulások ismeretében megítélni. Nagyváradnak – és lényegében ez mondható el Aradról és Temesvárról is – mozgalmas szellemi élete volt, és az ott működő sajtó, az ottani irodalom külön színeket mutatott. Kevésbé hatottak rá Belső-Erdély kulturális életének törekvései, például a transzilván regionalizmus, közelebbről válaszolt a Budapestről érkező hatásokra. A huszas-harmincas évek váradi szellemisége még híven őrizte a polgári radikalizmus és liberalizmus hagyományait, azokat a tradíciókat, amelyeket a századforduló polgári fejlődése és pezsgő városi élete alapozott meg, s gyorsabban reagált a magyarországi szellemi élet mozgalmaira is: az erősödő konzervatívizmusra és a liberális gondolatok újrafogalmazására egyaránt. Indig Ottó jól ismeri ezeket a váradi hagyományokat, korábban Juhász Gyula nagyváradi éveiről írott könyvében vagy ugyancsak Juhász Gyuláról szóló kismonográfiájában foglalkozott velük. Jelen munkájában is eleven képet rajzol a váradi, illetve

aradi szellemi életéről, a liberális sajtó műhelyeiről, s hitelesen fejt fel azokat a szálakat, amelyek Horváth Imre költészetét ehhez a szellemi környezethez fűzik. Magáról Horváth költészetéről, ennek a költészetnek a világképeről, poétikai és stilisztikai formáiról már nem tudott igazán újat mondani.

A közelmúltban több, figyelmet keltő irodalomtörténeti, illetve kritikai tanulmánykötet is napvilágot látott. Sóni Pálnak, a kolozsvári egyetem nemrég elhunyt tanárának nagy szerepe volt abban, hogy a romániai magyar irodalmi kultúra lassan birtokába vehette a maga teljes hagyományát. A nemzetiségi irodalomról írott egyetemi tankönyve, több nagyobb tanulmánya után adta közre 1973-ban a romániai magyar avantgarde irodalomról készült összefoglalását, majd 1977-ben Nagy István-monográfiáját: mindkét műve a nemzetiségi irodalomtörténetírás megújulásának eredménye volt. *Írói arcélek* című újabb tanulmánykötete portrévázlatokat és bírálatokat foglal magába. Nagyobb arcképtanulmányaiban hiteles színekkel ábrázolja az írói egyéniségeket, s érezhetően az életmű poétikai karakterének jellemzésére törekszik, Áprily Lajosról írván például a versszövegek elemzése nyomán írja le a költői kedély elégikus természetét. Vázlataiból a romániai magyar irodalom történetének egyik fontos vonulata bontakozik ki, az a városi jellegű hagyomány, amelyet Tabéry Géza, Ligeti Ernő, Szántó György, Karácsony Benő, Kuncz Aladár, Molter Károly munkássága képviselt, s amelynek a mai romániai magyar irodalomban például Székely János, Tóth István, Deák Tamás és Huszár Sándor az örökösei. Ennek a városi hagyománynak a leírásával egyelőre még adós a romániai magyar irodalomtörténetírás: Sóni Pálnak, egy munkás élet alkonyán, már csak arra futotta erejéből, hogy megrajzolja a körvonalakat.

Robotos Imre ugyancsak egy nagy múltú hagyomány vonzásában dolgozik: ez a romániai magyar szocialista irodalom hagyománya, a Korunk tradíciója, amelyet Gaál Gábor, Méliusz József, Balogh Edgár és Csehi Gyula műveiből, illetve Tóth Sándor tanulmányaiból ismer az irodalmi közvélemény. Maga Robotos is a Korunk köréből indult, s mint a szocialista társadalmi fordulat elkötelezettje vállalt irodalompolitikai szerepet a felszabadulás után. *Arányok rendjében* című gyűjteményét újabb keletű írásaiból állította össze, s ez az összeállítás mindenképpen azt

igazolja, hogy szemlélete változott, kritikusai szemhatára tágult a múlt idők során. Új könyvében változatos írói arcképcsarnokkal találkozunk, ennek az arcképcsarnoknak Gaál Gábor, Fábry Zoltán, Salamon László, Méliusz József, illetve Karácsony Benő, Tabéry Géza, Kacsó Sándor, Sütő András a hősei. E rövid névsor is mutatja, hogy Robotos már korábban szakított azzal a szemléletszűkítő és értékeket tagadó dogmatizmussal, amelynek korábban oly türelmetlen képviselője volt. Könyvében az önbírálat kiemelt helyen kap szerepet: *Nagyság és egyszerűség* című 1956-ban keltezett írásában maga ítéli el azt a Gaál Gábor ellen rendezett szomorú kimenetelű politikai hajszát, amelyet 1950-ben éppen az ő cikkei indítottak el. Helyesen teszi, hogy az önbírálat mellett szól a szomorú ügy politikai és erkölcsi tanulságairól is, viszont kevésbé rokonszenves az a gesztusa, amellyel *A gondolkodás autonómiája* című 1972-ben írott vitacikkében lényegében visszautasítja azt a bírálatot, amelyben a Gaál Gábor elleni szektarianus támadások szervezőit Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténete, illetve Tóth Sándor monográfiája részesítette.

Kovács János is az ötvenes évek gyakorló kritikusai közé tartozott, s mint ilyen egy jellegzetes írói nemzedék képviselője, arra a nemzedékre hivatkozik, amelynek Majtényi Erik, Szász János, Bajor Andor, Sütő András és Papp Ferenc a tagjai. Bátran mondhatjuk, hogy e kiváló íróknak a pályájával együtt emelkedett az ő kritikusai pályája is, irodalompolitikai várakozásokat képviselő bírálatok után az irodalmi mű belső törvényeire figyelő kritikákkal és nagyobb irodalomtörténeti tanulmányokkal hívta fel magára a figyelmet. Különösen azokra a tanulmányaira gondolok, amelyekben a huszas évek romániai magyar irodalmának műhelyeit – köztük a Tavasz, a Magyar Szó, a Genius, az Új Genius és a Periszkóp című modern szellemben szerkesztett folyóiratokat – mutatta be. Mint irodalom-szervező is fontos szerepet töltött be, a bukaresti Művelődés szerkesztőjeként a nemzetiségi kultúra egyik fontos műhelyét irányítja megbecsülést érdemlő gondossággal és egyszerűséggel. *Kétség és bizonyosság* című könyvében újabb tanulmányait és bírálatait gyűjtötte egybe, s ennek során valószínűleg körképet rajzolt a hetvenes évek romániai magyar irodalmának eredményeiről. A többi között Szemlér Ferenc, Méliusz József, Nagy István, Kacsó Sándor, Sütő András, Papp Ferenc,

Szász János, Székely János, Huszár Sándor, Bálint Tibor, Lászlóffy Aladár, Köntös Szabó Zoltán és Cseke Gábor írói arcképét vázolja fel, az ő műveik értékteremtő újszerűségét mutatja be.

E tanulmányok között olyanokat is találunk, amelyek valósággal egy későbbi, esetleg tervezett kismonográfia körvonalait adják: mindenekelőtt a Szemlér Ferenc és Méliusz József munkásságának szentelt írásokra gondolok, amelyek a megjelent művek kronologikus rendjében haladva alapozzák meg ezeket a bizony nagyon is időszzerű monografikus arcképtanulmányokat. A kötet szerzője mindkét íróval kapcsolatban fontos felismeréseket fogalmaz meg. Jól látja Szemlér költészetének tárgyyszerűségét és racionalizmusát, s be tudja mutatni azt is, hogy ezek a szemléleti tulajdonságok miként határozzák meg e költészet poétikai karakterét. Méliuszról szólván pedig biztos érzékkel helyezi el költészetét az avantgarde újítás és a modern hagyomány találkozási pontjában: „Méliusz József – mint írja – a szürrealisták vívmányait közös nevezőre hozza a brechti songgal, a whitman-i dikcióval, a prófétikus szózattal és a biblikus fordulattal. Így alkotja meg a hagyomány és a modernség korszerű lírai képletét, mely gondolatiságában és érzelmiségében egyaránt érvényesíteni tudja mondanivalóját.” Kovács János igényes kritikus, következetesen figyel a hagyományokat is magukba fogadó, azokra is épülő új esztétikai értékek jelentkezésére, s ezért beszélhet érvényes módon a nemzeti irodalom fiatalabb nemzedékeinek újító törekvéseiről is. Jól látja az irodalomban fellépő újszerű törekvéseket, *Kísérletek a regény azonosítására* című tanulmányában például igen szemléletesen és alaposan mutatja be a hetvenes évek romániai magyar regényirodalmának dokumentarista, illetve esszéizáló vonulatait. Folyamatos kritikus jelenléte, irodalmi értékeket számon tartó szemlélete a nemzeti irodalom legjobb krónikásai között jelöli ki helyét.

Folyamatos kritikus jelenlétre törekszik a fiatal nemzedéket képviselő Szávai Géza is, akinek nemrégiben jelent meg első könyve: egy Méliusz József írói pályáját bemutató kismonográfia. *Szinopszis* című kötetében, amelyben irodalomkritikai munkájának eddigi eredményeit gyűjtötte össze, ő maga is a folyamatos jelenlétben látja a kritikus egyik fontos feladatát. Öntudatosan vállalja a „napi kritika” mások által gyanakvással emlegetett gyakorlatát: „Mindig úgy vélekedtem – mondja bevezetőjében –, hogy kritikát csak úgy érdemes művelni, ha az folyamatosságban is következetes lehet.” És

ehhez a kritikus programhoz egy nyilatkozatában még a következőt teszi hozzá: „Én úgy szeretnék írni egy műről, hogy azt mindenki számára a legelfogadhatóbban feltárjam, jellemezzem, esetleges vitapartnereimmel is immanenciája fő jellemzőiben megegyezhessem, majd elhelyezzem a világban, irodalomban, megkeresem helyét, szerepét”. A kitűzött cél nem kicsi: „napi kritika” akar számot adni a nemzeti irodalom egy esztendejének (vagy egy korszakának) egész terméséről. A maga elé tűzött feladatot többnyire, éppen a fiatalabb írónemzedék – Palocsay Zsigmond, Köntös Szabó Zoltán, Kádár János, Markó Béla, Szócs Géza – műveinek elemző bírálatára során tudja megoldani. A „napi kritika”, mint a bírálat gyakorlata, mindazonáltal „könnyű fegyvernemet” jelent, a gyors reagálás, a polemikus harcmodor nem mindig engedi érvényesülni az elmélyültebb gondolatot, holott a fiatal bukaresti kritikusnak erre az elmélyülésre is van hajlama.

*

Már említettük az imént, hogy milyen érdeklődést mutat a nemzeti irodalmi élet Kuncz Aladár eszmei öröksége iránt. Ezt az érdeklődést fejezi ki az is, hogy a *Fekete kolostor* című regény s a *Tanulmányok, kritikák* című válogatás után megjelent az Erdélyi Helikon legendás szerkesztőjének levelezése is. (Remélhetőleg e három kötetes sorozatot egyszer le fogja zárni a *Felleg a város felett* című regényt és az elbeszéléseket tartalmazó negyedik kötet.) A *Levelek (1907-1931)* című gyűjteményt Jancsó Elemérné Máthé-Szabó Magda (a kiváló kolozsvári irodalomtörténész özvegye, Kuncz Aladár unokahúga) rendezte sajtó alá, az igen gazdag jegyzetanyag Juhász András munkáját dicséri. A Kuncz-levelezés kiadása a romániai magyar irodalomtörténetírás régi terve volt, ennek a tervnek a valóra váltását segítette elő Marosi Ildikó 1979-ben közreadott kiváló gyűjteménye, a *Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládja* című kétkötetes kiadvány, amely számos korábban ismeretlen levéllel egészítette ki a Jancsó-könyvtárban őrzött írói hagyatékot, levélmagyagot. Ilyen módon a most megjelent levelezés háromszázegy tételt foglal magába, részben maga Kuncz Aladár, részben kiváló magyar és erdélyi írók – Ady Endre, Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza, Hatvany Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Áprily Lajos, Tompa László, Reményik Sándor, Dsida Jenő, Kós Károly, Molter Károly, Kemény János, Tamási Áron és mások – leveleit.

E levélanyagnak igen fontos irodalomtörténeti értéke van, minthogy Kuncz Aladárnak szinte egy évtizeden át meghatározó szerepe volt a romániai magyar irodalom mozgalmaiban. Először – 1923-1928-ban – az Ellenzék, majd – 1929-1931-ben – az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként szervezte az irodalmi életet, buzdította és sürgette az írótehetségeket, s tartott fenn szoros kapcsolatokat a modern magyar irodalom legjobb hazai képviselőivel, elsősorban a Nyugat íróival. Útnak indított leveleiből a nemzetiségi irodalom „hőskorának” – az irodalomalapítás évtizedének – küzdelmes története is kiolvasható. Sorra látjuk testet öltetni az erdélyi magyar irodalom olyan, nagy fontosságú eseményeit, mint az Ellenzék 1923-as történelmi elbeszéléspályázata, amely az Erdély múltjába tekintő szépirodalom kezdeményezője volt, vagy az 1929-ben szervezett „Vallani és vállalni”-vita, amely éppen a történelmi érdeklődést kívánta felváltani a társadalombíráló kisebbségi realizmus igényeivel. Kuncz Aladár levelezése igen fontos irodalomtörténeti dokumentumokat tartalmaz, ezek a dokumentumok a nemzetiségi irodalom tartós intézményeinek kialakulásáról tudósítanak, így például Kemény János báró 1926. június 17-i levele hívja meg első alkalommal a marosvécsi várkastélyba az erdélyi magyar irodalom jeles személyiségeit, a Kolozsvárott 1926. október 22-én készült megállapodás az Erdélyi Szépművés Céhnek az erdélyi magyar írók tulajdonába való átadásának tervét rögzíti, a Babits Mihályhoz intézett 1929. július 31-i Kuncz Aladár-levél pedig éppen az Erdélyi Helikon szerkesztésének átvételét jelenti be.

Ez a levél világítja meg Kuncz Aladár szerkesztői célkitűzéseit is: „Az Erdélyi Helikon – írja a frissen kinevezett szerkesztő – erdélyi, s éppen ezért teljesebb mértékben egyetemes jellegű, mert mint kisebbségi irodalomnak a szócsöve, kénytelen már létfenntartó okból is egyetemes távlatokat keresni.” Ez a szerkesztői elképzelés a Nyugat hagyományos igényességét állítja példának a kolozsvári folyóirat elé, az Erdélyi Helikon

mégis más akar lenni, mint a Nyugat. Hogy miben látja a folyóirat különleges hivatását, azt egy másik – 1929. november 27-én keltezett – levélben világítja meg Kuncz Aladár. „Az az irodalmi mozgalom – szögezi le –, amelyet én az Erdélyi Helikonban kezdeményeznék, azt hiszem, semmiféleképpen sem érintené a Nyugat köréit még erdélyi terjeszkedésében sem (...) Mi is egy koncentrációt csinálunk, csakhogy ezt elsősorban az utódállamok és a külállamok magyar íróira alapítjuk (...) Nálunk tehát a tényleges termelés az erdélyi és a másik két utódállambeli írók műveiből telik ki, s a program egyetemessége vonatkozik minden területen lakó magyarság íróira.” Ennek a nagyra látó szerkesztői elgondolásnak a jegyében vette fel Kuncz Aladár a kapcsolatot a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalmak képviselőivel, s indította meg a folyóiratban a „Fiatal magyarok” ankétját, amelynek keretében négy ország ifjú magyar írói – Magyarországról József Attila, Illyés Gyula, Ignó Pál, Hevesi András, Romániából Dsida Jenő, Balázs Ferenc, Jancsó Béla, Ormos Iván, Csehszlovákiából Győry Dezső, Darkó István, Jugoszláviából Csuka Zoltán, Fekete Lajos – fejtették ki nézeteiket az új magyar irodalom feladatairól. Ennek a nemzeti egyetemességre és európai igényességre törekvő szerkesztői koncepciónak a hatékonyabb érvényesülését a fátum akadályozta meg. Kuncz utolsó évei igen feszített munkában teltek, az Erdélyi Helikon szerkesztése mellett dolgozott *Fekete kolostor* című regényes emlékiratán is, s alighogy biztos kritikai és közönség sikert aratott műve megjelent, alattomos betegség végzett vele. Olyan irodalmi folyóirat, amely az ő elképzelésében körvonalazott következetességgel képviselné az egyetemes magyar irodalom ügyét, azóta sem létezik. A többi között ez a szüntelenül érzékelhető hiány is a kolozsvári szerkesztő szellemi örökségének időszerűségére utal.

Pomogáts Béla

BARTA JÁNOS: ÉVFORDULÓK

Tanulmányok és megemlékezések. Akadémiai K. Bp. 1981. 442 l.

Barta János nagyszabású új kötete az életműnek a *Költők és írók* (1966) meg a *Klasszikusok nyomában* (1976) c. tanulmánygyűjtemények által fémjelzett szemléleti és műfaji törekvéseit folytatja, fejleszti tovább. Többségükben a hetvenes években keletkezett írásokat tartalmaz,

gyakran – erre utal a cím is – „alkalmiakat”, évfordulóra készült megemlékezéseket, melyek között azonban elvett sem akad öntönzesszerű vagy elszórt, kiérlelt. Az önmagához hű folytonosság egyik jele, hogy irodalomelméleti, esztétikai és poétikai kérdésekben az idős tudós

természetes öntudattal épít évtizedek során kialakított és közzétett koncepcióira, lélektani (karakterológiai) elveire-módszerére, értékelméleti stúdiumaira, romantikafölfogására, a lírai realizmusról szóló dolgozatára, az epikus perspektíva és dimenziók teóriájára. Tematikai érdeklődését változtatlanul a XIX. század, kivált a második fele köti magához a legerősebb szálakkal, de Adyról, Tóth Árpádról, Thomas Mannról stb. szóló tanulmányai nem kevésbé mély és huzamos szellemi kapcsolatáról, rétegzett olvasói, kutatói élményről tanúskodnak.

Bővül és árnyalódik, bár ugyancsak a váratlan újat kezdés gesztusa nélkül, a tanulmányok műfaji spektruma. Műelemzés, kötet- vagy pályaszakasz-értelmezés, élménykörök és művek szembesítése (Vajda „szerelmi lírája”, Ady „vallásos élménye”), „költői arckép”, az „írói világ” ismertetése – ezek és a hasonló változatok egyfajta paradox monográfia-ellenesség jellegzetességében találkoznak; a látszólagos ellentmondás onnan ered, hogy a szerző monografikus tudás birtokában választja, mintegy az összefoglalás helyett, a problémafelvétet, a továbbgondolás kockázatosabb s kevésbé látványos útját, hogy önzetlenül, de izgatott kutató szellemének sugallatát követve, másokra hárítsa a végleges kidolgozás, a teljességre törő dokumentálás és kifejtés föladatait. Új fejleményként jelenik meg néhány tudománytörténeti megemlékezésben és önéletrajzi fejezetben a szubjektívabb megközelítés, az emlékiratszerű vagy vallomásos mozzanat, a pálya fordulatait és tanulságait belülről megvilágító önkomentálás. Ha a kötet végül is változatosabb, tarkábban csillogó együttes hatást kelt az olvasóban, mint elődei, akkor e benyomás semmiképpen sem párosul a szétszórtság, az ötletburjánzás karakterjegyével, amelyre Barta önkritikus szerénységgel utal, hanem a „vérbeli irodalmár” intellektuális mohóságát jelzi, akinek számára „minden nagy író, minden nagy költő vonzó örvényt jelent” (410).

Bevallott belső elégedetlenség, a maga és mások eredményeinek szüntelen megkérdőjelezése vezeti el Bartát néhány őstémájához, mindmáig talányosnak érzett életműhöz, személyiséghez. Az Arany-, Vajda-, Kemény-, Jókai-tanulmányok a visszatekintés és újraértelmezés példamutató teljesítményei, a friss, a korábbi saját olvasathoz képest is eredeti megközelítés olyan mintái, amelyek egyszerre vallanak rá a jelentős műalkotás (és a művet létrehozó ember) kimeríthetetlenlenségének, elvileg végtelen belső gazdagságának tézisére és az interpretátor szellemi ala-

kulásának, szempontjai időbeli változásának fölismérésére, még ha az utóbbi mozzanat a divatos recepció-esztétikától valószínűleg függetlenül vált is Barta szellemi egzisztenciájának egyik sarkkövévé. A két Toldi-elemzés közül az első (*Bevezetés Arany János „Toldi”-jához*) a keletkezés rejtélyét próbálja a műből visszafelé következtetve megfejteni: a mégiscsak kezdetlegesebb „eposzi rögtönzés”, *Az elveszett alkotmány* után „milyen élmények, milyen energiák szabadulnak fel a költőben” (8), hogy a Toldit remekművé formálják; a második (*Arany János „Toldi”-járól*), mint alcíme jelzi, „világkép és stílus” összefüggéseit vizsgálja, szándéka szerint részben úgy, mintha a művet „ma vennék először kézbe, nyitott, elfogulatlan izléssel” (32).

A hatalmas méretű Toldi-irodalomban e dolgozatokat a korrekció, a pontosítás, a lényeges kiegészítés értékei tüntetik ki: Barta differenciálónak tartja a Toldi „homéroszi vagy tágabb értelemben ősi-epikus” mivoltáról kialakult nézeteket (17), s mind a keresztényi és lovagi eszméktől, érzelmeiktől színezett „modernebb, morális emberideál” (171), mind a nyelvi sűrítés, expreszivitás, már-már a Horváth János-i „stíliroman-tika” határán járás dolgában meggyőzően különíti el e művet a valóban „naiv”, „egyszerű” epika látásmódjától és nyelvezetétől. Fejtegetései, említett korábbi programtanulmányával összhangban, az esztétikai dimenzióknak az eddigieknél precízebb meghatározásában összegeződnek. Alighanem az egy műre koncentrált vizsgálódás elkerülhetetlen következménye (noha éppen Bartától tanulhatunk legtöbbet az Egész szem előtt tartásának követelményéről), hogy egy-egy utalást, a szorosan vett tárgyon túlmutató célzást tűnődve fogadunk, szeretnénk bővebb kifejtésben megismerni. Mintha Arany szilárd, állandó, azóta is evidenciának számító irodalomtörténeti megállapításai rovására a bizonytalanság, az alkotással járó kétely elemét nagyítaná föl az a kitétel, hogy „elméleti szinten is keso öregekörig megoldatlanul kísérték népköltészet, népies műköltészet és nemzeti költészet problémái” (12). Fájlalható, hogy a Toldi szerelmével kapcsolatos fenntartásait, a dimenzió, az „egyedi hang” felemaságát (409) Barta éppen csak megpendíti, s így Arany emberlélményének dinamikáját, modernizálódását sem követi nyomon, pedig „az egyéniség ösztönös, emocionális-szenvedélyes erői és impulzusai”, a sokáig tagadott „elementáris mélységek” (8-9) az Arisztophánész-fordító, a Bolond Istók folytatásának döbbenetes tervét papírra vető, s épp a Toldi szerelme erotikával, bosszúval

terhes légkörébe merülő Aranytól nincsenek is olyan távol, mint a nemzetiklasszicizmus-koncepció emberideáljához szabott leírás sejteti.

Vajdáról egész ciklus, kisebb kötetnyi tanulmány szól a könyvben, s ezt a mélyre merülő búvárkodást aligha magyarázza meg önmagában Bartának a kritikai kiadás szerkesztőjeként vállalt funkciója. Julow Viktorral folytatott beszélgetésében ő maga két fő indítékát emeli ki vonzódásának: a túlértékelést és lebecsülést korrigálni igyekvő „polemikus hevet”, meg az „emberi egyéniség” rejtélye, a disszonáns költészet jellem-tani összefüggése iránti érdeklődését (408–9). Kiindulása életrajzi és karakterológiai jellegű (*Így élt Vajda János, Vajda János költői arcképe*), a költő szerelmi lírájának szentelt nagy tanulmányt is azzal a profánul ható kérdéssel kezdi, „milyen szerelmet tudott ez a daliás kamasz a nőknek nyújtani, hogyan, milyen érzelmi szálakon tudott hozzájuk közeledni – milyen szerelmi partner lehetett belőle” (90). Olykor az irodalom-történész illetékességi körét túllépve, a lélekelemző, sőt a patográfus módszereivel vizsgálja a vajdai személyiség szerkezetét, többnyire a defektusokat, a frusztráció, a kompenzáció, az idő-lum-képzés jelenségeit, s a belőlük következő, a társulást gátló individualizmust, önérzet-túltengést. Az itt-ott feszengést keltő analízisnek (mely ténykérdésekben is kiigazítja a Vajda-irodalom néhány makacsul ismételgetett legendáját, pl. a költő pénzügyeiről vagy éppen „életművészetéről” szólva) kétségtelen nyeresége, hogy nyomatékosan föl hívja a kutatás figyelmét az élet(rajz) és a mű, az élmény és a vers viszonyának talányosságára. Gina költőjének művészetében, és hogy merész, más ízlés számára esetenként túlságosan szigorúnak tetsző értéktételeit rendre szabatos indokolással, széles körű érveléssel alapozza meg. Barta mindezzel finomítja a robusztus Mont Blanc-ember képletét, ézelmek, képek, nyelvi megoldások „széles skálájára” irányítva a figyelmet, „amely az expresszív, háborgó dinamizmustól a csöndes, olykor fülledt izzáson át a szelíd, átszellemiesített hangulatiságig terjed” Vajda költészetében (86).

Ugyanakkor a Vajda-tanulmányok a biografikus és jellemközpontú irodalomkutatás határait illető tanulságokat is kínálnak, a pszichologizmus veszélyeire is figyelmeztetnek. Az életmű egyenetlenségeit, a „szubliteratúrába” való lemerülés nem ritka jelenségeit (83) nagyrészt jellemgyöngöseségből, a mélyebb művészerkölcös elleni vétségéből eredeztetik: Vajda „nem tette föl a költészetre az életét (...), semmi hajlama nem

volt a művészet aszketizmusára” (83). A nélkülözést, nyomort vállaló Reviczky és Mikszáth ellenpéldái azonban nem igazán meggyőzőek; az előbbinek tehetsége és történeti jelentősége óhatatlanul elmarad a Vajdaé mögött, az utóbbi pedig olyan népszerűség, országos szeretet közegében alkotta meg életműve javát, amely nem hasonlítható *Az ústörkös* költőjének szituációjához. Vajda közönség nélkül maradását motiválhatta emberi összeférhetetlensége, költői produkciójának elvékonyodása 1861 és 1879 között, s talán nagyobb nyomatókat érdemelne mindenkori politikai állásfoglalásainak népszerűtlensége, a közérzülettel való kihívó szembenállása is, igazi egyetértéssel azonban akkor csatlakozunk Bartához, amikor a „költői mondanivaló” és a kifejezésére szolgáló „hatalmas erejű művészi eszközök” (84-5) újszerűségét hangsúlyozza, a maga korában modern filozófikus magatartásból, életérzésből, a „preszimbolista” stílus hazai találatanságából vezeti le a hőst övező szellemi klíma zordságát, az értetlenség reakcióit.

Barta elidőz az „élményi költészet”, a „vallo-máslira”, „a spontaneitás, a közvetlenség, az önkifejezés” problémájánál (70 skk.), s finom elemzésekkel bizonyítja be, hogy Vajdának jót tesz az élmény érlelése, a leheggyadás, a „hosszabb inkubáció” (70). Kérdéses viszont, hogy az életmű nagyobbik részeként föltüntetett versek, a legfőbb részleteikkel megkapóak, a tökélyig el nem jutók valóban a „spontán és explozív” jelleg, az „aktuális felgerjedés” distanciálansága miatt sikerültek-e kevésbé. Az alkotottság és az áttételesség, a gyöngébb darabokat is jellemezheti. A szerelmi ciklus formájához, amely az 50-es években a költői megnyilatkozás egyik fontos változata Vajda számára, eleve hozzátartozik az érzelmi regény megkonstruálása, a hatások, változatok kiszámítása és elrendezése, klisék, toposzok felhasználása, variációja – a kivitelezés esendőségeit a szakirodalom egy része joggal magyarázza modorossággal, az udvarló-bókoló szerelmi líra konvencióinak megtartásával, bizonyos élmények mesterkelt imitációjával, majd ezen túl a népieség továbbfejlesztésének, korszerű mondanivaló kifejezésére alkalmassá tételének fejlődéstörténeti értelemben vett nehézségeivel (Sóter István). A „vallo-mászerű, dinamikus jellegű kifejező líra” és a „közvetlen petőfies, ábrázoló-realista líra” (72) Barta emlegette műfajtipusai legtöbbször szételemezhetetlenül ötvöződnek egybe a preszimbolizmus vagy (és) „a szerep-líra, a lírai-dramai monológ” kezdeményeivel. A kárhozat helyén a megbabonázott féltékenységek kísérteties-

látomásos tudatképébe játssza át a reálisnak látszó helyszín- és helyzetrajzot, s a Barta szép kommentárjában említett „személyes lírai kifakadás” (105) voltaképpen idézet, egy hallucináció rögzítése, mely épp így válik többé a sértett magánember panaszánál; az Arabella, hasonlóképpen, a Róza-szerellemmel való élményi összefüggésén túl mitikus helyzetet is fölidéz, „rájátszik” a Káin-mítosz apokrif változatára, lírai hőse nem azonosítható a gátlásos, a disszociáció rögzülésétől szenvedő Vajda privát énjével. Ismeretes, milyen gyakran és nyomatékosan eleveníti föl a költő a világszínpad képzetét, hányszor hasonlítja álomhoz, csaldódashoz az életet; az alakváltoztatás, a forgandóság, az átalakulva megmaradás, a „színlés, csalás, hazugság” látomása poétikai következményekkel is jár, s a lírai alany elbizonytalanítása, változatos stilizációja e költészet „modernségének” olyan tanújele, amely már az ötvenes évek petőfies, népies, petrarkista szerepijátásában, meg-megbicsakló hangpróbáiban ott készülődik.

Az érlelő tisztázásnak, a korábbi eredmények továbbgondolásának szép produkuma az eredetileg az 1975-ös Kemény-évfordulóra készült esszé, a *Kemény Zsigmond írói világa*. Virtuóz vonása a röpiratok, a publicisztika, főleg a Korteskedés... olyan interpretációja, mely nem annyira a történet, inkább az irodalmár szempontjait érvényesíti, a világrépre (s nem az egykori politikai, társadalmi elméletek, állásfoglalások meghatározott céljaira) vonatkozó elemeket gyűjtve össze az író értekező prózájából. Barta a keményi valószínűség, „legvégző fogalmát, mindent átható és irányító tényezőjét” (274) keresi, s az egyéni világszemlélet és a formateremtés végső elvét az energia fogalmában ragadja meg: „ebben a világban mindenből energia árad, hatásdinamizmus-impulzus árad emberekből, csoportokból, jellemekből és intézményekből” (274); az író szerepe, hogy „felszabadítja, működteti, mintegy a porondra engedi” az energiahordozókat. Az indokló kifejtésben se szeri, se száma az eleven megfigyeléseknek, ismert dolgok meglepő, találmányos megközelítésének, mélyen dialektikus pl. az a fejtegetés, amelyben Barta a Kemény-világkép egymásként ellentmondani látszó két „evidenciáját”, „a történelem és az emberről törvényszerűségének hitét” meg „az emberi iniciativa elismerése, (...) az emberi és kollektív létezés bizonyos fokú irányíthatósága” elvét (238–9) méri össze és mutatja ki egymást föltételező kölcsönösségüket.

A tanulságos és továbbgondolandó megállapítások sokaságából a komparatistikai észrevéte-

leket is érdemes kiemelni. Barta elemében van, ha ellentétzésre vagy legalább különböztetésre nyílik alkalma: pontosan meghatározza, miben tér el Kemény látásmódja Jókaiétól vagy Balzacéétól (249), kevésbé fogékony – netán Leibnizre hivatkozó monádikus lélektani szemlélete miatt – az érintkezés, a párhuzamosság, a körélményben vagy stílusban való találkozás jelenségre. A kellelténél merevebben állítja szembe Keményt nagy népies kortársaival, azt állítván, hogy „Sem a primitívnek, sem az archaikumnak a kultusza nem érződik nála”, és „hogy (már 1849 után) a magyar költészet megelőző népies korszakát elítéli” (263–4). Hiszen jólelélményünk Keménynek Petőfi és Arany lángeszét bensőségesen értő, méltató megjegyzéseire, a székely népballada szépsége előtti hódolatára, a nyelvújításról adott éles elméjű bírálatára, és hogy a maga irányát, a történelem és a régi magyar irodalom fölélesztését hatásában egyáltalán nem látta külön a népiességtől: „E hatás – nem forrásaira nézve, melyekből kiömlik, de eredményei tekintetéből – hasonló leend a népies iskola reakciójához, bár alakító képességére nézve sokkal kisebb körben mozoghat.” – írja az Élet és irodalom-ban. Műfajkezelése, a viszonylag ismertebb életképszerű és balladás részleteken túl, a közmondások és szólások kultuszában is kapcsolódik a folklórhoz, s mivel ez a tendencia a nagy művek közül a legkésőbbben befejezett Zord időben tetőzik, aligha fogna mellé, aki tudatos fejlődésre, a népiesség sajátos változatához való közeledés szándékosságára gyanakodna Keménynél.

A XX. századi tárgyú dolgozatok közül semmiképp sem maradhatnak említetlenül a gondolatgazdagságukkal ámulatra, némely sarkított megállapításaikkal óvatos polémiára készítő Ady-tanulmányok. Közülük is kiemelkedik a *Vallásos élmény, életélmény és küldetésstudat Ady lírájában*, amely a Változatok egy régi témára szerény alcímet viseli. Elméleti értékű kifejtését kapjuk itt annak a bonyolult kérdészövevénynek, hogyan születhet a vallásos élményből esztétikai érték olyan művelődéstörténeti stádiumban, „amikor a vallás mint tudatforma a többrétű kollektívum jelentős rétegeiben már kihalóban van” (425), és hogyan szövődik bele az istenes versek mondandója, terminológiája, hangneme a „profán” tudattartalmakat, pl. a vitalista életkultuszt vagy a fölfokozott költői hivatástudatot kifejező ciklusokba. Barta többszörösen összetettnek mutatja Ady vallásos „élménykincsét” (179), a keresztény jellegű elemek mögött ősi „pogány” motívumokat, a megtanult

mítoszok, jelképek mögött a lélekből „spontan módon fakadt” képzeteket fedez föl. Kevésbé megnyugtató ebben a koncepcióban az Ady egyéniségének ősi, archaikus, prelogikus vonásait túhangsúlyozó karakterisztika, amely „a szubkortikális személyiség átlagon felüli bőségével és gazdagságával” szembefordítja „az úgynevezett kortikális felépítmény csak másodrendű, kiszolgáló szerepét” (177, 188–9 stb.). Barta szuggesztívan írja le e költészet és élményvilág irracionális gyökérzetét, etnikai értelemben is vehető ősi jellegét, lelki mélyrétegek „tárnáiból” feltörő elementaritását, de mintha a képlet tisztasága kedvéért akarva-akaratlanul kicsinyítené Ady kivételes intellektusát, föladatvállalása tudatosságát, modern nyugat-európai típusú műveltségét, az ösztönös költő alakított szerepe mögött a nem közönséges műgondot.

Ez a szemlélet a Hunn, új legenda körüli „tanakodásban” (*A lángelme gesztusai*) is szóhoz jut, amely egyébként az 1977-es Ady-centenárium kis számú, igazán szellemes és figyelmet érdemlő megemlékezései közé tartozik. Perújrafelvételt kezdeményező provokatív lépéssel Barta bevallottan Hatvany szempontjából nézi „az ügyet” (201), az Ady-bírálat és -értékelés lényegszerű feszültségeit, dilemmáit fedezi föl kettejük levélváltásában és az ehhez kapcsolódó verses ars poeticában. Élet és mű konfliktusáról, még közelebbről a „romboló életforma” és az „igazi költészet” közötti választás kényszeréről szól a vita, arról: „Hol van az a határ, amelyen túl az önkiélés már rombolás válik?” (230–4) A Vajdával szemben is föllállított aszkéziskövetelményt megismételve, Barta a századelő korának nagy paradoxonát fedezi föl abban, hogy az „életfilozófiai-vitalisztikus” irányok alkotásellenessége dacára a művésznek, a műnek továbbra is föladata marad, hogy „az életet egy magasabb ontológiai szintre emelje föl” (211). Kontroll nélkül hagyja viszont az alapítélt, Ady hanyatlásának, alkotói fegyelmelazulásának, a „nagyszerű produktivitást” megtörő „halálos vacillálásnak” Hatvany fogalmazta vádját (202). A korszak kutatói hangváltást, stílusfejlődést, a szimbolista poétika meghaladását észlelik Ady (és más nyugatos lírikusok) 1912 utáni korszakában, az értékcsökkenést illetően azonban nem alakult ki megbízható konszenzus, sőt mai ízlésünk inkább a Hatvanytól föltétel nélkül magasztalt korábbi kötetekben talál némi szecessziós túldíszítettséget, fölszigázott dekorativitást.

Mindeddig a *Költőről, íróról, művekről* címen egybefoglalt tanulmányok mellé írtunk

szélgjegyzeteket, de ezt az aránytalanságot menti, magyarázza talán az ebbe a fejezetbe iktatott dolgozatok gondolati telítettsége, a kérdések és válaszok izgalmas eredetisége. A második ciklus tanulmányai, az *Irodalomtörténészről* szóló emlékbeszédek vagy előszavak vonzónan egyesítik a tárgyilagosságot az egyéni érdekelttséggel, a történeti mérlegelést a személyes emlékeket, vonzalmakat kimondó szubjektivitással. Amikor Toldy Ferenc örökségében a sokoldalúságot, a „szakma határain” túllátó univerzalitás igényét (287) hangsúlyozza, Négyesy érdemét (akivel különben szentesi származása is összeköti) „a pszichológiai, lélektani érdeklődés és megértés fejlettségében” (296) jelöli meg, Kerecsényit pedig nagyszerű tanárként, „pedagógiai eszmélkedőként” (316) jellemzi, tárgyával együtt Barta önmagáról, saját törekvéseiről is számot ad. A *Horváth Jánosról* írott, a „Fejlődéstörténet” kiadása elé szánt tanulmányból fokozott hangsúlyt érdemel az a gondolat, hogy a „a humán diszciplínák területén az elavulásnak és túlélésnek különös törvényei vannak” (309), a nagy filozófiai, esztétikai rendszerek, irodalomtörténeti koncepciók nem úgy válnak érvénytelenné, mint a megcáfolt természettudományos tételek, hanem van bennük „valamelyes művészi színezetű érték, amely lenyűgöz, esetleg gyönyörködtet is”, „át-szól hozzánk a múlt szférájából” (309). Olyan axióma ez, amelynek belátása nélkül a Horváth János-i életmű (és Barta más kiváló példákat is fölsorol) jogos, szükséges bírálatának és maig eleven sugárzásának, inspiratív hatékonyságának kettősségét sem értelmezni, sem értékelni nem lehetne megnyugtató módon.

A vizsgált költői, művészi, esztétikai teljesítményekben Barta szívesen keresi – a „nagycsoporton”, a nemzeten vagy népen belül – egy-egy külön embercsoport sajátos minőségének és törekvésének lenyomatát, a személyes egyéni teljesítményben a félig-meddig személytelen közösségi mozzanatot, mely akkor jön létre, ha a tájélmény, az etnikai árnyalat és a kollektív történelmi tapasztalatok alapján a kisebb közösségben „az összetartozás és a különállás, a különösség tudata” (364) is föltámad, „szellemi téren is” dokumentálódni akar. A *Város és költői* c. antológia-bevezető (az *Elegyes darabok* ciklusban) Debrecen és a magyar költészet kapcsolatával vet számot, azt nyomozza, hogyan színezi a „városprofil”, Debrecen és a hozzá tartozó tájegység időben is változó „különleges arculata” (363) az itteni irodalmi kultúrát, a vele kapcsolatba kerülők szellemi fiziognómiáját. Az elemzés pontos-

ságát dicséri, hogy a fölmutatott megkülönböztető vonások Csokonaitól mondjuk Gulyás Pálig valóban ráillenek a debreceniség nagy reprezentánsaira, egyszersmind Barta tárgyilagosságát, tudósi elfogulatlanságát bizonyítja, hogy a tradíció történetileg kialakult kettősségét, belső ellentmondását is érzékelteti: „A 'debreceni szellem' ösztönző erő és újkeresés – de egyúttal keret és merev hagyomány is” (365). Bár ebben a tanulmányban „kívülről jött” debreceniként szól magáról, az *Életmozaik* fejezetéből kiderül, hogy jó ideje Barta életműve is a város szellemi értékei, termékenyítő hagyományai közé tartozik: kutatótársaival és tanítványaival együtt vállalja a „debreceni iskola” megjelölést, és szabatos tömörséggel jellemzi e műhely alapelvét, módszereit. A közösségvállalás nincs ellentétben az individuális kutatás elvével; „amit az én tapogatózó ösztönöm a műben és az alkotóban keres, azt csak én tudom megérezni”, mondja Barta (411), de „kezdeményező jellegű” tanulmányai funkcióját nagyobb tudománytörténeti távlatban szemléli: „talán mások kezében építőkövei vagy elindítói lesznek egy jövő szintézisnek” (411).

Az *Évfordulók* a tanulmánykötetek ama ritkító típusához tartozik, amely az egyes fejezetek,

dolgozatok külön-külön értékelhető megállapításain túl valami többletjelentést is közöl, irányt jelez, magatartásmintát sugall. A legjobb értelemben vett szellemi öntörvényűséget, kutatói eltökéltséget példázza, a divatjelenségektől való olyan függetlenedést, mely nem a mindenkori új elméletek, közéleti módok negligálásában nyilatkozik meg, hanem elemző kritikájukban s a bevált régebbi szemléletformával és metodikával való szembesítésükben, részleges integrációjukban. A kutatás, a tudományos munka Barta számára személyes élmény, amin azt is érti, hogy az egész személyiség ügye: nemcsak anyaggyűjtő fegyelem és csoportosító, értelmező, logikus gondolkodás kell hozzá, hanem „az átélés, a beleélés” és nem utolsósorban „a stílus művészete” (413), irodalomtörténész beszélgetőtársa szavaival „a szubjektivitás és az intuíció” értékei is. Az interpretáció tudományosságának, a műértelmezés egzaktságának túlhajtott igénye idején különösen hatékony és bátorító lehet egy olyan kétségkívül nagy formátumú kutató példája, aki az irodalomtörténetírás helyét, értelmét, érvényességét ma is csökönyösen a művészeti jelenségek körében és „az emberi szembenézések nagy láncolatában” (309) jelöli meg.

Csűrös Miklós

MORITZ CSÁKY: VON DER AUFKLÄRUNG ZUM LIBERALISMUS

Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien 1981. 272 l.

A középiskolás nemzedékek tudatába belevevett irodalomtörténeti közhely szerint a magyar jakobinusok kivégzését követően, a ferenci reakció évtizedeiben közvetlen politikai cselekvésre nem volt lehetőség, s a Kufsteinből kiszabadult Kazinczy éppen ezért terelte az átalakulásért vívott harcot politikamentes területre, a nyelvújítás keretei közé. Újabban persze már nem szokás történelem és irodalomtörténet között ilyen szorosra húzni a szálakat. Ma Kazinczy tevékenységét a kortárs, külföldi és hazai nyelvújítási törekvések, nyelvfilozófiai nézetek kontextusában mérjük fel, s az ilyen irányú kutatások fényében világossá vált, hogy a magyar nyelv és irodalmi ízlés megújítása mennyire a kor követelményei által kikényszerített szükségszerűség volt; mellettük a politikai cselekvés lehetetlenné válása csak személyes, s nem is alapvetően fontos indítként jöhet számba. Az idézett közhely ki-

alakítására az a korábbi történész álláspont adott lehetőséget, amely a jakobinus mozgalom leleplezése és az 1820-as évek reformküzdelméi közé eső évtizedeket a magyar történelem „szürke korszakai” közé sorolta, s a ferenci reakció mindent megbénító voltát hangsúlyozta. Ám mára már az is világossá vált, hogy a jelzett évtizedeket legalábbis differenciáltabban kell megítélnünk; Moritz Csákynek *A felvilágosodástól a liberalizmusig* című könyve éppen e törekvés jegyében született. Csáky alaptézise szerint az 1790-es évek reformtörekvései és az 1820-as évek végén meginduló újabb reformhullám között szerves kapcsolat van, amit nem csupán, s talán nem is elsősorban az 1790-es évek elején született országos bizottságok munkálatainak elővétele jelez, hanem a közbeeső évtizedekben, bár nem meghatározó súllyal, de állandóan szót kérő átalakítási-változtatási javaslatok léte is bizonyít. Lé-

nyegében nem mond ellent ennek az álláspontnak a Csáky könyvével párhuzamosan megjelent legújabb hazai összefoglaló, a „Magyarország története” kézikönyv 5/1-2. kötete sem. (Bp. 1980.) Vörös Károly világosan leszögezi például: „Tévedés lenne azt hinni, hogy az 1790-nel országosan megindult politikai aktivitás (...) a jakobinus mozgalom verbe fojtásával lezárult. A politikai-társadalmi változtatás igénye immár elválaszthatatlanná lőn bármely olyan, akár kulturális, akár gazdasági törekvéstől, mely, ha csak kevésbé vagy óvatosan is, de a maga területén a fennálló állapotok javítására, modernizálására irányult.” (639.). Ám ez a megállapítás kissé a levegőben lógónak tűnik, mivel a megelőző részekben csupán a magyar nemesség és az osztrák uralkodóhoz forradalomellenes szövetségéről, s a rendi alkotmány védelméről olvashattunk. Csáky viszont sorra veszi és részletesen elemzi a hazai összefoglalóban éppen csak gyökértelenül érintett reformjavaslatokat – természetesen nem kézikönyv-teljességi keretben, hanem egyetlen problémát, a magyar liberalizmus kialakulását kérdését állítja munkájának középpontjába. S ez a problémafelvetés könyvét különösen érdekessé teszi számunkra, mivel az előbb említett hazai összefoglaló a magyar liberalizmus tárgyalását csak az 1830-as évekkel kezdődő korszak, a „Hochliberalismus” kapcsán kezdi meg, „A magyar liberalizmus kialakulása” címmel. Ebben az alfejezetben azonban, címének némileg ellentmondva, főként a 30-as, 40-es évek reformküzdelmeit alapvetően meghatározó liberális eszmék összefoglalásával találkozunk, míg az előzményekre néhány bekezdés jut csak. Igaz, e bekezdések sommás mondatai végülis lényegében összeecsengenek Csáky végkövetkeztéseivel, ám ugyancsak a levegőben lógnak, mivel a liberalizmus problematikája a megelőző részekben fel sem merült.

Csáky könyve természetesen nem magyar anyanyelvű olvasók számára készült elsősorban, s ez jelenthetne teherterítelt is, hiszen így szükségképpen sok olyan információt kell tartalmaznia, amelyeket hazai (szakmai) olvasóközönsséggel számolva tudottak tételvezetett volna fel. Így például az első nagy fejezet a magyarországi népesség növekedéséről, a társadalom struktúrájáról, az országnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helyéről, a törvényhozási és kormányzási formákról, a közigazgatás és bíraskodás mechanizmusáról nyújt tömör összefoglalót – melynek funkciója egyértelműen az, hogy a német nyelven olvasó közönség számára alapot teremtsen a fő

problematika megértéséhez. A külföldi olvasóközönség meghatározó volta azonban olyan szemlélethez és feldolgozási módszerhez vezette a szerzőt, amely végül is kárpótolt az ismert tények újraolvasásáért. Csáky ugyanis érezhetően számolt azzal a nehézséggel, hogy a magyar történelem számunkra mégoly fontos és izgató kérdései sem kelthetik fel önmagukban és önmagukért a külföldi közönség érdeklődését. Egész más a helyzet viszont, ha ugyanezekkel a kérdésekkel valamely általuk is ismert és fontosnak tartott probléma kapcsán találkozunk, s saját kérdéseiket fogalmazhatják meg világosabban általuk. E felismerés jegyében Csáky munkáját az európai korai liberalizmus kialakulásának tisztázásához nyújtott hozzájárulásként találja, meggyőzően érvelve amellett, hogy a magyar fejlődés modellként való kiemelése valóban jogosult; részint mivel a magyar liberalizmus a felvilágosodással általában, s felvilágosodás Habsburg-birodalmon belüli formáival különösen szoros kapcsolatban áll, részint mivel a liberalizmus elmélete Magyarországon erőteljesebben és világosabban kifejezésre jutott, mint a Monarchia más országaiban. A magyar fejlődés ilyen értelemben modellként való felfogása természetesen a komparatista szempont állandó és szerves jelenlétét követeli meg. A Bécsben élő, a bécsi egyetem Történeti Intézetében dolgozó Csáky helyzete e szempontból különösen szerencsés: európai látószögből, ám magyar anyanyelvűként a hazai történeti szakirodalom és sok esetben kéziratok források igen alapos ismeretében ítélni meg a korszak fejlődési tendenciáit.

Csáky könyvének fókuszába az alkotmány-reform-kísérletek számbavételét és elemzését állítja, ily módon mérve fel (fejezetcímét idézve) a „politikai öntudat fejlődését.” A magyarországi történetírás általában úgy értékelte a rendi jogokat rögzítő alkotmány korabeli szerepét, mint a feudális, nemesi jogok védelmezőjét, melynek egyetlen pozitív vonása a Habsburgok németesítő törekvéseivel való szembeszállás volt, egyébként azonban gátat vetett a haladás elé, minden felvilágosult reformgondolat lényegében csak *ellenére* juthatott szóhoz. Csáky véleménye más; szerinte a reformoknak éppen az alkotmány *léte* biztosította az alapot. Nézetét a kérdés európai kontextusba helyezése során igyekszik igazolni. Megállapítja, hogy az alkotmányreform a 18. század második felében egész Európában napirenden volt. A vita mindenütt a régi, rendi alkotmány kereteinek oly módon való kitérítése fölött folyt, hogy abba ne csak néhány kiváltságos réteg, hanem az összlakosság lehetséges szerint minél

nagyobb hányada beleférjen; e törekvéseknek adott új lendületet az amerikai, illetve a hatása alatt készült francia alkotmány. A Habsburg-birodalom örökös tartományaiban ezzel szemben a század végére az abszolutista szisztéma gyakorlatilag működésképtelenné tette a rendi alkotmányokat, s így az alkotmányreformnak egyszerűen nem volt mire támaszkodnia. Csáky szerint a „frühdemokratisches ständisches Bewußtsein” (61.) e hiánya vezethetett végső soron Metternich rendszeréhez. Magyarország azonban, mint ez köztudott, kivétel volt; itt a rendi alkotmány védelme mindig központi helyen állt, s pusztá léte a 18. század végén már önmagában is biztosította, Európa más országaihoz hasonlóan, a reformok lehetőségét. E reformkísérletek mögött itt is a francia felvilágosodás egyes, elsősorban Montesquieu és Rousseau műveiben megfogalmazott eszméi álltak, melyek, bár többnyire a rendi jogok védelmében állították szembe őket az abszolutizmussal, végső soron mégis a „világosság” terjedését segítették elő.

Az alkotmányreform jegyében készültek az országos bizottságok munkálatai az 1790-es évek elején, s ugyanebből a gondolatból indultak ki a magyar jakobinusok mozgalmának későbbi résztvevői is. S hogy a reformgondolat 1795 után sem halt el, azt Csáky egyebek mellett Berzeviczy pályájának töretlenségével, a magyar jakobinusok demokratikus elképzeléseinek folytatódását jelző tényekkel-adatokkal, az 1811/12-es országgyűlésről készült két anoním (kéziratos) beszámoló elemzésével, s Napóleon magyarországi hatásának bizonyos elemeivel igazolja. A reformtörekvések mögött végső bázisként minden esetben a nemesi vármegyék álltak; szerepüket Csáky ugyancsak jóval pozitívabban értékeli a szokásosnál. Kiemeli, hogy a megyegyűlések demokratikusabb keretek között működtek, mint maga az országgyűlés: jótékonyan hiányzott a két táblára való felosztottság, hangadó szerepük volt a közép és kisnemeseknek, képviselőkkel rendelkeztek a városok, szóhoz jutottak a honoratiorok, sőt — mivel a tanácskozások nem zárt ajtók mögött folytak — szabad belépésük volt a parasztoknak is. „Dies hatte zur Folge, daß in den Komitatsversammlungen noch am ehesten die Meinung des ganzen Volkes zum Ausdruck kam, daß sowohl die Forderungen als auch die Reaktionen der Komitate die wahre politische Stimmung im Lande widerspiegeln.” (50.) Legalább ilyen lényeges volt az is, hogy a megyegyűlések adtak először lehetőséget a közszereplésre a külföldet járt, liberális eszméket magukba szívott értelmi-

ségeknek; ily módon válhattak a megyék a liberális eszmék kiindulópontjaivá.

Könyvének másik nagy egységében a szerző az oktatás és nevelés fejlődését méri fel, annak a gondolatnak a jegyében, hogy „Begriffe und Denkinhalte des Frühliberalismus sind nicht nur in den politischen Definitionen der Aufklärung grundgelegt, vielmehr ist auch die bewußte Einflußnahme auf die Erziehung, wie sie durch die Aufklärung initiiert wurde, vom Frühliberalismus sowohl teilweise inhaltlich, als auch methodisch übernommen und weitergeführt worden.” (171–72.). A meg-megújuló reformtevékenységhez az alapot az oktatásügy területén az 1777-es Ratio Educationis biztosította; ehhez képest fogalmazta meg álláspontját Benyák Bernát, Tichy Ferenc és Prónay Gábor az 1780/90-es években, ezt fogadta el kiindulópontul az 1790/91-es országgyűlés, s ezt fejlesztette tovább Szerdahelyi az 1806-ban általa kiadott második Ratio Educationisban. A valamennyi elképzelésben közös alapgondolat az volt, hogy a művelődés többé nem lehet egyes rétegek privilégiuma; azt, éppen az „általános jólét” megteremtése érdekében, mindenki számára elérhetővé kell tenni. Az iskolarendszer egységesítésével az 1777-es Ratio Educationis ehhez már biztosította az *elvi* lehetőséget. S míg a bécsi udvartól jött tanügyi elképzelések (pl. Sándor Lipót) ellene foglaltak állást az 1790-es években, addig az imént említett reformtervezetek az alapgondolattal egyetértve a *mit* és *hogyan* kérdéséről elmélkedtek újra és újra.

A könyv ismertetett két fő részében az általunk szükségképpen csak érintett források és fejlődési tendenciák részletes elemzése során Csáky-nak sikerül meggyőznie olvasóját arról, hogy 1795 és 1825 között valóban nincsen „holt idő”, a reformgondolat, ha nem is változatlan intenzitással, de mindvégig élő maradt. Ám a legnehezebb kérdés megválaszolása még hátra van. Az ti., hogy vajon meddig tekinthetjük a változtatási szándék jegyében született gondolatmeneteket a felvilágosodás hozadékának, s mely ponttól kell a liberalizmus eszméinek dominálóná válásáról beszélnünk. A szerző e súlyos elméleti probléma létét már bevezetőjében jelzi, s az egyes konkrét kérdéskörök vizsgálata kapcsán is vissza-visszatér rá, teljes nyíltsággal azonban csak könyvének zárófejezetében, a teljes anyag ismeretében és tanulságainak birtokában néz szembe vele. Szám-ba veszi először is a korábbi nézeteket, s megállapítja, hogy míg a múlt századi történészek már a 18. század végén is hajlamosak voltak liberaliz-

musról beszélni, addig az újabb kutatók némelyike még az 1820-as évekről szólva is a felvilágosodás fogalmát érzi helyénvalónak. Saját maga számára a szerző F. Valjavec véleményét fogadja el kiindulópontul, mely szerint késő felvilágosodás és korai liberalizmus között a kapcsolat olyan szoros, az átmenet olyan fokozatos, hogy merev határvonalat kijelölni aligha lehet. Az mindenesetre perdöntő az egyes konkrét problémák vizsgálatánál, hogy míg a liberalizmus képviselőinél a primer politikai érdeklődés dominál, mely a közügyek szisztematikus analizálásához és kritikájához vezette őket, addig a felvilágosodás gondolkodói ehhez csak az általános elvi-szellemi alapokat teremtették meg. Az olyan fogalmakat például, mint a szabadság és egyenlőség, a felvilágosodás általános filozófiai-teremtészeti alapjairól a liberalizmus helyezte egyéni és jogilag normatív megfogalmazott alapokra. Ez az általánostól a konkrét, az elmélettől a politikai gyakorlat felé irányuló mozgás Csáky véleménye szerint a 18. század végétől megfigyelhető volt Magyarországon is. Az alkotmányreform-kísérletek során olyan konkrét kérdések merültek fel, mint például általános választójog, törvényhozói és végrehajtói hatalom szétválasztása, törvény előtti egyenlőség, miniszterek felelőssége, lelkiismereti- és gondolat szabadság, sajtó- és szólás szabadság, vallásszabadság – s mindezeket igyekeztek normatív törvényekbe foglalni. Így a szerző szerint végső soron e korszakot inkább a korai liberalizmus, semmint a késői felvilágosodás évtizedeiként kell számon tartanunk. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy „der Frühliberalismus kein Ereignis mit einem festen, abgeschlossenen Programm, sondern ein Prozeß war, in dem Aussagen der Aufklärung wichtige Akzentverschiebungen erfuhren und Teilinhalte des späteren Liberalismus antizipiert wurden...” (245–46.).

Csáky koncepciója, éppen eredeti vonásainál fogva, nyilván sok vitát fog kiváltani a történész szakemberek körében. Én itt az irodalomtörténet nézőpontjából csak egy, véleményem szerint vitatható pontot emelnék ki, mégpedig a korabeli nacionalizmus, s ezen belül Kazinczy szerepének értékelését. A probléma vizsgálatának kiindulópontjaként Csáky kétségtelenül jogosan állapítja meg, hogy a magyar felvilágosodás korszakának kezdetén a nemzeti nyelv kérdése túlnyomórészt csak a széles tömegek számára elérhetővé tenni szándékozott tanulás és művelődés eszközeként került elő. Később, a Werbőczy-féle rendi nemzetfogalom elvetésével párhuzamosan a nyelv lett

a nemzethez tartozás fő kritériuma, s ezzel a nyelvkérdés minőségileg új fázisba jutott. A nyelvi alapon létrehozott nemzetfogalom egyszerre volt tágabb és szűkebb a korábbi rendinél: tágabb, mert nemcsak a kiváltságos rétegek fértek el benne, szűkebb, mert az ország nem magyar anyanyelvű lakosai kívül rekedtek belőle. Csáky ezt a fejlődést alapvetően elhibáztattnak látja, s vele szemben alternatívaként a Hungarus-koncepciót állítja. Ennek képviselői szintén elvetették a rendi alapokon álló nemzetfogalmat, ám helyébe nem a közös nyelvet, hanem a közös történelmet, az ennek során egy állam keretei között kialakult egymáshoz kötődést állították, s a szükséges reformok között első helyre nem a nyelvi, hanem a szociális-gazdasági reformot állították. Az első, „nacionalista” elgondolás legtípikusabb képviselője a szerző szerint Kazinczy, a másodiké Berzeviczy. Kettőjük vitájában Csáky egyértelműen Berzeviczy mellett foglal állást: „... in der Tat müssen die sozialen, ökonomischen und staatstheoretischen Ansätze z. B. eines Berzeviczy für die Entstehung des klassischen Liberalismus in Ungarn höher veranschlagt werden als die um die spezifisch ungarische Sprache und Kultur bemühten Arbeiten eines Kazinczy.” (168.). S belátja ugyan, hogy a későbbi fejlődésben a „nacionalista” álláspont játszott döntő szerepet, míg a Hungarus-koncepció elhalt, ebben azonban nem Kazinczyék törekvéseinek igazolását látja, hanem, éppen ellenkezőleg, a liberalizmus legnagyobb tehertételét, s eszméi későbbi érvénytelenné válásának okát. Ám más oldalról nézve a kérdés úgy is fölvethető, hogy a feudalizmus századai alatt kialakult Hungarus-tudatot szükségképpen kellett fölváltania a nemzeti gondolatnak; amint Tarnai Andor megfogalmazta *Extra Hungariam non est vita* című könyvében (Bp. 1969.), e Hungarus-tudat jegyében született jelszó kifejezi „... a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusát és »feudális állampolgárságát«, amely a XVII. század közepe tájától fejlődött ki, virágkorát az 1690-es évektől 1770 tájáig élte, s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés polgári útjára léptek.” (100.). S ha Berzeviczyék gondolatmeneteiben több, később előtérbe került liberális gondolatra ismerhetünk is, ez még nem jelenti föltétlenül azt, hogy az alapkoncepció is időszerű és korszerű volt a 18–19. század fordulóján. A nyelvi alapokon szerveződő nemzeti államok, a polgári nemzeti öntudat kialakulása éppen ebben az időben volt napirenden egész Európában, nem utolsósorban a francia forradalmat követő „első

világháború” következményeként. Kazinczyék törekvése így módon jobban megfelelt a kor követelményeinek, s talán azt is mondhatnánk, hogy paradox módon inkább hozzájárult a „Hochliberalismus” kora alapfeltételeinek kialakításához, mint a „Hungarusok” kétségtelenül több, később fontos szerepet játszó liberális eszmét tartalmazó gondolatmenetei. Arról nem is beszélve, hogy Kazinczy nyelvi programja az irodalomtörténet oldaláról nézve sokkal inkább volt kozmopolita, semmint nacionalista; nyelvújításának alapelveit európai, főként német példák nyomán alakította ki, s az ortológusokkal való összeütkezésének fő oka éppen az volt, hogy a magyar nyelvet egyedi tulajdonságainak figyelembevételével

nélkül, anorgánikusan akarta „európaivá” tenni.

Csáky eredeti koncepciót kifejtő, s részleteiben is számos új gondolatot felvonultató munkája persze elsősorban történészekhez szól, de mint a jó történésmunkák általában, ez is sok tanulságot (s időnként kihívást) tartalmaz az irodalomtörténet művelői számára is. Haszonnal forgathatják lapjait nemcsak a felvilágosodás évtizedeinek, hanem a reformkor liberális eszméitől átítatott szépirodalmának kutatói is, módszertani szempontból pedig mindazok, akik magyar irodalomról vagy történelemről szóló tanulmányokat írnak, köteteket szerkesztenek külföldiek számára.

Szajbety Mihály

MÉSZÁROS ISTVÁN KÉT ISKOLATÖRTÉNETI KÖNYVE

XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Akadémiai K. Bp. 1981. 237 l. (Humanizmus és reformáció 11.) Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Akadémiai K. Bp. 1981. 671 l.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az irodalom és az iskolai oktatás ügye igen szoros kapcsolatban állott egymással a művelődéstörténetnek valamennyi szakaszában. Kiváltképp érvényes ez azokra a régi korszakokra, amikor az írásművészetet iskolában megtanulható tananyagként tartották, s a retorika és poétika a tananyag szerves részét alkotta, sőt olykor a retorikai képzettség az oktatás legfőbb céljává emelkedett. A magyar oktatásügy múltja éppen ezért nem csupán a pedagógiatörténet szakemberei számára jelöl ki feladatokat, hanem más tudományágak – így főként az irodalom- és művelődéstörténet – kutatóinak is alapvető forrásanyagot és szempontrendszert nyújt. Az irodalom fejlődésének egyik fontos tényezőjét, az olvasóközönség kialakulását elsősorban a mindenkor oktatás színvonalára határozta meg, ezért az iskolaügy helyzetének figyelemmel kísérését az irodalomtörténeti nézőpont is messzemenően indokolja.

A XVI. század a magyarországi iskolaügy történetének egyik kulcsfontosságú korszaka, fordulópont a középkori és a reneszánsz jellegű oktatás határmezsgyéjén. Mészáros István már egy korábbi könyvében (A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola, Bp. 1972.) a sárospataki példa révén bemutatta a korabeli jellegzetes hazai városi-plébániái iskola tananyagát és tanítási módszereit, épp ezért örömdetes, hogy kutatásait ezúttal a következő évszázadra kiterjesztve, újabb monográfiát

fiát tett közzé a témáról. A „studia humanitatis” – a szerző meghatározásában – a klasszikus művekkel történő élményszerű foglalkozás, amely végül „a humanista embereszmény személyiségjegyeinek kialakulását eredményezi”, a humanista gondolkodásmód és világkép kifejlődéséhez vezet. Természetesen nem egyik napról a másikra, hiszen az ókori görög és latin auctorok egy részét a középkor is olvasta; azt kellett tehát nyomonznia a szerzőnek, hogy a klasszikus anyag hol, mikor és milyen módon kapott új interpretációt, új – humanista szellemű – megközelítést és értelmezést. Ez indokolja Mészáros István könyvének módszerét, az ún. modellalkotást, amelynek során „egy-egy tipikus intézmény aránylagos részletességgel való bemutatása” a cél, feltételezve azt, hogy a studia humanitatis helyzete más hazai iskolákban is hasonló lehetett. E módszer alkalmazásával egyetérthetünk, már csak azért is, mert XVI. századi iskolatörténetünk forrásanyaga sajnálatos módon hiányos, így gyakran nincs is más választás a kutató előtt, mint a következtetés vagy az analógia. Külön érdeme a szerzőnek, hogy a studia humanitatis anyagára vonatkozó dokumentumokat a függelékben összegyűjtve adja közre, ezek a véletlenszerűen ránk maradt szörványemlékek az összképnek olyan mozaikkockái, amelyek segítségével a hiányzó részletek rekonstruálása megkísérélhető.

Az új tananyag-koncepció megjelenését a szerző a budavári Boldogasszony-iskolában regisztr-

rálja, ennek helyzetét elemzi részletesen a könyv első nagy fejezete. Többnyire a bécsi egyetemen végzett, humanista szellemű rektorok álltak a budai főtemplom tanintézetének élén: Pancratius Rohrbach 1480-1494 között vezette az iskolát, 1513-ban Ulrich Tobriacher, 1517-1522 között a drámaíró Bartholomeus Frankofordinus Pannoni, majd a kiváló grécista, a reformációhoz csatlakozó s ezért menekülni kényszerült Simon Grynaeus a rektor. A tananyag és a tankönyvek áttekintése ugyancsak megerősíti az állítást, amely szerint Budán a városi humanista iskolák első változata jött létre, a középkori oktatásnak még sok vonásával ugyan, de az új szelleműnek is határozott jeleivel (Mancinellus latin nyelv-könyveinek valószínű használata, Janus Pannonius egyes verseinek tananyagba iktatása stb.). Az ilyen momentumok természetesen csak a legelső lépéseket jelentették a humanista műveltséganyag iskolai tantervébe épülése felé, a folyamat lassú és fokozatos volt, minthogy új iskolatípusok csakis hosszabb-rövidebb ideig tartó, de mindenképp tudatos fejlesztés eredményeként jöhetnek létre.

A Magyarországon Mohács után kezdődő hitviták kora az iskoláügy számára is döntő fontosságú változásokat hozott. Egyetértéssel idézhetjük a szerzőt, aki szerint „a reformációnak, majd a nálunk Oláh Miklóssal meginduló ellenreformációnak – úgy véljük – az a hatalmas neveléstörténeti jelentősége, hogy minden eddigi kornál erőteljesebben irányítottá rá a figyelmet az iskolára, a társadalmi célok érdekében folyó tudatos és tervszerű nevelés fontosságára, tehát a társadalmi küzdelem fontos eszközévé tette az iskolát, s e harc mindkét küzdőfelet megtevő iskoláik jobb megszervezésére ösztönözte.”

Ennek megfelelően a könyv egyik szemléletbeli újdonsága, hogy a XVI. századi iskolák között felekezeti hovatartozást illetően nem tesz olyan éles különbségeket, mint a korábbi pedagógiatörténészek (Fraknói, Békefi, Finácz). Ez az egységes látásmód – katolikus és protestáns iskolák párhuzamos vizsgálata – a különbözőségek kirajzolását is hitelesebb teszi, szemben a régebbi szakirodalommal, amely legtöbbször csak egy felekezet szemszögéből ítélte, annak érdemeit igyekezett kiemelni, nem véve tudomást a többi tanintézetek eredményeiről. Az ilyenfajta egyoldalúság eléggé általános (s részben szükségzerű) volt a XIX–XX. század fordulója körüli kutatásban, amelynek azonban még így is nagyok az érdemei az adatok megőrzése tekintetében; nem véletlen, hogy Mészáros is gyakran hivatkozik az ekkor feltárt anyagra.

A reformáció lendületes térhódítása idején a bártfai és a brassói tanintézet falai közé hatolt be elsőként a melanchthoni szellemű humanista erudíció, egyre több helyet követelve az antik auktoroknak, egyes gyakorlati ismereteknek, új szellemű nyelvtankönyveknek (Perottus, Mancinellus, Gemmarius, Honterus). A század közepétől azután Oláh Miklós esztergomi érsek nagyszombati iskolareformja volt hivatott katolikus részről megtenni azokat a lépéseket a korszerűsítés irányába, amelyeket a protestáns iskolák már elvégeztek. A teljesebb klasszikus tananyaggyűjtés megjelenését a kolozsvári, beszercebányai, lőcsei, selmecbányai és nagyszombati protestáns iskolák révén, az egyszerűbb tananyagét a sárospataki és debreceni kollégiumokban, az ezeknél jóval kötöttebb, szervezettebb, egységesebb, de ugyanakkor merevebb tanintézeteket pedig a jezsuita gimnáziumok példáján mutatja be a szerző. Valamennyi iskola közös vonása ekkor, hogy az antik műveltséganyagot a vallásos meggyőződés kialakításának rendeli alá, s később e cél érdekében le is szűkíti az auktorok körét. A humanista ismeretanyagot mégis – kötöttségeik ellenére – ezek az intézmények terjesztették el, sugározták szét, ezek nevelték a kor olvasóközönségét, az irodalom befogadó rétegét.

Mészáros István munkája a jövőben nélkülözhetetlen lesz mindazok számára, akik a XVI. századi magyar pedagógia történetével kívánnak foglalkozni, vagy reneszánsz kori iskolakultúrákról képet akarnak kapni. Az általa adott összkép imponáló gazdagságú, s az eddigi hasonló jellegű munkáknál árnyaltabb szemléletű. Legfeljebb néhány részletkérdés bővebb feldolgozásának hiányát tehetjük szóvá, ezt is inkább csak azért, hogy további kutatási lehetőségekre utaljunk. Így például szívesen vettük volna Honterus földrajz-könyvének (*Rudimenta cosmographica*) részletesebb bemutatását, mivel a több kiadásban és változatban napvilágot látott mű három kontinensre kiterjedő figyelme meglehetősen ritkaság alsófokú iskolában, még a reneszánsz korban is.

Hasonlóképp bővebb tárgyalást érdemel majd a jövőben a Mészáros által bemutatott nagyszombati iskolareform néhány vonatkozása. Abban meggyőző a szerző érvelése, hogy Oláh Miklós németalföldi minta szerint igyekezett kiépíteni a katolikus iskolákat (Nagyszombat, Pozsony), azt viszont érdemes lenne erősebben hangsúlyozni, hogy ehhez a római Collegium Germanicum szellemi kisugárzása is jelentős mértékben hozzájárult. Ott tanult három évig Nicasius Ellebodus (erre a Függelék IX. dokumentuma utal is), de ennek

hallgatója volt Guilhelmus Sulenius de Flandria (77. l. 119. jegyzet), meg Johannes Seidel, a nagyszombati jezsuita rektor is. Mindhárman hosszabb-rövidebb ideig Pozsonyban, illetve Nagyszombatban tanítottak, kár, hogy a szerző a rájuk vonatkozó szakirodalmi adatokat nem hasznosította (A. Steinhuber: Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom I–II. Freiburg 1895. Péteri János: Az első jezsuiták Magyarországon. Róma 1963.). A kolozsvári jezsuita gimnáziumról viszont Öry Miklós könyve (Pázmány Péter tanulmányi évei, Eisenstadt 1970.) terjedelmes anyagot dolgozott fel, ezt is érdemes lett volna figyelembe venni az ottani gimnázium tananyagának ismertetésekor. Itt jegyezzük meg, hogy a humanista műveltséganyag még nem feltétlenül azonos a humanista világképpel, egy auktor ismerete még nem jelenti a vele való szellemi azonosulást: erre a kettősségre érdemes lett volna hangsúlyozottabban utalni. S végül egy adat helyesbítése: Dávid Ferenc nem 1568-tól, hanem 1566-tól hirdette az antitrinitárius eszméket (80.).

E néhány kisebb észrevétel nem csökkenti a monográfia értékét, hiszen az nemcsak új adatokkal gazdagította tudásunkat, hanem korszerű szemlélettel megírt reneszánsz kori iskolaforténettel is megajándékozta a hazai művelődés múltjával foglalkozó kutatókat.

Feltehetően a hosszú nyomdai átfutási idő miatt ugyancsak 1981-ben jelent meg Mészáros István iskolatörténeti szintézise, amely az iskolaügy hét évszázados történetét fogja át és dolgozza fel minden részletre kiterjedő alaposan. Egy ilyen összefoglalásra már régóta nagy szükség volt, a legkülönbözőbb tudományágak kívántak (vagy kívántak volna) támaszkodni a pedagógiatörténet eredményeire. A több mint fél évezredet átölő munka esetében természetesen az alap kutatások nem mindenütt állnak egyenlő mértékben rendelkezésre, egyes időszakokra több az előmunkát, másokra nézve inkább a hiányok, a fehér foltok tűnnek szembe. A szerző már eddig is sokat tett e fehér foltok eltüntetése érdekében. Előbb ismertetett műve, valamint a már ugyancsak említett Szalkai-kódex elemzése mellett a magyarországi népiskolák két évszázados fejlődéséről szóló könyve (Népoktatásunk 1553-1777 között, Bp. 1972), és számos tanulmánya járult hozzá ahhoz, hogy kiformalódjon egy magyar pedagógiatörténeti szintézis gerince, így nem véletlen, hogy ezt a munkát Mészáros István vállalta.

Összefoglaló művek esetében általában két kérdés merül fel: egyrészt hogy a monográfia mennyiben képes magába építeni, összegezni az

eddig ismereteket, másrészt hogy a rákövetkező kutatásokhoz mennyiben nyújt szilárd kiindulópontot. Ami az előbbi illeti, látszik, hogy a szerző – noha a jegyzetanyaggal takarékosan bánt – bőven hasznosította a pedagógiatörténeti kutatás eddigi eredményeit. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy az ugyancsak 1981-ben megjelent két nagy református kollégiumtörténet (Sárospatak és Pápa) anyagát már nem használhatta, e kötetek eredményei nem épülhettek be művébe, amelynek kéziratát 1977 őszén zárta le. Úgy hisszük, Mészáros könyve a másik igényt szintén kielégítette, a további kutatásokhoz jó alapot teremtett, bár az általa tárgyalt kérdések egyes részleteihez már ezúttal is fűzhetünk kiegészítő észrevételeket, megjegyzéseket.

Jelentős érdeme a könyvnek, hogy a középkori magyar oktatásügyről áttekinthető, jól rendszerezett képet ad. A tárgyalást a 996. évvel, a pannonhalmi bencés apátságának s az ebben létrejövő első hazai iskolának működési évével kezdi. Ekkor építették Géza fejedelem alapításaként a nagy jövő elé néző Szent Márton-hegyi kolostor első épületét, amely a magyarországi keresztény művelődés korai szakaszának legfontosabb szellemi központja lett. A továbbiakban a hazai kolostori, káptalani és plébániai iskolák hálózatának kiépüléséről, a legelső ismert tankönyvekről kapunk képet, majd pedig a XII–XIV. században szélesebb körben is elterjedő egyházi iskolarendszer kialakulásának folyamatát tárgyalja a monográfia. Alighanem jogos a feltételezés, amely szerint az ünnepi misének elhangzó szövegeknek már „igen korán magyar nyelvű szöveghagyománya kellett hogy legyen, amíg azután ezeket írásba is foglalták” (41.). Fontos momentum a e korszaknak a *literatus* és *klerikus* státusának, az egyházi és világi értelmiségnek a lassú szétválása, amelyről a szerző szól ugyan (89. és 92.), de e folyamat az itt vázoltnál jóval sokrétűbb és bonyolultabb volt (vö. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon, Bp. 1971), több teret érdemelt volna.

A könyv harmadik nagy fejezete a XV. század elejétől a XVI. század közepéig elemzi az oktatásügy helyzetét. Itt a szerző részben saját – fent ismertetett – kutatási eredményeire támaszkodhatott, ezekről itt újolag nem kell szólnunk; a humanista iskolázásra vonatkozó anyagot természetesen a szintézis igényeihez kellett igazítani, a lényeges megállapítások azonban az így csökkentett terjedelmű fejezetbe is bekerültek.

A XVI. század közepétől kezdve épült ki a hazai protestáns iskolahálózat, majd röviddel

ezután a katolikus iskolaügy szervezése is új lendületet vett, ezért indokolt az 1550-es éveket a periodizációban határkőnek tekinteni. A könyv 4. fejezete ettől az időponttól a XVII. század végéig terjedő másfél évszázadot tekinti át, párhuzamosan egymás mellé állítva a különböző felekezetek iskolakultúráját. Így derül ki, hogy a tananyag – a tárgyalat auktorok köre – mennyire hasonló a katolikus és protestáns tanintézetekben, s a különbségek inkább az iskolák eltérő szervezési elveiben keresendők. Méltán kapott megkülönböztetett helyet, külön alfejezetet Comenius és Apáczai Csere János munkássága. Mindketten az oktatást korszerűsítő törekvések úttörői voltak, a rájuk vonatkozó szakirodalom rendkívüli gazdagsága szellemi portréjuk árnyalt, sokoldalú megrajzolásához segítette hozzá ehelyütt is Mészáros Istvánt. Az újabb kutatások fényében egyre indokoltabbá válik Comeniust illetően a pedagógusnak és a politikusnak a szétválasztása, ezért egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy a Sárospatakon tevékenykedő cseh pedagógus politikai tervei „teljességgel megvalósíthatatlanok maradtak, mivel messze a realitás talaja felett lebegtek, de e konkrét politikai célokkal összeszövődött pedagógiai utópiájának számos eleme nemcsak életképesnek, de igen előremutatónak bizonyult” (359.).

A monográfia utolsó nagy fejezete a XVIII. századi iskolaügyet tárgyalja 1777-ig, a Ratio Educationis kiadásáig. Ez a század a zárószakasza a korábban kialakított s a hagyományos vallásos világrépre épülő oktatási rendszer kiformalódásának. Míg azonban egyfelől meg is szilárdult ekkor a reneszánsz és barokk áramban létrejött iskolakultúra, addig másfelől egyre erősödött az oktatás szekularizációjára irányuló törekvés. Az iskolák feletti rendelkezési jogát az állam számára végül is a Ratio hozta meg, s ezzel új korszak – kezdődött a hazai pedagógia történetében. A szerző ebben a fejezetben is találó jellemzéseket ad az egyes iskolatípusok életéről, belső fejlődéséről, problémáiról, a tankönyvek színvonaláról, az alkalmazott módszerekről és eszközökről. Mivel azonban e századra rendkívüli mértékben megnőtt az oktatási intézmények száma, célszerű lett volna néhány térképen ábrázolni az iskolahálózatot, a partikularendszer szétterülését, az intézmények közötti kapcsolatokat. További kutatási feladat annak vizsgálata, hogy a szabadabb, de lazább szervezésű protestáns intézmények, vagy a kötöttebb, merevebb, de ugyanakkor szer-

vezettebb katolikus iskolák nyújtottak-e több alapot a korszerű tudományosság beáramlásához, recepciójához. Úgy tűnik Mészáros István fejtegetéseiből, hogy a protestáns iskolákban a tanári szubjektivitás és önállóság nagyobb szerepet kapott, szervezettség terén viszont a katolikus tanintézetek (és Bél Mátyás pozsonyi evangélikus iskolai reformjai) mutatták inkább a jövő útját.

A könyv eredményeinek, tanulságainak s az általa érintett kérdéseknek taglalására nyilván még több esetben vissza fog térni a szakirodalom. A magunk részéről a mű adatanyagára szeretnénk még egy pillantást vetni. A műfaj természetéből következik, hogy igen nagy adattömeget kellett a szerzőnek mozgatnia, s e nagy anyagban olykor tévedések is előfordulnak. Így például az egri érsekség nem 1777-ben, hanem 1804-ben alakult meg (411. l.); a Barkóczy Ferenc püspökre vonatkozó évszámok (481. és 635. l.) ugyancsak tévesek, a halála éve 1765, az egri főiskola pedig nem 1744-ben, hanem egy évtizeddel később szervezte újjá; Pázmány sem intézkedhetett a kassai jezsuiták érdekében 1643-ban, hiszen 1637-ben halt meg (294. l.). Hostet község tanítójának neve itt Sutorides Mihály, Mészáros másik könyvében viszont S. Bálint szerepel (Népoktatásunk ... 77.). Olykor a lábjegyzetek nem egyértelműek (594. Miskolczy melyik művére vonatkozik az utalás?).

A hasonló jellegű, apró-cseprő pontatlanságok azonban végül is nem befolyásolják a könyv által adott összképet; sokkal nagyobb kár viszont, hogy a névmutató teljesen használhatatlan, a nevek csak véletlenszerűen, találmokra szerepelnek benne. Tekintve, hogy nem lesz egyhamar másik magyar iskolatörténeti szintézisünk, felmerül a kérdés: nem lehetne-e utólag valamilyen módot találni (akár külön kis füzetben is) a kötet névmutatójának kiadására?

A jelzett hiányosságok nem változtatnak azon a tényen, hogy Mészáros István monográfiája igen fontos határkő a magyar pedagógiatörténeti kutatásokban, az általa felvetett kérdések további vizsgálatra adnak ösztönzést. Munkája sok vonatkozásban az irodalomtörténészek számára is nélkülözhetetlen lesz, a literatúra termékeit befogadó közönség ízlését, műveltségét pontosabban körvonalazhatják a jövőben, ha a hazai iskolaügy hét évszázadáról készült összefoglalás eredményeit figyelembe vesszük és hasznosítjuk.

Birtsey István

Szilágyi Ferenc irodalomtörténész közép-nemzedékünknek egyik legtermékenyebb és legeredményesebb képviselője. Sokoldalú tudós: nyelvész és művelődéstörténész is. Munkabírása, szorgalma kivételes: miközben kritikai kiadást gondol, szaktanulmányait ontja, népszerű ismeretterjesztő könyveket ír, iskolatörténeti tanulmánygyűjteményt szerkeszt, cikkeivel folyamatosan jelen van a napilapokban. Frigylésre méltó; csak győzze egészséggel.

Fő tárgyköre: Csokonai életműve. Első filológiai dolgozata Csokonai *Parasztal-*ának refrénjében a *fejillő* (fejír, azaz fehér ló) magyarázatát adta, adalékul Csokonai népiességéhez (MNy. 1954. 387); e kötetében is újraközi e „zsengéjét” (597). 1955-ben adta közre verselemzését a *Tudógyúladásomról* című versről (668); 1958-ban jutalmat kapott a *Békaegyharc*-ról írott terjedelmes akadémiai pályamunkájáért (414); 1966-ban kandidátusi értekezését védte meg *Csokonai dunántúli tájszógyűjtése* címmel (1974-ben jelent meg); 1975-ben neki köszönhetjük Csokonai összes műveinek az 1785 és 1790 közt keletkezett verseket tartalmazó 1. kötetét.

Ez a kiadvány még a kritikai kiadásaink történetében is egyedülálló: 68 lap főszövegre (5-73) 613 lap jegyzet jut benne (75-688). Némelyek ezt rémisztőnek tartják; igaza lesz Mikszáthnak: a jegyzetek fölfalják a könyvet. Magam általában nem félelem el a kritikai kiadások bőséges jegyzetanyagát: hol tárgyalhatjuk meg a klasszikus szövegek kérdéseit töviről hegyire, ha nem az erre rendeltetett kiadványfajtában? Áldozunk egyszer elegendő teret a textológiai elemzéseknek, hogy ne kelljen később szétszórtnak, szakfolyóiratokban és lapokban még több időt, papírt pazarolni a megoldatlanul hagyott kérdések tisztázására.

Am a Csokonai kritikai kiadást indító kötetnek aránytalan jegyzetanyaga mégis figyelmeztet: Szilágyi hajlamos a dolgok túlírására. Mostani tanulmányköte is ezt erősíti meg.

Gyűjteménye negyedszázados textológiai tevékenységének összefoglalása; jórészen a kritikai kiadás következő kötetei jegyzetanyagának előlegezése. Ennek ellenére sem sajnálom megjelentetését, hiszen egyrészt a benne levő írásoknak zöme korábban nem jelent meg, másrészt a dolgozatok itteni együttes kiadása alkalmat ad a

Csokonai-kutatók termékeny vitáira, így végső soron takarékoság, ha a kritikai kiadásba remélhetően már letelepedett igazságok kerülhetnek.

Szilágyinak sokat köszönhet a Csokonai-kutatás. Nálam illetékesebbnek, ellenfelének, Vargha Baláznak szavaival jellemezhetem leg-hitelesebben érdemeit: „Csokonairól ezután nem lehet érdemlegesen írni Szilágyi Ferenc megállapításainak figyelembevétele nélkül. Új időszaka kezdődött az ő kutatásai nyomán a Csokonai-filológiának” (Kritika, 1982. 2. sz. 20.).

Szilágyi mintegy negyedszáz alkotással (verssel, prózával) gazdagította a Csokonai-életművet, köztük a költő nagy jelentőségű és terjedeleme is nagy (126 soros) vallomását (*Egy szerentsétlen Léleknek az égig való fel-emelkedése*, 1793). Szilágyi szorgalmának, hozzáértésének köszönhetjük, hogy ugyanakkor majdnem ugyanannyi ál-Csokonai-verstől tehermentesíti az életművet, s ezzel kiküszöböli a költőről alkotott képből az oda nem illő, zavaró vonásokat. Föl sem sorolható, hány olvasatbeli helyesbítés, szövegjavítás nyújt, és ezzel is hozzájárul az életmű hamisítatlan értelmezéséhez. Hadd foglalja össze ebbeli tevékenységének jelentőségét ismét a nálam illetékesebb Vargha Balázs: „Szilágyi Ferenc az érdem, hogy a költő műveinek saját fogalmazványait, idegen kezektől származó másolatait, eddig ismeretlen nyomtatott kiadásait felkutatta, áttanulmányozta, összehasonlította, eredetüket, lezármaszástukat tisztázta, a műveknek különböző években keletkezett jegyzékeit elemezte – egyszóval filológiailag megalapozta a készülő kritikai kiadást” (uo.).

A kötet több mint negyven tanulmányát címe szerint sem említhetem, kiváltképpen nem mehetek bele részletek boncolgatásukba. Nem lévén Csokonai-kutató, ezt a nálam illetékesebbekre hagyom. Vargha Balázs idézett bírálatában, majd a Szilágyi válaszára adott viszontválaszában (Kritika, 1982. 3. sz. 33. l.) ellenvetéseinek egy részét már fölserakoztatta. Magam nem vállalkozhatom valamiféle döntőbírói szerepre, csupán mint a textológiai tevékenységben némiképp szintén jártos, néhány elvi és módszertani tanulságot próbálok tudatosítani. Szilágyi könyve azért is örömmel üdvözlendő, mert amennyire fejlett a textológiai gyakorlatunk (kritikai kiadásaink mennyiségének és színvonalának tanúbizonysága szerint), annyira elmaradott el-

méletünk és módszertanunk. Textológiai alapvetésünk, kézikönyvünk sincs (még a gazdag orosz, német vagy francia szakirodalomból sem ültettünk át egyet sem), ezért Szilágyi műve, mint „bevezetés a textológiába”, nem csak a Csokonai-kutatók számára lehet hasznos segédkönyv.

Őt nagy fejezetből áll. Az első az elvek és módszerek általános kérdéseit taglalja. Itt szól a vitatott „nyomjelző” tájzavakról és az íráselemzés (grafológia) nem kevésbé kétséssel fogadott textológiai alkalmazásáról. A második tanulmánycsoportban az *atetéz*a (a szerzőség kizárása) említett számos esetét tárgyalja, a harmadikban pedig az *attribúció*, a Csokonai szerzőségét bizonyító dolgozatait közli. A negyedik rész *Kiadók és kiadások nyomában* címmel az életmű kiadástörténetének számos új adatát teszi közzé, az ötödik pedig egy-egy mű rövidebb-hosszabb értelmezését, magyarázatát nyújtja.

Bizonyára javára vált volna a kötetnek, ha Szilágyi a szétszórtan megjelent és kiadatlan tanulmányait a szűkebb célnak – a Csokonai-textológia kérdésének – megfelelően, tömören újrainja, vagy – ha ez megkívánhatatlanul sok munkát rótt volna rá – legalább gondosabban szerkeszti, feszesebbre vonja a már megírtakat. Elsősorban a rengeteg ismétlést kellett volna megtakarítania. Ez vonatkozik saját megállapításaira éppúgy, mint idézeteire. Nemegyszer ugyanabban a tanulmányban megismétli önmaga szövegét, jegyzetét vagy idézeteit; olykor mindössze két lap különbséggel, sőt egyazon lapon (mint pl. a 453. lapon Vörösmartynak irodalmunk vaskoráról szóló szavait). Ez nemcsak helytérközlő, hanem bosszantja is olvasóját. Mintha Szilágyi gyöngélműjének nézné, akinek figyelme, emlékezete nem terjed túl öt percen, ezért a szerző szükségesnek tartja állítását újra meg újra megismételni.

A megszerkesztés, az egységesítés hiánya az oka néhány fogalmazásbeli ellentmondásnak is. Előbb kétszer azt írja, hogy a *Közírtre-bocsájtás* című vers másolatában a Cs. V. M. jelzést „inkább csak sejtethetjük” (103), „nem tudjuk biztosan” (107), utóbb meg állítja, hogy ott vannak a kezdőbetűk (111). Másutt előbb már bizonyítottanak tekinti, hogy a *Currens de lepore* című verset a zámolyi Nagy István írta (28), utóbb megengedi, „ha talán mégsem Nagy István volt” (102).

Okatlanul növelik a terjedelmet a fölöslegesen bő idézetek. Így pl. a *Patvarszki* ürügyén Csokonai dramaturgiájáról szűkségtelenül és hosszan idézi Bécsy Tamásnak különben sem föltétlenül

illetékes, inkább elméletieskedő, semmint a Csokonai-műből kinövő megállapításait (532–537), és kivonatolja Maróti Egon Terentius-tanulmányát (521–524). A terjedős fogalmazás jelei az ilyesfajta gyakori kitételek: „mint szó volt róla”; „mint látni fogjuk”; „visszatérünk rá” s hasonlók.

Rendkívül hasznos munkát végzett Szilágyi a Csokonai-kutatók melléfogásainak, hibás olvasatainak, téves értelmezéseinek helyesbítésével. Bizony, kiderül, hogy eleink gyakran szunyókáltak, mint a jó öreg Homérosz; nagy hibaszázalékkal dolgoztak, a téves adatot kritikátlanul vették át és adták tovább. Toldy Ferenc pontatlan címjegyzéke Csokonai műveiről sok félreértés és –magyarázás forrása lett (135). Szilágyi kiigazítja Harsányi István és Gulyás József, Juhász Géza és Szauder József, Julow Viktor és Vargha Balázs tévedéseit is. Ez ellen senkinek sem lehet kifogása, sőt a tudomány csak hálás lehet Szilágyinak jó szeméért, éber figyelmeért, kiváló érzékeért. Kérdés azonban, illendő-e egyazon hibát unos-unatlan fölhánytorgatni? Pl. ugyanabban az írásban kétszer (622, 648) leírni, hogy Vargha Balázs Csokonai néhány sorát kihagyta a *Minden Munkájá*-ból. Háromszor is szóvá tenni, hogy Csokonai Kleist-fordításában *bakók* helyett *bakok* alakot közölt, engedve az egyszer szellemes, másodsorára már rosszhiszeműségről árulkodó szójáték kényszerének, mely szerint a filológus vetélytárs *bakot lőtt* (250, 285). S ráadásul elhallgatni, hogy Vargha olvasatának forrása: Csokonai eredeti kézírása!

Vargha Balázs bírálatában pótlólag tudósít Toldynak és Kecskeméty Csapó Dánielnek „borítécsatájáról”. Mi a két Csokonai-kutató „jegyzetcsatájának” vagyunk kénytelen tanúi. Szilágyi itt, Vargha a Szépirodalmi Könyvkiadó háromkötetes Csokonai-kiadásának (1981) jegyzeteiben oszt egy-egy vágást. Szilágyi pl. fölroja Varghának, hogy Csokonai-kiadásaiban hivatkozás nélkül használja föl az ő, Szilágyi Ferenc új eredményeit, magyarázat nélkül módosítja korábbi álláspontját. Ámde ő is hallgat, amikor Vargha figyelmeztetésére javítja ki korábbi tévedését. A *Pál napjára* című vers első közlésekor-még ezt írta: „A Pál napi vers nyilván az előbbiekkal nagyjából egy időben: 1799. június 29-én, Péter-Pál napján készült” (ItK. 1973. 727). Vargha Balázs említett kiadásának jegyzetében (1:791) kiigazította: „A vers világosan Pál fordulának napjára, tehát január 25-re szól...” Korábbi mondatát kötetében Szilágyi szemrebbenés

nélkül helyesbítette: „A Pál napi vers 1800. jan. 25-én, a hivatalos Pál fordulása ünnepén keletkezhetett” (210). (Mi az, hogy „hivatalos”?)

Szilágyi főlrója Toldynak, hogy Csokonainak *A' Párt Utó* című fontos politikai versét „alig menthető módon” átkeresztelte így: *XVI. Lajos elvesztésére* (292). De ő maga is önkényesen megváltoztatta az általa megtalált költemény címét. A bécsi Magyar Múzsában, mint idéztam, *Egy szerentsetlen Léleknek az égig való fel-emelkedése* olvasható e vers fölött. Szilágyi nem tud meggyőzni, hogy ez kétségen kívül azonos a Csokonai 1793-i kötettervében és 1795-i címjegyzékében található, de szövegében főnn nem maradt *Az én Életem* című verssel. A valószínűség még nem bizonyosság: ha érvelése valószínűvé teszi is, de nem bizonyossá az azonosítást. Leikismeretes textológus nem kényszerítheti rá egyéni véleményét az életműre; nem adhat az egyetlen közlésben szereplő, tehát hiteles cím helyett egy esetlegesét (232).

Ez a címjegyzék egyébként is gyakran előjön Szilágyi érvelésében. Többnyire mint valamely mű mellett szilárd bizonyíték. Ám ha célja úgy kívánja, mint pl. *A' Sütés* attribúciójakor, könnyedén lemond róla: „Annak nincs jelentősége, hogy Csokonai címjegyzékéről hiányzik: nyilvánvalóan nem szánta a Parnasszusra, nem akarta közreadni” (348). Ha akarom, vemhes, ha akarom, nem vemhes? *A' Sütés* szerzőségét sem látom oly kétségtelennek, mint Szilágyi sugallja. Amennyire érték hozzá, inkább azok közé a Csokonait utánzó, az ő nevéhez fűzött, harmincas-negyvenes évekbeli obszcén deákversek közé tartozónak ítélem, amelyek közül néhánytól éppen Szilágyi szabadította meg a Csokonai-lírárt. Érvelését így fejezte be: „Amíg nyomós érv nem támad ellene, elfogadhatjuk Csokonai művének” (354). Nem hiszem, hogy ez helyes textológiai elv volna. Fordítva inkább: előbb közmegegyezésre be kell bizonyítani a szerzőséget, csak azután fogadhatjuk el Csokonai művének. Ahogy a római jogi szabály mondja: *gratis assertur, gratis negatur*. Amit bizonyíték nélkül állítanak, azt bizonyíték nélkül lehet tagadni.

Nincs is Szilágyinak Csokonai szerzőségére nyomós bizonyítéka más, mint „pincemesteri” ízlése. Kétszer is elsütött kedvenc hasonlata szerint ő úgy igazodik el a Csokonai-műben, „mint a nagy tapasztalattal rendelkező borkóstoló pincemester, aki néhány kortyból nemcsak a bor eredetét – fajtáját – tudja eldönteni, hanem még évjáratát is” (347; vö. 252). El-

ismerem, hogy több mint negyedszázados jártasága olyan előny, amellyel kívülálló nem veheti föl a versenyt, de ezt a magabiztosságát túlzásnak tartom.

A bizonyítás nélküli tagadás elve érvényes Szilágyinak amaz ötletére is, amellyel az elveszett vagy meg sem írt *Patvarszki*-t a *Cultura* első változatának próbálja föltüntetni. Ezen az ürügyön kerekít nagy feneket a tárgynak (gombhoz a kabátot), de csak föltevéseket halmoz, egyértelmű bizonyításhoz nincs elegendő fogódzója (500).

Számomra viszont nagyon rokonszenves Szilágyinak a verselemzések most divatos fajtáival kapcsolatos ellenvéleménye. Aggályaimat József Attila költészete kapcsán épp e lapokon volt alkalmam kifejezni (ItK 1980. 721). A *Tudógyűléadásomról* életrajzi, nyelvi, verstani, textológiai magyarázata szerintem is mintaszerű. De megint csak nem magának Szilágyinak kell jegyzetében siránkoznia, amiért elemzéseit mellőzték a *Miért szép?* megfelelő kötetéből (682). Sokkal meggyőzőbb, ha ezt könyvének bírálói kéri számon a szerkesztőktől; mint ez esetben – meggyőződéssel – én.

Szintűgy fölösleges és ellenszenves annak folytonos hangoztatása, hogy „általam gyűjtött” (384), „kutatásaim alapján” (468), „javaslatomra” (561) s így tovább. Megértem őt; magam is szenvedő alanya vagyok annak a bánásmódnak, amellyel némelyek tényleges érdemeket semmibe vesznek, de visszatetsző, ha (a mélylélektan szavával: túlkompenzálva sérelmeit) ő maga kérédik eredményeinek fontosságával. Ezzel inkább ellenkező hatást ér el. Bízunk kell a szakkritika hozzáértésében, az irodalomtörténész közvélemény elfogulatlanságában; higgyük, hogy még életünkben elégteltelt kapunk.

Rengeteg kisebb-nagyobb értékes megfigyeléssel teszi érthetőbbé Csokonai költészetét Szilágyi. Az *Újesztendei gondolatok* szövegében a cenzúra törölte *Pártist* kell visszaállítanunk *London* helyett. „Egyetlen szó: mégis óriási különbség” (587). A *Jövendőlés* értelmezésében fontos a *haraszt* tájnyelvi jelentése: nem fűféle, hanem tölgyerdő; a versben tehát nem öncélú rímkenyszer szülötte, hanem nagyon is odailik (614). Értékesek észrevételei Csokonai írásjeleiről (671, 680). Filológiai telitalálat, amint a *Tudógyűléadásomról* című versben a holdfény ábrázolásának realista hitelét Kazinczy naplójában lelt idézettel tudja bizonyítani (681). A függelékféle hatodik fejezetnek, a *Kitekintés*-nek egyetlen tanulmányában, amely Ady Csokonai-

élményét tárgyalja, a rokonság és különbség kimutatásán kívül roppant érdekes és megvilágító jelentőségű az Ady emlegette Gangesznek a Csokonai szókinszében gyökerező sajátos „napkelet” értelmezése (691).

Néhány nyelvi szeplőt is szóvá tehetnék ugyan, de csak egyet tartok fontosnak, mert mint tautológia szintén a terjengősségre való hajlam jele: „népi folklór” (661). Juhász Gyula Annája pedig nem Sárközi, hanem Sárvári Anna volt (328).

Elhárítom magamtól a látszatot, mintha kifogásaim kétségbe vonhatnák méltánylásom Szilágyi Ferenc hatalmas tudása és fáradhatatlan szorgalma iránt. Munkássága, amellyel Csokonai életművét élőbbé teszi, minden elismerésünket megérdemli. További kutatásaihoz való kedvét sem akarnám szegni, óvnám azonban holmi elefántkórtól: mértéktelenül hatalmasra tervezett vállalkozásától. Külön köteteket tervez – a mostani mintájára – *Csokonai élete nyomában*, *Csokonai eszméi nyomában* és *Csokonai tolla nyomában* címmel. Végül: „Ezekre a forrásnyitó alap kutatásokra épülhet majd a rég óhajtott összegezés, a nagy Csokonai-monográfia” (11).

Nem lenne szerencsés ez a négy ágon futó párhuzamosság. Hiszen mostani kötetének éppen az egyik fő tanulsága, hogy a textológia elválaszthatatlan az életrajztól, az eszmetörténetől, a stílusvizsgálattól, tehát mindezek legcélyszerűbben

– egyben legtakarékosabban is – csak egyszerre, egymással kölcsönhatásban vizsgálhatók. Pl. éppen a Rozália-kérdés, amelynek homályában Juhász Gézával annyit birkózik, olyan összetett vizsgálódást kíván, amelyben újabb életrajzi adatok földerítésének, gondolkodásbeli megfontolásoknak, stílusmegfigyelésnek, íráselemzésnek stb. egyaránt össze kell fogniuk, hogy tisztán láthassuk a Csokonai-textológia, egyben az -életrajz tán legbonyolultabb fejezetét. Júlia, Laura, Rózsi, Lilla – e nevek cseberberéje a kéziratokban, összefüggésük, a mögöttük rejtőzök, elsősorban a Rózsit rejtő nőalak fölfedése (Földi Jánosné Weszprémi Juliska-e, mint Juhász Géza véli, avagy e versek „fantáziaversek”, kitalált nőhöz íródtak, mint Szilágyi állítja, nem tudom eldönteni), még további körültekintő kutatást tesz szükségessé.

Szilágyi Ferenc leggazdaságosabb tudományos munkatervére a kritikai kiadás gondozásával párhuzamosan a monográfia megírása lehetne. Negyedszázadnál régebbi bűvárkodása fölősslegessé teszi az említett „előtanulmányok” kiterít: képes ő máris, párhuzamosan a „bírálati kiadással” (hogy a változatosság kedvéért Toldynak most megtanult műszavát is használnam, vö. 376) „a nagy Csokonai-monográfia” tető alá hozatalára. Ezt várjuk tőle.

Péter László

KISS ENDRE: A VILÁGNÉZET KORA

Nietzsche abszolútumokat relativizáló hatása a századelőn. Akadémiai K. Bp. 1982. 282 l.

Bő negyedszázados szellemi vesztégzár várta Friedrich Nietzschét és életművét 1945 után Magyarországon. Tragikus ideológiai és történelmi események konzekvenciája volt e szigorú verdikt, s – elsősorban – Lukács György könyve (*Az ész trónfosztása*) s gondolkodói tekintélye biztosította fedezetét. „Schellingtől és Schopenhauertől meredek út visz lefelé – Nietzschén, Diltheyn stb. keresztül – Hitlerig és Rosenbergig” – hangzott az anatóma, s ekként lett a fin de siècle evidenciaválság sok szempontból zseniális kifejezőjéből, megannyi progresszív eszme és cselekedet gerjesztőjéből egyértelműen az irracionális szószólója, a fasizmus szálláscsinálója, kiben „Különös fogékonyág” élt „... aziránt, mire van szüksége a parazita értelmiségnek az imperialista korszakban”, kinek bölcelete, „Afo-

risztikus kifejezés módja” nem egyéb, mint „... színesen csillogó, formailag minden összefüggést tagadó gondolatrongyok” gyűjteménye (vö.: Lukács: i. m. Bp. 1965. 587., 243., 311.). Túl e filozófia belső ellentmondásain, egynemely valóban létező veszedelmes tendenciáin, immár sokadszor bűnhődött meg Nietzsche ugyanazért. Bölcelete a költészethez közelít, nem a szikár, puritán fogalmiság, az egyjelentésű szemantika, hanem a lírai karakterű szövegfeltöltettség, a polivalencia jellemzi, igazi „üzenete” mozgósító ereje, gondolati energiája sosem a szimpla denotációban, mindig a konnotáció szférájában rejtetik. Nietzschét tilos szó szerint érteni – figyelmeztet Kiss Endre könyve is (50., 52. stb.), s igazságát nem csupán a századforduló idejéből citált önkényes és komikus olvasatok, hanem a húszas-

harmincas évek átkos emlékü „ideológusai”, sőt – bármi paradoxul hangzik is! –, a merőben más eszmei pozíciójú és szellemi színvonalú marxista teoretikus, Lukács György félrehallásai is alátámasztják. Tény: a fasizmus kisajátította, kompromittálta filozófus (és számos társa) cordon sanitaire foglya lett a felszabadulást követően, s az is maradt, hosszú időkre. Nevét, befolyását csupán mellékesen, több-kevesebb zavart mentegőtődzés árán lehetett kapcsolatba hozni bárminő progresszióval.

Márpedig az európai és a magyar századforduló (sőt, a századközep!) autentikus szellemi térképe megrajzolhatatlan a kalapáccsal filozofáló Nietzsche rendkívüli hatásának számbavétele nélkül. Nemcsak egy Thomas Mann, egy Hesse, egy Malraux volt adója élethossziglan a német bölcselőnek, hanem az Ady-korszak, a „második reform-nemzedék” legtöbb alkotója, gondolkodója is. Ha „... mindenki ujakra készül”-t, nem Nietzsche inspirációja nélkül tette ezt. Parancsoló szükségé vált ilyképpen évtizedes elfogultságok és előítéletek felülvizsgálata, az elmélyült és higgadtan latoló eszmetörténeti kutatás s mindezek következményeként a bálványromboló filozófus – korántsem totális – rehabilitációja. A hatvanas évek fokozatosan nekibátorodó kezdeményei után a Széll Zsuzsa gondozta gyűjtemény (*Friedrich Nietzsche válogatott írásai*. Bp. 1972.) s ennek fogadtatása omlasztott nagyot a karantén falán, s jöllehet a kötet bevezetője túlragolja még az óvatosságot, egy, a korábbtól markánsan különböző értékorientációt képvisel. S a folytatás sem váratott sokáig magára. A marxista Nietzsche-értelmezés lassú elmozdulását jelzi *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* (Bp. 1977.) c. tanulmányfüzér, Lengyel Béla monográfiája viszont – egy lehetséges példa – merészebben formuláz: „Himnusz az Emberről: ebben foglalható össze mind Nietzsche, mind Gorkij mondanivalója” (*Gorkij és Nietzsche*. Bp. 1979.11.). Hasztalan tagadnók: szívósan élnek mindmáig a filozófus prefasiszta voltát hírlelő, sommás és ingerült vélekedések, ámde jóval többet nyomnak a latban azok az elszánások, amelyek visszapertlik mindazt e bölcsesétekből, mi egyértelműen a gondolati-társadalmi progresszióra tartozik.

Ez utóbb mondott törekvés érdemes exponeense Kiss Endre. Mostani könyvének előzetesét (*Nietzsche századelőnk filozófiai életében – különös tekintettel Fülep Lajosra és Prohászka Ottokarra* címmel) már *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* c. gyűjteményben ol-

vashattuk. Műhelytanulmány és önálló monográfia eltérése korántsem pusztán terjedelmi; a koncepció kiegészült, módosult, átrendeződtek az értékhangsúlyok. Mi – odavetett megjegyzéseket nem tekintve – teljességgel hiányzott amonnan (Nietzsche elemi erejű, világszemlélettől a szemiotikáig érvényesülő hatása a fiatal, küldetését kereső Adyra), méltán lett eszmei centrumává a könyvnek. Mi jobbára kifejtetlen, deklarációnál alig több megjegyzés volt amott (a Nietzsche-élmény vetületei Babits és Juhász Gyula életművében például), jóval differenciáltabb s meggyőzőbb módon tér vissza a monográfia lapjain. Mi még csupán termékeny munkahipotézisnek tetszett egykoron (Prohászka és H. St. Chamberlain szellemi kapcsolatáról, avagy Ady és a magyar progresszió nyelvhasználatának közös, nietzschei gyökereiről), mostanra alaposan dokumentált, bár nem minden részletében eklatáns okfejtéssé teljeseedett – s szaporíthatnók még a példákat.

Túl az említett műhelytanulmányon, megelőzte e könyvet a híre is. Mátrai László apostrofálta az MTA Ady-ülésszakán mint „... veszélyes... félgazság” hirdetőjét. Kiss Endre – úgy mond – csak a hamis abszolútumok rombolását, a mindent relativáló tendenciákat hangsúlyozza a századforduló eszmetörténetét vizsgálván, holott a legkiválóbbakat (Adyt elsőül) nem csupán a tagadás attitűdjé, hanem új abszolútumok tételezése is jellemzi (vö.: „*Akarom: tisztán lássatok!*”. Bp. 1980. 14-15.). Nem ismerjük e monográfia disszertáció-változatát (Mátrai megjegyzései azt célozzák), az állítólagos egyoldalúságnak itt mindenestre nyomát sem lelhetni. Ellenkezőleg! Kiss Endre érzékenyen ügyel minden, a nietzschei negációt meghaladni vágyó kísérletre, a hagyományos értékek szétzúzását újak áhításával és állításával folytató próbálkozásokra, s akit csak lehet – Adyt legfőként – a rombolás-alkotás párfogalmával jellemzi (vö.: 152., 184., illetve az I., II. és IV. fejezet számos más részlete). Interpretációjában a német filozófus is – híven a *Zarathustra* emberfogalmához – „... olyasvalami, amit fölül kell múlnunk” (...), „... híd és nem cél...” (*Nietzsche válogatott írásai*. Bp. 1972. 224., 227.), rendkívüli szuggesztivitású felszabadító, kovásza dühödt és jogos elégtelenségeknek, próféta, kitől el kellett tanulni a tagadást, épp új eszmények teremtetése előtt és érdekében.

A könyv számos érdeme közül a szerző objektív, prekonceptióktól, kiátkozó indulatoktól mentes Nietzsche-szemléletét említenők elsőként.

Csakis ebből a szellemi pozícióból lehetett hitelt érdemlően fölmérni, mit is jelentett a német bölcseleti hatása a századforduló Magyarországon, a „Nyugattal... már régen elmatkázód”-ott... „lelkek” számára (Ady). Rezonáltak ugyan többen az e filozófia mélyén megbúvó tragikus létfelfogásra is, ámde jóval nagyobb hangsúly vetődött az „új ember”, az Übermensch, a bálványdöntögetés, az „Umwertung aller Werte” programjára. Érthetően. A maga dacosan vállalt individualizmusához, abszolútumok elleni küzdelméhez keresett legfőként municiót Nietzschenél a honi progresszió. S kovácsoljanak bár tüstént némelyek (Stein Lajos példának okáért) nem kis önkénnyel baljós teóriákat e bölcslethez, a jobbik számára harci lobogó, a haladás szinonímája volt a filozófus neve és eszmerendszere. Nagyon igazza van hát Kiss Endrének, amidőn reájuk, nem pedig Nietzsche kiforgatóira, félrehallóira figyelmeztet mindenekelőtt. Csupán elvétve tartja kötelességének, hogy a veszélyes, könnyen fasizálható elemekre külön is felhívja a figyelmet (184–185., 187. stb.), e kitételeket viszont a magunk részéről fölös túlbuzgalomként, egy korábbi, rigorózus felfogásnak tett szükségtelen engedményként értelmeznők.

A könyv komplex gondolatmenetének veleje – óhatatlan szimplifikálások árán persze – ekképp reprodukálható. A századforduló Európájában sehol annyira, mint nálunk, a Nietzsche-recepció a társadalmi haladás ekvivalense lett, katalizátorként s vízvázalstóként funkcionálván egy-szersmind. Érdemes Marx-viták híján az ő befogadása s reflektálása körül csaptak össze pro s kontra az indulatok, az ő imaginárius jelenléte segített élesen kirajzolni a frontvonalakat. Nincs kétség: nem a teljes, hanem a maga szükségletei szerint interpretált Nietzsche asszimilálta s mutatta föl a magyar progresszió, áttolva a had-színteret a csődbe jutott intézményes politika terepéről a világnézet szférájába. Csakúgy követ-kezménye s tükrökpe ez a helycsere köz-mondásosan megkésett s felemás fejlődésünk-nek, mint a két jelszó, amely kristályosítója lett az új szándékoknak. A régi Magyarország, a ha-gyományos s hamis értékrend világa elleni küz-delem az *individualizmus* jegyében szerveződött, s az *abszolútumok* rombolását, *relativizálását* tűzte ki céljául. Igen tág jelentéstartományú mindkét kifejezés – gyűjtőfogalom voltakra, „meghatározatlan tárgyiasságukra” Kiss Endre többször is felhívja a figyelmet –, s épp ezért fölörte alkalmasak arra, hogy haladás és reakció táborát egyként homogenizálják, s az értük-

ellenük vívott harc lényege, karaktere egy percig se váljék kétségesé. Nietzsche mindvégig a pro-gresszió „szövevénye”, érvszállítója, gondolati inspirálója marad, s holott egyesek – Prohászka például – elég korán próbálkoznak félreértelme-zésével, kisajátításával, nincs eset, hogy „... 1918-19-ig számottevő *jobboldali* vagy éppen az abszolútumokat igazoló elméleti töké-t kovácsolt volna bárki is” tanításából (99.). Az „örök” igazságokat az individualizmus nevében ostromlók táborának mágikus centruma, szellemi vezére Ady Endre, az ő „megnőtt Én”-je, zsenia-litása összegezte mintegy a sokarcú, sokféle töltésű haladó törekvéseket, csakis ő lehetett alkalmas arra, hogy maga köré gyűjtse a bálvány-romboló szándékokat (14. stb.). Hozzávetőleg 1910-ig tart „... az individualizmusnak, mint univerzális csodafegyvernek...” (98–99.) a kor-szaka. Utóbb háttérbe szorul (az abszolútumok relativizálásának programjával s így Nietzschevel egyetemben), a progresszió megoszlik, diffe-renciálódik, a korábban önállósult világnézet behatol a politikába, s feltűnnek „... a *konkrét* célkitűzésű társadalmi mozgalmak...” (121. stb.). A német bölcseleti szelleme viszont továbbra is jelen van, hogy a Nyugat nagyjai után most már az induló magyar avantgarde kaphasson tőle (is) impulzusokat.

Ím, ez volna Kiss Endre könyvének gondolati váza, s mondjuk ki tüstént: bennünket szinte maradéktalanul meggyőzött e koncepció. Új-szerűsége, szuverenitása elvitathatatlan, tájé-kozottsága a hazai s a külföldi forrásokban időn-ként lenyűgöző. Alapvető, a későbbiekben nél-külözhetetlen munkának tekintjük e monográ-fiát, felfogása gyökeres átalakítást aligha, inkább csak kiegészítéseket, további árnyalást, apróbb-nagyobb hangsúlymódosításokat kívánhat. S hány leágazását, kitűnő részmegállapítását nem érint(h)ettük a szerző elképzelésének! Csupán egyet mutatnók közlünk. Frázisként tér vissza okfejtéseinkben, hogy – a magyar fejlődés speci-fikumaként – kultúránk „... viszonylag szerény mértékben *filozófiai*, viszont annál nagyobb mér-tékben irodalmi értékeket produkált...”, egy-szóval: szegények volnánk bölcslethez s bölcse-lőkben. Kiss Endre másként vélekedik erről. Szerinte a két terület (irodalom és filozófia) közé mindig is – különös eréllyel a századfordulón – belépett mediátorként a világnézet, e „... köz-ve-títő, *ideologikus jelenség*”; „Gyulai előtt és utána is a magyar kritika általában „*világnézet-centrikus*” volt, célszerű és jogos lenne ezért nem-csak szűrőként, közbenjáróként, hanem „... még

inkább döntő, harmadik tényezőnek... fel-
vennünk a világnézet szféráját" (258–259. – a
kiemelések a Kisséi). Ilyképp vizsont szellemi élet-
tünk jóval gondolatibb karakterűnek bizonyul,
mint aminőnek eddig tételeztük. Még akkor is
nagy figyelmet érdemlő hipotézis ez, ha a további
vizsgálódásokat a „Weltanschauung” eme funk-
cióváltásának, fölértékelődésének dolgában el-
kerülhetetlennek találók.

Álláspontunk a könyvvel kapcsolatban egy-
értelmű tehát: a helyeslésé, az elismerésé, a nagy-
rabecsülésé. S szükségesnek tetszett előre-
bocsájtani ezt, nehogy az alább kifejlő polémia
felreértésekre adjon tápot. Vállalni tudjuk Kiss
Endre művének koncepcióját és legfontosabb
konzekvenciáit, azonban ez semmiképp sem
jelent teljes, fenntartás nélküli azonosulást. A fel-
építést, a vonalvezetést, a metódust, egyes dolgok
megítélését, a stílust stb. illetően egyaránt bő-
séggel akadnak kifogásaink és ellenvetéseink, s
annál is inkább számot adunk róluk, mert meg-
győződésünk, hogy e monográfia még több, még
jobb is lehetett volna; esendősegei nagyobbrészt
korántsem szükségszerűek. Ismervén kompeten-
ciánk határait, főként az irodalmi vonatkozásokra
összpontosítunk, hagyván a filozófia szak-
embereire, mi a kötetből első renden rájuk tarto-
zók.

Mindenekelőtt: erősen fájjaljuk a magunk
részéről, hogy a bevezetésből kimaradt a
Nietzsche-interpretációt általánosságban taglaló
hányad. Olvasható ez önálló tanulmányként (elő-
helyét megadja Kiss Endre is: 7.), úgy talál-
juk azonban: a könyvben is szükség lett volna reá.
Túl azon, hogy képét kapnánk e fejtegetésből a
szerző Nietzsche-szemléletének, értelmező mód-
szereinek, az okfejtés általánosabb érvényű meto-
dológiai tanulságokat is kánálna. Nem értjük
továbbá, miért nem jelzi Kiss – néhány mondat
erejéig legalább –, hogy a német bölcsező honi
receptiója korántsem a kilencvenes években kez-
dődött. Már a *Figyelő* 1873-as és ezt követő
évfolyamában nem akárminő fogékonyással s
hozzaértéssel méltatják egy-egy korai művét
(egyik *A tragédia születése*, másik az első *Kor-
szerűtlen eszmélkedés*), s tüstént az egyén védel-
mét hüvelyezik ki belőlük. Mélyebbre nyúlnak
hát a progresszív individualizmus gyökerei, mint-
sem Kiss Endre könyv alapján gondolhatnók.
Hasznos lett volna mindenképp a hetvenes-kilenc-
venes évek Nietzsche-felfogásának – bármi rövid
– összemérése, azonosságok-eltérések kurta
szemléje; jótékony alapozása, előkészítése lehetne
ez (is) a folytatásnak.

Híjával lévén viszont mind a mondott résznek,
mind egy röpké receptiótörténeti visszapiantás-
nak, a könyv eléggé ex abrupto, meglehetősen
váratlan, nyers fölütéssel kezdődik. Kiss rögvést a
dolgok közepébe vág, ráhangolódásra, ocsúdásra
alig-alig hagyván lehetőséget. Információk, citá-
tumok, hipotézisek, következtetések garmadája
zúdul azonnal reánk, s dacára a fölőlegetesen sok
kiemelésnek, a vonalvezetés nem kellően
pregnans. Fárasztóan túlszűfoltnak tetszik a be-
vezetés (holott könnyűszerrel lehetne levegősebb,
áttekinthetőbb), nehéz tájékozódunk, el-
igazodunk benne. S megjegyzésünk – némileg
csökkentett mértékben ugyan – a monográfia
egészére érvényes. Nincs igazán egy végből
szabott gondolatmenete a kötetnek, a koncepció
nem elég markánsan és következetesen ér-
vényesül. Kiss Endre egyszersmind kívánja nyújt-
tani a vizsgált korszak Nietzsche-receptiójának –
értékeléssel, értelmezéssel dúított – hossz- és
keresztmetszetét, a kronológiához alkalmazkodó
történetiség és az egyes szerzőknél, csoportoknál
elidőző vizsgálódás szempontjai viszont nem föl-
tétlenül konvergálnak egymással. (Így eshet meg,
hogy Fülep Nietzsche-tanulmányának 1910-es
kritikai visszhangjáról a könyv két, viszonylag
távoli pontján is olvashatunk –117–118., illetve
192–193. –, vagy hogy Zalai Béla korántsem oda
sorolhatik be, ahová joggal várhatnók: ti. Babi-
tsék, Lukácsék, „társaságába” stb.) Statikusság és
dinamizmus, receptiótörténet és – szerzőkhöz,
művekhez kötődő – portrészorogat ellentmondá-
sát nem sikerült feloldania Kiss Endrének.
Monográfiája nem kelti a szerves egység be-
nyomását, az önálló életet élő részek nem
simulnak harmonikusan az egészbe; a gondolat-
menet gyakorta megszakad, törmelékessé válik,
önismétlésekre, átfedésekre bőven kánálva alkalmat
(pl. 14–15., 98–99., 121., 130., 256–
259 stb.). Amily világos képet ad a nemzet-
közi (s ezzel párhuzamban a magyar) Nietz-
sche-értelmezések fázisairól az utolsó fejezet egy
rövid részlete (254–255.), úgyannyira elmosódik
ez a könyv egészében. Jelzi az utóbb említett
kapitulum terjedelme is, mennyire problematikus
a monográfia fölépítése, tagolása. Temérdek oly
adat, megjegyzés zsúfolódott az összefoglalásba,
amely inkább volna otthonos a kötet más-más
részein (a sajátos erdélyi Nietzsche-befogadás
hipotézise – 270. – pl. Boér Jenőhöz vagy Szabó
Dezsőhöz illeszkednék, akár egy lábjegyzet for-
májában stb.).

A súlypontosítás, a lényegkiemelés általában
nem erőssége a szerzőnek. Nem világlik ki számos
mű analízise közben, melyek az eredeti gondolat-

menet valóban perdöntő, centrális elemei s melyek a periferikusak, bizvást elhanyagolhatóak, nem rajzolódik elének a vizsgált elmefuttatások belső struktúrája, értékhierarchiája. Kiss nem fukarkodik az idézetekkel, s citátumait rendre kommentálja is, eljárása azonban nemegyszer mechanikussá válik, részletekbe vész. A szinte mindent egyenlően fontosnak tartó, „mellérendelő” metódus helyett föltétlenül gyümölcsözőbb lett volna az okfejtések immanens erővonalaira, alá- és fölrendeltségi viszonyaira ügyelő szövegértelmezés. Tanulmányok, esszék, kritikák, publicisztikus megnyilatkozások esetében lényegesen kevesebb gondot okoz a szerző kivonatoló – reflektáló módszere, versek, irodalmi szemelvények már nehezen tűrik ezt. Óhatatlanul illusztrációvá, egy-egy tétel lapos igazolásává fokozódnak le ez utóbbiak, míhelyt pusztán elsődleges, fogalmi jelentésükben kívánjuk megragadni őket. Bármilyen furcsa is, a Nietzsche-filozófia költői jegyeire oly érzékeny Kiss Endre vajmi kevéssé tetszik fogékonynak ugyanerre versek vizsgálata közben; interpretációi alig-alig mennek túl bizonyos tézisek és költeményrészletek szimpla és direkt gondolati megfeleltetésén.

Igy van ez mindjárt Komjáthy Jenő bemutatásakor, de Juhász Gyula vagy Oláh Gábor sem jár jobban: idézett műveik jószerével szemléltető-eszközzé degradálódnak. Komlós Aladár, Rónay György és Németh G. Béla után Kiss szinte semmi revelálótló nem mond Komjáthy és Nietzsche virtuális párhuzamairól, s feltűnik, hogy a „fény”-szimbólum s vele *A homályból c.* vers így is említetlen marad. Szeretnők tudni, hol ismertette a szerző Schmitt Jenő Henriknek Komjáthyra gyakorolt „valószínű hatását” (92.), annál is inkább, mert e könyvben nem esik szó a kapcsolatról. Igen soványnak találjuk a Péterfy és Karinthy Nietzsche-élményéről mondottakat, az pedig teljesen valószínűtlen, hogy a Nyugat nagyjai közül pl. Balázs Béla, Kaffka és Tóth Árpád mentek maradtak a német filozófus hatásától (őket ugyanis meg sem említi a monográfia). Oláh Gábor *Rossz istenek alkonyata* és Tóth *Az új Isten c.* verse megérdemelne valahára egy szembeesítő elemzést – némely egybehangzásaik oly nyilvánvalóak. S ha az előbbi egyértelműen a *Zarathustra* visszhangja (238–244.), valamint az utóbbi is közhírhelyen tárt Nietzscheként...

A Kosztolányi-portréval nagyjában elégedettek vagyunk, a Babitséval annál kevésbé. A *Húsvét előtt* költője szerintünk méltánytalanul szigorú bánásmódban részesül két keserű, a *Bolond Istók* legendás parasztjának gesztusát

idéző esszéje miatt (226–230.). Őszintén fájjaljuk, hogy polémiára nincs itt terünk. Nem áll helyt az a kitétel sem, amely mindössze három Babits-versben véli kitapinthatónak Nietzsche inspirációját (224.). Bajosan kérhetnők számon a szerzőtől Rába György 1981-es, kitűnő monográfiájának ismeretét, ámde úgy érezzük: ez ügyben a filológusi elmélyülés hiányzott. Hiszen például „a vágy nyila” szözerkezet a *Zarathustrából* való, feltűnik Juhász Gyula egyik – Kiss Endrétől idézett (249.) – szövegében is, ekként *A lírikus epológia* máris négyre szaporíthatná a szóban forgó versek számát – a továbbiakat nem is említve...

A munka Adyval foglalkozó fejezetét különleges figyelemmel olvastuk. Szerzőnk lenyűgöző alaposággal elemzi s dokumentálja Nietzsche példátlanul nagy, felszabadító hatását, bár – érthető a túlbuzgalom – ott is csak őt véli megtalálhatni, ahol Ady még inkább Reviczky Schopenhauerbe oltott humorelméletét visszahangozza (144–145.). Elgondolkodtatott, ámde egészen meg nem győzött mindaz, ami a saját hangjára lelt költő szemiotikájának zarathustrai gyökereit tételezi. Egyike Kiss legtermékenyítőbb felismeréseinek, hogy a századeleji nyelvhasználat rengeteget közhírhelyen Nietzsche ihletésének (Adyknak nemkülönben!). Az idézett példák alapján (163., 171–177.) viszont nemigen hihetjük, hogy a nagyváradi újságíró önállóan és eredetiben végigolvashatta a *Zarathustrát*. Bele-belenézett minden bizonnyal, stílári ösztönzést így is kapván tőle, ámde nem lehetséges, hogy közös forrásból merített mindkettejük szemiotikája – a *Biblidből*? Kiss csak mellékesen említi ezt (169.), magunk múlhatatlanul fontosnak találunk. A *Zarathustra a jogakadémia* c. írás egyenmely stílselemei mögött például inkább gyanítjuk a *Bibliát*, mintsem saját Nietzsche-fordításnak avagy Ignotus távoli befolyásának tulajdonítanók őket (168.). Kutatások sokasága kell még ahhoz, hogy a szerző izgalmas feltevése ténnyé szilárduljon! S egy utolsó megjegyzés az Ady-fejezethez: nem értjük, miért nem terjeszti ki vizsgálódásait Kiss Endre az 1903 utáni időkre is. Túl azon, hogy a költő Nietzsche-képe nem vált ez évben véglegessé (s a későbbi módosulások roppant beszédese), e hiány azért is felőtölő, mert Babits vagy Juhász Gyula esetében még 1918–19 cezúráján is átpillanthatunk.

A monográfia nyelvi megformálását nehéz indulatok nélkül minősíteni. A stilszta Kiss Endre messze elmaradt a gondolkodó mögött... Képzavarok, lehangoló pongyolaságok, elemi nyelvhelyességi hibák, áttekinthetetlen mondat-

gubancok – Rónay Györgytől kölcsönözve szót – „ádáz nyakatekertség”-ek (vö.: *Kutatás közben*. Bp. 1974. 183.) „tarkázzák” minduntalan az okfejtést, a befogadást is jócskán nehezítvén. Mit szóljunk az efféle szörnyszülöttekhez: „A hét-rőfben...” (150.)? Meg kell mondanunk, e könyv az Akadémiai Kiadónak sem válik éppen díszére. Valóságos tárháza lett a legkülönbözőbb fajsúlyú nyomdai és helyesírási hibáknak. Olykor csak komikus a vétség (Ambrus tanulmánykötete *Vezető emlékek* címen...: 256.), másszor már a megértést gátolja („amit” az *emitt* helyén: 144.), gyakran válnak semmissé az egybe- és különírás szabályai, s nincs mentség az ilyen otromba melléfogásokra: „váltetett” (26.), „furcsálnánk” (40.), „Ady-ra” (153.) stb. Mire való a korrekció és a korrektor?!

Nagyon hiányzik a névmutató a kötetből, s rá kell mutatnunk pontatlan adatokra s bizonyos következetlenségekre is. Kiss Simonovits *Antalra* hivatkozik, holott *Annára* gondol (39.), Nagy Andorként emlegeti Nagy Endrét (138.), módosít az *Áldomás* c. Ady-vers szövegén: „Belehulltak” áll a „Belefultak” helyett (160.). Juhász Gyula nem írhatott verset 1970-ben (220.), 1907-ben

annál inkább, a Galilei-kör viszont semminő felhívást nem tehetett közé ugyanez évben, lévén, hogy egy esztendővel utóbb, 1908-ban alapították (255.). Ambrus Zoltán Bourget-tanulmánya nem „a kilencvenes években”, hanem 1884-ben született (256.), s furcsa felületesség: Kiss Endre pontatlanul adja meg egy saját korábbi könyvének, egyszersmind Nyíri Kristóf gyűjteményes kötetének a címét (263.). A források lelőhelyét többnyire a lábjegyzetekben, időnként viszont – indokolatlanul – a főszövegben találjuk (27–28., 62. stb.). Némelykor hasztalan keresnők a hivatkozások kútfőit; nem tudhatjuk meg például, honnan idézi a szerző Horváth Zoltánt (10–11.), Somlót (16.), Adyt (131.) vagy épp Császár Elemért (136.). Egységesíteni kellett volna mindkét esetben a gyakorlatot, a nagyobb tudományos hitel érdekében!

Ámbár egyenlő bőséggel mértünk elismerésből, kifogásból, végkövetkeztetésünk csakis ez lehet: Kiss Endre munkája nagy értékű s igen fontos tudományos teljesítmény. A századforduló kutatója szegényebb volna nélküle.

Lőrinczy Huba

JÓZSEF ATTILA PÁRIZSBAN

Szerk. Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi K. Bp. 1982. 136 l.

Egy Párizsból, 1927-ben Komor Andrásához írt, József Attilával közös levélben így évődik, viccelődik Korda Vince: „Nem is értem, hogyan engedhették, hogy az annyira passzoló hagyományokból kikerüljön ez az Attila. Itt egész Párizsban olyan szaga van azóta, amióta itt van, mintha Makón volna az ember.” A levél folytatásában a költő így válaszol hasonlóan játékos és a tőle megszokott „hencegő” modorban: „Én nem tiltakozom, hiszen vannak emberek, akik Párizsban is maguk köré tudják varázsolni a mezei életet s csak a bölcsesség érteti meg velük, hogy a nagy szellemek útja Makóról vezet Párizsba, ahol olyan hatással vannak a Közéletre, hogy valahová oda vágyik tovább az általa fejlődöttebb ember, amihez képest Párizs is csak Makó!!!” (Válogatott levelezés, 149–50). Mint minden hasonló megfogalmazásban, ebben is fontos tartalmak, vágyak és ars poeticát előlegező hitvallások is meghúzódnak, hiszen egy-egy városnak, helységnek nemcsak fölnevelő szerepe lehet a költő életében, de az életmű egészét meghatározó, a költői magatartást, s a

tapasztalatokon alapuló gondolkodást-értelmezést intencionáló szellemi környezete is maradandó. Éppen ezért volt öröm számomra, hogy ezt a folyamatot az utóbbi években három kötet is igazolta. A József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára megjelent két fontos „helyi” kiadvány, a Szegedi Somogyi Könyvtár gondozásában Péter László: *József Attila közöttünk (Makón, Szegeden, Vásárhelyen)* és a Hatvany Lajos Múzeum füzetei sorozatban Kovács Ákos: *Bécs után – Párizs előtt (József Attila Hatvanban)* című könyve után, – akaratlanul pontosan követve a költői életút logikáját és időrendjét – megjelent a párizsi évet bemutató önálló kötet is, Szabolcsi Miklós szerkesztésében.

Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájának *Érik a fény* című, 1977-ben megjelent második kötetében a hatodik nagyfejezet (571–713) ugyanazt a címet viseli, mint a most megjelent kötet: *József Attila Párizsban*, ezért óhatatlanul kísért a két munka összevetésének kényszere, még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyik legnehezebb feladat a

tudományos kutatások eredményeinek népszerűsítése. E feladat sikeres megoldását Szabolcsi Miklós esetében nem a tüntetően szerény, mindössze öt oldalnyi terjedelmű bevezető, hanem a kötet egésze igazolja. Szabolcsi Miklós tulajdonképpen egy albumot ad most az olvasók kezébe, az album kézírathasonmásokat, Párizsban írt versek szövegét, leveleket, levélrészleteket, a városról készült korabeli fotókat, korabeli képzőművészeti alkotások reprodukcióit, Hont Ferenc, Vághidi Ferenc, Sándor Kálmán visszaemlékezéseinek részleteit, József Attila Carte d'identitéjének hasonmását (az ezen található fényképről nagyították ki a kötet fedőlapján szereplő József Attila-portrét is), a L'Esprit Nouveau első (és egyetlen) számának címlap-fotóját, Korda Vince József Attiláról festett akvarelljét, Janovics András rajzát József Attiláról a *Biztató* szövegével s más hasonló dokumentumokat tartalmaz, s végül, az albumot – Szabolcsi bevezetőjének párjaként, mintegy keretet alkotva – egy szöveg zárja: *Találkozásaim József Attilával* címmel (103–127) részletet olvashatunk Cserépfalvi Imre „Egy könyvkiadó feljegyzései” című, a Gondolat kiadónál megjelenő művéből. E felsorolást azért nem nélkülözhattuk, mert már ennek segítségével is megsejthető a válasz arra a kérdésre, amit a szerkesztő tesz föl a bevezetőben: „Mit adott neki (József Attilának) a párizsi év?” A válasz többféle, mint ahogy József Attilával kapcsolatban maga Párizs is többféle lehet.

Az egyik József Attilára vonatkozó Párizs-kép az irodalomtörténész Szabolcsi Miklósé, a másik a szerkesztőé s a kötet vállalt egészéé, a harmadik a visszaemlékezőké, köztük a leghosszabban idézett Cserépfalvi Imréé. És találkoznak még a Lucien Hervé fényképezőgéppel látott Párizssal is. Az irodalomtörténész számára nemcsak az fontos, amit Párizsban írt a költő, hiszen az tulajdonképpen elég kevés volt, hanem a később érvényesülő hatás is, hiszen – mint Szabolcsi Miklós írja – „ha kevés verset írt is, a Párizsban magába szívott hatás még évekig elkíséri. Még élete utolsó napjaiban is francia költőket forgat” (9). A visszaemlékezők azt a Párizst őrizték meg, amelyben hozzájuk hasonlóan eligazodni akart, amelyet meg akart ismerni. De, József Attilának magának is több Párizs-képe volt: egy elvárás-Párizsa, mely tulajdonképpen egy mítosz, egy megélt Párizsa, mely más volt, mint amit várt, s végül volt egy emlék-Párizsa, mely ismét más arcot mutatott. Egy november 24-én nővérehez, Jolánhoz írt levelében már meg is ütközik az elvárás a valósággal: „Párizsról le kell beszélnem, azt hiszem, ha most kijönnél, még jobban csalódnál abban a buta összezsavart

Mah-Jong partiban, amelyet a Baedekerek Paris néven neveznek. Hogy Ady, ez az iszákos hülye mit látott a pálinkában, az más lapra tartozik. Itt egyáltalában nem lehet ámolni, hacsak azon nem, hogy miként lehet annyi piszkos krejzleráj egy rakáson, mint itt. Legszívesebben fölrobbantanám: állandóan és hiába keresem mindazt, amit beleképzeltem” (14). Csalódottsága mögött – indirekt módon bár, de – ott rejlik az is, hogy Párizs-mítoszt Adyra figyelve alakította ki. S hogy később is mennyire figyel Adyra, az abból is érezhető, hogy Vághidi emlékezése szerint (38) József Attila azért járt éppen – az egyébként ekkorra már divatjamúlt – Closerie des Lilas-ba, mert „Ady is benne ütötte fel tanyáját valaha, s Attila gondos megfontoltsággal kedvenc kávéházának megválasztásában Ady nyomában haladt.” József Attila harmadik Párizsa, az emlék-Párizs pedig – érthető módon – csak a bevezetőből és Cserépfalvi visszaemlékezéséből olvasható ki inkább.

A József Attila Párizsban nemcsak a fenti szempontokból látszik jól szerkesztettnek: a versek, levelek, fényképek, dokumentumok valóban megformált egészet alkotnak. Az albumrészt jól indítja és zárja a szerkesztő: két olyan verset választ, amelyek keretét jelentik a párizsi évnék. Az indító vers a *Vizsem a földem*, melynek már első sora is pontosan érzékelteti a Makóról Párizsba tartó fiatalember terveit, elképzeléseit, horizontját: „Magyar vagyok, de európai.” Az utolsó két sorban pedig az elvárások is megfogalmazódnak: „Párizs, szeress, én földemet hozom / és csókjaidat néki vizsem el.” Az albumot záró vers már közvetlenül Európához szóló mű, amelyben, az utolsó szakasz nyári tájának képében – Szabolcsi monográfiája szerint – nemcsak Párizs és Cagnes-sur-Mer hatása, de a békés lebegésnek kísérteties, fenyegető, halálos – a pusztuláson túli ember nélküliséget idéző konnotációja is ott van (Vö. *Érik a fény*, 710.). Az *Ó Európa* című verset a 99. oldalon találjuk, mégpedig úgy, hogy a szemközti oldal üres. Ezt sajnáljuk, mert érzésünk szerint itt helyet kaphatott volna Magritte ugyanekkor festett *A fenyegető idő* (*Le temps menaçant*) című képe, melyről épp Szabolcsi Miklós állapította meg monográfiájában, hogy feltűnően hasonlít József Attila versének befejező részéhez. Ezt azért jegyezzük meg, mert a kötet egésze kívánta volna meg a megoldást, hiszen majd minden vers mellett szerepel egy-egy kép, s majd minden fotó alatt József Attila tollából származó képaláírást olvashatunk. Pontosabban: József Attila soraihoz választott fotókat a szerkesztő. Ez a megoldás

azért jó, mert homogénné teszi a könyvet. Hadd idézzünk csak néhány példát: a 12. oldalon egy Szajna-parti képet látunk, alatta a következő idézettel: „felül öt frankért rám lenézhetsz”. Egyet lapozva, az olvasó megtalálja a „teljes” szöveget: a *Párizsi anxi* című verset, s mellette a Boulevard Saint-Michelről készült fotót. A képek és a szövegek harmonikusan illeszkednek egymáshoz, pontosan a helyükön vannak. Amikor azt olvassuk József Attilától, hogy „elköltöztem a Vaticanból...”, majd megadja új címét, akkor a másik oldalon már az Hotel de la Huchette fotóját találjuk. Még arra is ügyelt a szerkesztő, hogy a *Párizsi anxi*-ban felemlegetett Notre Dame is olyan fotón szerepeljen, amely a rue de la Huchette-ből, tehát József Attila szemével láttatja az épületet. Lucien Hervé kitűnő fotóművész, József Attila e soraihoz is volt fényképe, egy pissoirról készült fotója: „ha lány vagy, megcsókol a rendőr / s az illemhelyen nincs ülőke”. E sorok a *Párizsi anxi* harmadik versszakából valók, miúgy ahogy az *Eiffel torony* című Robert Delauney kubista indíttatású festményének reprodukciója alá írt két sor is: „Az Eiffel-torony éjjel eldől, / bebúvik paplanos kódokba”. A *Párizsi anxi* idézett soraival kapcsolatban két megjegyzésünk lenne: az egyik, hogy a vers kubista technikájáról a monográfiában írtakat itt – a kötetjellegéből fakadóan – nem tudja megismételni Szabolcsi, de érzékelteti a hasonlóságot a szövegrészlet s a kép egymáshoz illesztésével, ugyanakkor az olvasó nem tudja, honnan származik a képaláírás szövege, mert a 16. oldalon a *Párizsi anxi*-nak csak két szakasza szerepel, a harmadik – két képaláíráshoz felhasználta – versszak lemaradt. Néhány, a fentiekhez hasonló apróbb megjegyzés: ismétlésekre, átfedésekre is sor kerül a könyvben: így pl. az 56. oldalon teljes terjedelmében olvashatjuk a költő 1927. március 12-én kelt levelét, melyben büszkén utal arra, hogy meghívást kapott Claude Séverachoz és Marcel Sauvage-hoz. A 67. oldalon szerepel Sauvage fényképe, ezért a túloldalon megismétlődik a levél rá vonatkozó részlete. Ugyanakkor, másutt nem él a kötet az ismétlés adta értelmezői segítséggel: Korda Vince József Attila-akvarellje a 47. oldalon található, a túloldalon Vághidi Ferenc visszaemlékezésének egy részletével, de nem szerepel, pedig itt különösen érdekes lehetett volna a „szembesítés”, az, amit az 56. oldalon idézett levélben olvashatunk, hogy József Attila hogyan értékelte a róla készülő festményt: „Korda Vince fest most különben, a kép gyönyörűnek ígérkezik, de nem én (érzésem szerint), hanem egy megdöbbenően szug-

gesztív félhülye van a vásznon eddig. S az a rémes, hogy nagyon hasonlít hozzám.”

Néhány szövegek közléssel kapcsolatos megjegyzésem: a szerkesztői bevezetőben idézi Szabolcsi Miklós az 1927. június 10-i levélben szereplő két szakaszt, melynek eleje később a *Medáliák*-ba került. Az idézet eredetileg így szólt: „Baráttommal egy ágyban lakom, / nem is lesz hervadó lilomom.” A bevezetőben a második sor végéről lemaradt a birtokos személyrag. Hasonló apróbb elírást találunk a *Chant de prolétaire* második szakaszában: a „l'on a des pots et des choux ronds” sor a könyvben (82) így szerepel: „L'non a des...”. A 68. oldalon a folyóiratcím hibásan, így szerepel: „L'Esprit Noveau”, a francia levél magyar fordításában pedig hiányzik a cím, amikor azt olvassuk: „megjelent”, nem szerepel mellette az, hogy mi jelent meg. Bár ez nem zavaró, hiszen a túloldalon ott a folyóirat első számának címlapjáról készült fotó. A 62. oldalon található francia nyelvű levél alatt a fordítás elmellőzi a kiemelőt, és a kurziválást, pedig ezek itt fontosak, mert érzékeltetik József Attila jogos büszkeségét: „Én magam írtam egy új költeményt – *franciául*”. Ez azért fontos, mert a levél egészéből kiderül, hogy szemben azzal az öt költeménnyel, melyeket ugyan ő fordított, de Seuphor „tökéletesített”, van már önállóan írt francia verse is. Ugyanitt, a fordításban lemaradt az eredeti francia szöveg utolsó sora, a „Je l'envoie ci-joint à toi” a fordításban nem szerepel.

Nem szóltunk még a Cagnes-sur-Merben töltött nyaralását láttató részről, pedig – mint Szabolcsi Miklós írja – „élete utolsó gondtalan időszaka” volt ez, s a kötetnek ez a része a „legbeszédesebb” annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos dokumentumok száma szerényebb, mint a párizsiaké. Itt szerepel Makky György felvétele Korda Vince *Cagnes-sur-Mer* című korabeli (1926) akvarelljéről. Lucien Hervé felvétele egy utcacérszletről, és szerepel még Szabolcsi-Hedvig felvétele József Attila emléktáblájáról, amely alig látszik a ház falára felfutó növény leveleitől.

A kötetben található felvételekről és a kötet kiállításáról: szép könyvet adott a kezünkbe a Kiadó és a Révai Nyomda. Talán csak annyit hadd jegyezzek meg: a fotók nagy része minden bizonnyal nem olyan barnás árnyalatú volt eredetileg, mint a kötetben. A szándékot értem s méltányolom: az időbeli távolság sugallása volt a cél. Intuicióm szerint azonban a barnás árnyalat korábbra viszi vissza az olvasót, kicsit „század-vegesíti” Párizs hangulatát. Megítélesem szerint az

1926–27-i Párizs világának érzékeltetéséhez talán jobban megfelelt volna a borító és fedőlap kitűnően megválasztott zöld színe. Ez a fotókon is jobban érzékeltethette volna talán, hogy ezek az esztendőök, mint Szabolcsi Miklós írta, „az illúziók évei” voltak Franciaországban. Ugyanezt mondhatom el a szintén barnás árnyalatú keretekről, amelyek minden képet, szöveget túlzottan lezárták tesznek (valamennyi nyitottságot csak az eredményez, hogy a lapszámok megszakítják a lap alján a keretvonalat). A képek is túlzottan lezártakká válnak így, olyanok, mintha üveges diakeretben látnánk őket, kimerevítve. Más megoldás talán több mozgást sugallhatott volna.

Befejezésül hadd idézzem Cserépfalvi Imrét, hiszen a szerkesztő is éppen őrá bízta az összefogla-

lást: „Ha összefoglalnám hosszúra nyúlt beszélgetésünk lényegét, a párizsi újtától várta Attila, hogy mélyebben megismerje a francia szellemet, irodalmat, művészetet, és eljusson egy magasabb szintre, amelyről világosabban láthat. Attila Párizsban azt kereste, amit a középkori diákok kerestek ott” (106). Ha a kötetet, mint a »mit kapott József Attila Párizstól« kérdésre adott választ fogom fel, akkor megítélésem szerint a kötet fontos feladatát vállalt magára, s feladatát – apróbb hibái ellenére – sikeresen töltötte be. Ha valamit sajnálhatunk (s ez sem mellékes szempont), akkor az az, hogy a kötet, magas ára (157 forint) miatt nem válhat igazi népszerűsítő munkává.

Szigeti Lajos Sándor

MILENA CESNAKOVÁ—MICHALCOVÁ:PREMENY DIVADLA

Inonárodné divadlá na Slovensku do roku 1918. (A színház változásai. Más nemzetiségű színházak Szlovákiában 1918-ig). SAV Kiadóvállalata, Bratislava, 1981. 291 l.

Ennek a szép kiállítású műnek a szerzőjét jól ismerik nemcsak Csehszlovákiában, hanem nálunk, a magyar irodalomtudományban is. Azért ismerjük, mert rendkívüli szorgalommal gyűjti (és gyűjtötte mostanáig is) a hazája múltjának színművészetére vonatkozó adatokat. Viszont a mai Csehszlovákia keleti része a múltban a régi (történeti) Magyarországhoz tartozott, tehát Cesnaková jelentős és igen szorgalmas munkájának eredményei számunkra, a magyar irodalomtörténészek számára is nagyon érdekesek és fontosak. Ebben a munkájában az olasz, a német és a magyar színművészet elemzésébe fogott. Azoknak a színtársulatoknak a története, amelyek a volt Felső-Magyarország (a mai Szlovákia) területén a XVIII. s a XIX. században működtek, közös kulturális múltunk egyik legérdekesebb és legbonyolultabb kérdése. Ami adatainak pontosságát és fáradhatatlan munkája eredményeit illeti, Cesnaková-Michalcová a bíráló minden elismerését megérdemli.

Ellentmondásaink az egész könyv koncepciójának egyes tényezőire vonatkoznak. Cesnaková szerint azok a társulatok, akik a mai Szlovákia területén játszottak, „más nemzetiségűek”. Ha monográfiájának adott korszakában (s főleg a tizenharmadik században s a tizenkilencedik század első felében) az olasz s azokról a német színtársulatokról van szó, akik a kis német álla-

mokból jöttek hozzánk, joggal beszélhetünk „más nemzetiségű” együttesekről. De mihez képest „más nemzetiségűek” a magyarországi német és a magyar színtársulatok? A volt (történeti) Magyarország közös patriotizmusáról már eleget írtunk, nem akarjuk elismételni, amit már több mint negyven éven át többször megírtunk, s azt sem, hogy kezdődött el az egyes nemzetiségek differenciálódása, amikor a hivatalos latin nyelv már elavult. Annak ellenére, hogy már a XVIII. század végén s a XIX. század első felében bizonyos nemzetiségi (nyelvi) ellentétek tanúi vagyunk, arra a területre, amelyről Cesnaková ír, mindig három-négy nemzetiség együttélése volt jellemző. Igaz ugyan, hogy a német társulatok gyakran külföldről jöttek hozzánk, de színészek és igazgatók egész sora hazai származású volt (pl. Matthias Ettinger, annak a német színtársulatnak az igazgatója, amelyik a XVIII. század hetvenes éveinek téli hónapjaiban Nagyszombatban működött, büszke volt arra a tényre, hogy „Bürger von Türrau” – Nagyszombat polgára –). (55.) Éles nyelvi különbséget tenni az egyes színtársulatok között és azt állítani, hogy a hazai német és a magyar színtársulatok már akkor más nemzetiséghez tartoztak, történeti szempontból lehetetlen, mert anakronizmus. Egyes történészek (de irodalom-, színház- és általában művelődéstörténészek is) akkor követik el a legnagyobb hibát, ha saját politikai és kulturális

helyzetüket visszavetítik a múltba. Cesnaková ugyan joggal állítja, hogy a XIX. században nagy harc folyt a német és a magyar hivatásos színtársulatok között (11.), erről a küzdelemről a múltban a magyarországi színészet nacionalista szellemű történései is írtak, mi viszont szerény kutatómunkánk segítségével, főleg a német nyelvű folyóiratok (mint pl. a Der Spiegel, az Iris, a Pesther Tageblatt) átkutatása után megállapítottuk, hogy ez a „küzdelem” nem is volt olyan éles, ahogy azt a múlt kutatói minden nemzet részéről elképzelték. Erre példák egész sorát tudnám felsorolni a német és a magyar színjátszás területéről, arról, hogy kölcsönösen egymás segítségére siettek, színészek cseréje folyt, hogy például Henriette Carl, a budai német polgárlány, a porosz Nemzeti Színház tagja, akit a magyar szakirodalom is „német színésznő”-nek ismer (pl. Várnai Péter: Opera-lexikon. Bp., 1975. 75.), megtanult magyarul s egy időben kizárólag magyarul énekelt a magyar Nemzeti Színházban. Vajon az „erőszakos magyarosítás” eredménye volt-e ez? A múlt század harmincas-egyvenes éveiben? Az említett Henriette Carlt a második és harmadik emeleti karzat közönsége ünnepelte, tehát azok, akik a társadalom alsóbb rétegeinek tagjai voltak! S a német színészet sem Budán, sem Pesten nem haragudott meg Carlra magyar nyelvű fellépései miatt; egyidejűleg vagy rögtön azután németül is énekelt.

Azzal szemben, amit az előbbi mondatokban a német és a magyar színészet együttműködéséről mondtam, a szerzőnő és a szerény recenzió más olvasói is megjegyezhetik: „igen, de ez Pest-Budán volt és nem „Szlovákiában”. Ezzel kapcsolatban kell fölvetnünk második kritikai megjegyzésünket: a könyvben ugyan a volt Felső-Magyarország vidéki színművészetéről van szó, de vajon e vidék „Szlovákia” volt-e, „Szlovákiá”-nak nevezték-e? Kiss Gy. Csaba, Magyarország szomszédai kultúrájának egyik fiatalabb kutatója egyik előadásában (Tiszatáj, 1982. április. 59) a következő megjegyzést tette: „A szlovák publicisztikában, de a szaktudományban is általánosan használják a „Slovensko” megjelölést akár a XIV. vagy XV. századról szólva is. Mintha nem történeti, hanem metafizikus fogalom volna, s a mai Szlovákia területének az őskortól kezdve rendeltetése lett volna, hogy Szlovákia, azaz Slovensko legyen...” Nos, ami a színművészetet illeti, ahol nemcsak a színtársulatok nyelvének, hanem a nézők anyanyelvének is nagyon fontos szerepe van, ez az általános megnevezés még veszedelmesebb, mint más művekben. Cesnaková nagyon lelkiismeretesen össze-

állított és tanulságos művében a régi (történeti) Magyarországnak főleg három körzetét elemzi: a Kassáét (tehát a mai Kelet-Szlovákiát), a felső-magyarországi bányavárosokat (pl. Besztercebánya, Selmecbánya, Breznóbánya színtársulatai történetét) és a mai Dél-Szlovákiáét (pl. Komáromot). Ezek között a körzetek között az adott korszakban óriási különbségek vannak. Kassa, Lőcse s az említett bányavárosok ténylegesen Felső-magyarország területén voltak, amíg Komárom (26.) a Kisalföld része volt, — s mi a magunk részéről a XVIII. század végén (13.) a mai „Bratiszlava”-t (Pozsonyot, akkor szlovákul „Presporok”-nak hívták) sem mernők szlovák városnak nevezni! Miért mondja Cesnaková műve 14. lapján a Bécs s a Habsburgok ellen az ország szabadságáért vívott harcokat (a Bocskaiét, a Bethlenét, Thökölyét, a II. Rákóczi Ferencét) „rendi felkelések”-nek?

Folytathatnók e mű nagy anakronizmusainak felsorolását, de a fent említett részletek megemlézése után ezt fölöslegesnek tartjuk. Mindössze még egyet: Déryné Széppataky Róza, korának jelentős magyar színésznője s a kassai magyar színtársulat csillaga, együtt a Miskolcon is játszott. Kassa „a másik szlovák (a kiemelés tőlem, Sz. L.) város, amelynek világi színházi hagyománya van már a XVII. század óta” (32.), s amelyet a szerzőnő úgy jelöl meg, hogy „nálunk” (36. l.). Miskolcra, ahol Déryné ugyancsak szerepelt (37.), s amelynek megadja a magyar nevét is („Miskovec” mellett: „Miskolc”) azt írja, hogy „Magyarországon”. Ha kedvem volna humorizálni, azt a szerény kérdést tenném fel: vajon Déryné már pontosan tudta, hogy 1918-tól kezdve Kenyhec és Tornynosnémeti közt államhatár fog húzódni? És aztán: „A magyar színházi élet tulajdonképpeni központja messze a történeti Magyarország fővárosától, „Kluž”-ban (Cluj, Románia) alakult ki. (38.) Ha Miskolc („Miskovec”) esetében kiírta a város magyar nevét, akkor „Cluj” esetében miért nem írta oda, hogy: „Kolozsvár”, s miért nem tette hozzá, hogy: „ma Romániában”. Hiszen az adott időszakban (a XIX. század első felében) Románia mint egységes állam még egyáltalában nem létezett, Olténia és Munténia, e két fejedelemség, a román nép nehéz szabadságharcai után 1859-ben egyesült egységes országgá. Erdélyt pedig csak 1918-ban csatolták Romániához.

Sokkal praktikusabb s a múlt világos ismeretének szempontjából sokkal lehetségesebb volna, ha a szerző elmélyültebben foglalkozna a felső-magyarországi olasz, német és magyar színjátszás periodizációjával. **A törté-**

neti Magyarország területének nemzetiségi és nyelvi viszonyai például egészen mások voltak a XIX. század első évtizedében, mint a kiegyezés, tehát 1867 után. Cesnaková művének 12. oldalán a következő mondatot olvassuk: „A más (!) nemzetiségű vándorszínész társulatok elterjesztették Szlovákiában a színi kultúrát, de ugyanakkor – főleg a magyar együttesek – művészeteken kívüli célokat is követtek. Ezt az eredetileg nemzetébresztő igyekezetet, amely csak a magyar nemzetiségre vonatkozott, kiterjesztették a történeti Magyarországon élő egyéb nemzetiségekre is, amelyeket a színház segítségével igyekeztek elmagyarosítani. Ebből a szempontból tevékenységük sem véletlen, sem esetleges nem volt, hanem céltudatosan volt megszervezve, a *budapesti* (A kiemelés tőlem, Sz. L.) központi orgánumok irányították.” A magyar vándorszínész társulatoknak a nemzet ébresztése szempontjából fontos, döntő szerepük főleg a múlt század első felében, az 1848 előtti években volt. Milyen *központi orgánumok* (A kiemelés tőlem, Sz. L.) ügködték ebben az időszakban, amelyek a nemzeti érdekeket képviselték? És Budapesten?! Budapest, mint a történeti Magyarország fővárosa 1873-tól kezdve áll fenn: három kisebb város (Buda, Pest és Óbuda) egyesítéséből alakították ki, s azok a XIX. század első felében több nemzetiség s legalább 5-6 nemzeti kultúra színteréül szolgáltak. (Erről már többször s több helyen írtam, fölöslegesnek tartom itt idézni). Abban a korszakban, amelyről beszélünk, Pest-Budának sokkal „nemzetközibb” jellege volt, mint pl. Kassának vagy Komáromnak. A többnyelvű Pest-Budán – mint „központi orgánum” – a Helytartótanács működött, amelynek tisztviselői különböző nemzeti-ségűek voltak (pl. a szlovák Martin Hamuljak is), és amely Bécs érdekeit képviselte. A helyzet 1867-ben lényegesen megváltozott, amikor Budapesten (1873-tól kezdve valóban Budapesten) magyar kormány működött. Viszont ekkor a nemzeti színjátszásban a vándorszínész-társulatoknak már lényegtelen szerepük volt. De ha a XIX. század első felének vándorszínészetéhez térünk vissza, nos, közismert, hogy nagy nyomorban éltek, s csak azért tartottak ki a hivatásuknál, mert lelkesen ápolták saját nemzeti drámai művészetüket. A színháztudomány szempontjából sokkal fontosabb kérdés

volna: a magyar színészet kezdetén miért ismertebbek, megszokottabbak a már említett vándorszínész együttesek, míg a szlovák színművészet kezdetén az úgynevezett műkedvelő társulatok tanúi vagyunk. (pl. Fejérfataky-Belopotocký Gáspár működése.) Sokkal később az alsóközépségi műkedvelő egyesületben Hviezdoslav is föllépett! Jozef Gregor Tajovský viszont „Statky-zmätky” és „Ženský zákon” című darabjait az alföldi földműves műkedvelők számára írta meg Nagylakon (ma Románia). Vö.: Szincso György: Jozef Gregor Tajovský Nagylakon. Acta Academiae Pedagogiae Szegediensis. Series linguistica et Litteraria. 1968.)

Utolsó szerény megjegyzésünk Milena Cesnaková e művéhez: Bár a jegyzetapparátusa igen gazdag, mégis meglep azzal, hogy figyelmen kívül hagyja az adott tematikáról szóló standard műveket. Nagyon hasznos lenne, ha Pukánszky Béla: „Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. 1848-1926” című alapvető művéből merítene. – Nagyon fontosak Pukánszky Kádár Jolán tanulmányai, mint pl.: „Anfänge der ungarischen Schauspielkunst und das deutsche Theater in Ungarn. In: Deutsch-Ungarische Heimatblätter, 1929. 113–118; – Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. I. Bd. Von den Anfängen bis 1812. München, 1933. 176 l.; – Goethes Dramen auf der ungarländischen Bühnen. In: Deutsch-ungarische Heimatsblätter. 1932. 124–125. – Ami a magyar színészetet illeti a történeti Magyarország területén: Cesnaková megelégedik Bayer József alapvető kézikönyvéről: A nemzeti játékszín története. I.–II. Bp., 1887., amelyben pl. igen értékes adatokat találunk a kassai magyar nyelvű színházról (I. 568–586), ahol nemcsak Katona József Bánk bánjának premierje volt (41.), hanem több opera magyar változatát, mint pl.: Mozart: Varázsfuvolájáé 1831-ben (Várnai, i. m. 499.) és a Szöktetés a szerájból-é 1833-ban (u. o. 459.) Az adott korszak (a XIX. század első fele) magyar színészetének egyik legfontosabb forrása Dérynének három kiadásban is megjelent naplója (I–II. Szerk. Törs Kálmán Bp., 1879-1880. I–III. Szerk. Bayer József, Bp., 1900; Szerk. Réz Pál, Bp., 1952.) Bár Cesnaková jegyzetapparátusában (239.) megemlíti e napló második kiadását, de a pontos adatok megjelölése nélkül és semmi lényegeset nem merít belőle. Nem ismeri

(nem idézi) Rédey Tivadar: a Nemzeti Színház története c. munkáját sem (Bp., 1937.)

Hangsúlyozzuk, hogy Milena-Cesnaková lelkiismeretes, szorgalmas munkájával egész sor értékes, sőt, az irodalomtörténész számára egyenesen revelatív adatot tárt föl, főleg a kisebb városok: Lőcse, Szomolnok, vagy a fürdőhelyek, mint Bártfafürdő, Pösztén, Trencséntepléc színművészetéről.

A könyv illusztrációi nagyon szépek. Az olvasó érzi, hogy a szerző igen gondosan

válogatta össze a német és a magyar plakátok másolatait, az épületekről készült felvételeket, színészek, színésznők arcképét és i. t.

Ha a szerző hajlandó volna egy – esetleges – második kiadás számára revideálni téves, anakronisztikus koncepcióját, jelentős monográfiát adhatna a kezünkbe, amely nagy nyereséget jelentene a magyar színháztudomány számára is.

Sziklay László

LOTZ JÁNOS: SZONETTKOSZORÚ A NYELVRŐL

Szerk. Szépe György. Gondolat K. Bp. 1976. 390 l.

Lotz János közel ötven tanulmányát, értekezését és kisebb cikkét olvashatjuk a kötet lapjain. Sokáig váratott magára ez a könyv. Ez ideig a szerzőnek szinte alig jelent meg publikációja magyarul. Különösen fájó tény ez, ha arra gondolunk, hogy a le nem fordított művek között ott van egyik leg híresebb műve is, mely éppen a magyar nyelvrendszerrel foglalkozik (*Das ungarische Sprachsystem*). A tanulmánykötet végén szereplő teljes Lotz-bibliográfia mutatja, hogy ez a válogatás legfeljebb tájékoztató jellegű keresztmetszete a szerző munkásságának. Szemléltesse a cikkgyűjtemény anyagát a tartalomjegyzék főbb pontjait követő áttekintés.

Az első rész (*A nyelv és a jelrendszer*) jórészt a kommunikációelmélet tárgyköréből merít. A fő vázat a nyelvi szimbólumok vizsgálata adja, de a nyelvi struktúra numerikus sajátosságairól szóló részek mellett találunk zooszemiotikai fejtegetést is a méhek jelrendszeréről. A második fejezet a magyar nyelv hangrendszerével, a harmadik pedig grammatikájával foglalkozik. Talán erre a két fejezetre mondható, hogy a leginkább hagyományos. Itt is modern azonban a módszer. A matematikai, topológiai rendszerező elv használata mintapéldája lehet annak, hogy hogyan lesz a struktúrávizsgálat vezérfonal, hogy hogyan válik a matematika igazán segítő társtudománnyá. Külön fejezet foglalkozik az írott beszéddel (*Az írás*). Az ötödik rész verstani jellegű, szintén szigorú logikai váz, axiomatikus felépítés (a szó matematikai értelmében is axiomatikus!) teszi megalapozott, következetes munkává. A *Nyelvek és rendszerproblémák* című befejező rész az egyes nyelvek sajátos világáról szól.

Itt kapunk igazi ízelítőt a nyelvész Lotz munkáiból.

A kötet összeállításáról, szerkesztéséről a *Függelék*-ben olvashatunk. Miután a könyv csak a szerző halála után készült el, az összeállítás munkáját Szépe György végezte el az eredeti elképzelésnek megfelelően. Érvényesül az áttekintő jelleg, sikerült a különböző helyeken megjelent tanulmányokat egy-egyesíteni. Kár, hogy az előzéklapon szereplő ábra minősége sokkal gyengébb, mint az eredeti (svéd) kiadás mellékletéé. Ott a színes alapábra fölött egy áttetsző lapon szerepelt a szöveges rész. A kötet előzékén a szöveg, olvashatatlanra zsugorítva, közvetlenül az ábrára került. A valóban szép illusztráció helyett csak annak jelzését találjuk. A „technikai megvalósítás” nehézségeire történő hivatkozás (268. l.) sajnos nem kárpótolja az olvasót.

A kötet számára készült fordításoknál talán helyes lett volna követni azt a szokást, hogy a fordítók neveit az általuk fordított cikkek alatt feltüntetik. A könyvben nem így történik, s így a kontrollszerkesztők és fordítók nevei betűrendben szerepelnek a *Függelék* végén. (Fabricius-Kovács Ferenc, Füredi Mihály, Heller Mária, Mártonfi Ferenc, Rohonci Katalin, Szabolcsi Anna).

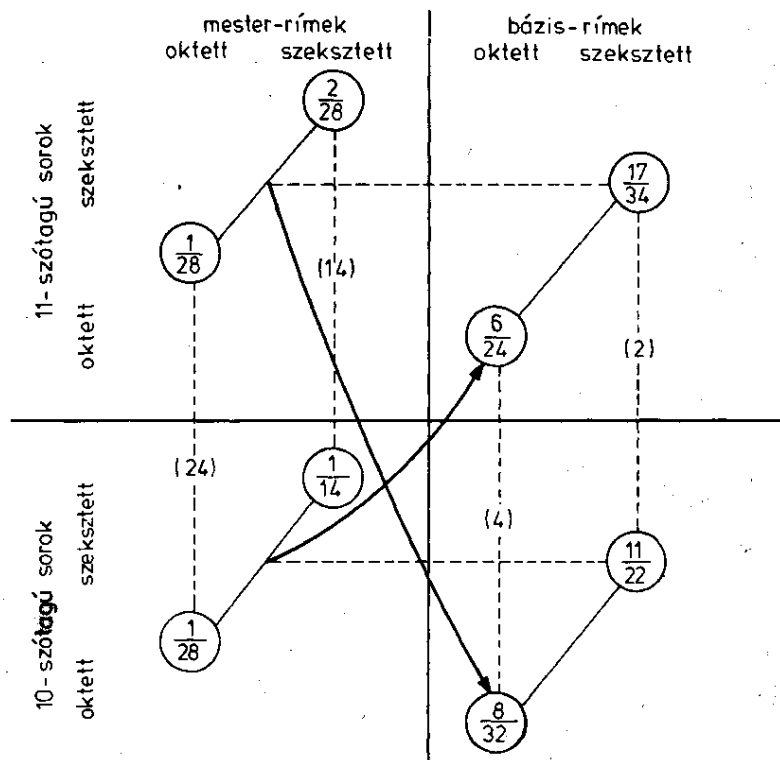
A könyv címadó tanulmánya, a *József Attila szonettkoszorújának szerkezete* című munka eredetileg angolul jelent meg (John Lotz, *The structure of the Sonetti a corona of Attila József*, *Acta Universitatis Stockholmiensis – Studia Hungarica Stockholmiensis*, I. Stockholm. 1965. 22 p.). Ez az a cikk, melyről így ír a *Függelék*: „József Attila-elemzése... megmutatja, hogy milyen

értékes segítséget tud nyújtani az elvont modellálás a művészi alkotások formai oldalainak elemzésében.” Az elemzés magyar változata viszont olyan fordítási és szerkesztési hibákat tartalmaz, melyek érthetlenné teszik. A szövegűségről a következőket olvashatjuk: „A tanulmányok szövegét minimális – főként szerkesztési okokból eszközölt kihagyásoktól eltekintve – teljes egészükben közöljük.” Az említett cikk szövege e kijelentés ellenére hiányos is. Az egész kötet részletes értékelése helyett ezért álljon itt a címadó tanulmány hibáinak – úgy vélem, tanulságos – felsorolása.

A tanulmány tartalomjegyzékszerű felsorolással kezdődik, mely hat részre osztja a tárgyalandó anyagot. Az eredeti, angol nyelvű szövegben számozás jelöli az egyes elkülönülő részeket. A magyar fordítás követi ezt a megoldást, ám meglepő módon egy *nulladik* részt iktat a tanulmány elé (ez maga a tartalomjegyzék), valamint még meglepőbb módon a szöveg közlésekor elhagyja a 3. és 4. részek számozását. Vajon miért? A 3. rész esetében valószínűleg az az oka ennek, hogy a bekezdés – apróbetűs szedés-

sel – a magyar nyelvet nem ismerő olvasó számára ad információt a magyar versek metrikájáról és rímttechnikájáról. Ennek az ismertetésnek az elhagyása érthető, a számozás elmaradása már kevésbé. A szonettkoszorú metrikai elemzésével foglalkozó 3. rész a továbbiakban is csonka. Az eredeti mű lapszámozása szerinti *teljes* 8. oldal kimaradt a fordításból. Ennek hiányában az azonossági szabályok tisztázatlanná válnak, a szonettkoszorú rímtáblázatának a jelölése csak feltételezgetések segítségével érthető meg.

A 3. rész három nagyobb alpontra oszlik. A hiányzó oldalon ezek közül a *b.* pont második fele, valamint a *c.* pont első része foglal helyet. Mivel a *c.* pont további négy kisebb alpontra bomlik, ezek a magyar változatban a *b.* pont alpontjaiként szerepelnek! A 3. rész záróillusztrációval ér véget, mely véleményem szerint szervesen hozzátartozik a tanulmányhoz. Ez a hiányzó ábra, egy a rím és ritmus kapcsolatát szemléltető gráf, ahol a nyilak a mesterszonett által indukált implikációkat mutatják. A számok már korábbi táblázatokból ismertek.

A 4. rész számozása szintén hiányzik, de szerencsére ez nem okozhat félreértést a szöveg egyértelműsége miatt. Sokkal inkább nehezíti a megértést a 6. rész apróbetűs bekezdésének elhagyása. A tanulmánynak ez a része a szonettkoszorú struktúrájának ábrázolására adna matematikai, halmazelméleti módszert. Sajnos így teljességgel érthetetlen. Az elhagyott bekezdés ugyanis arról tájékoztat, hogy a matematikai fejtegetések során előforduló számadatokat 14-es számrendszerben kell érteni. Azaz, a megszokott többjegyű számok számjegyei nem a 10 többszöröseit jelentik, hanem a 14 hatványait. Egy példával megvilágítva:

$1982 = 1 \times 1000 + 9 \times 100 + 8 \times 10 + 2 \times 1$
Ha ugyanezt a számot 14-es számrendszerben olvassuk, akkor

$1982 = 1 \times 2744 + 9 \times 196 + 8 \times 14 + 2 \times 1$, ami 10-es számrendszerben 4622. Ahhoz, hogy 1982-t kapjunk, fel kell bontani a számot 14 hatványaira, s a 10-es számjegy jelölésére új jelet kell bevezetnünk. $(10 \times 196 + 14 + 8)$ A szokásos értelmezés szerint minden egyjegyű szám megtartja értékét, és a 10, 11, 12, 13 számokat A, B, C, D betűkkel jelöljük. Így 1982 14-es számrendszerbeli alakja: A18. Lotz abból a célból, hogy a 9-es számjegy megtartsa $(10-1)$ tulajdonságát, változtat a szokásos jelölésen. A számolások megkönnyítésére az angol eredetiben külön táblázat szerepel. Álljon itt ez a hiányzó rész, mintegy szemléltetéseként annak a reménytelen találgatásnak, amire a magyar olvasó rákényszerül! (A felkiáltójelek a 9-es számjegy eltérő alkalmazására utalnak.)

0 = 0	5 = 5	10 = B
1 = 1	6 = 6	11 = C
2 = 2	7 = 7	12 = D
3 = 3	8 = 8	13 = 9 [!]
4 = 4	9 = A [!]	14 = 10

azaz

26 = 1D	38 = 2B	195 = 99
27 = 19	43 = 31	196 = 100
28 = 20	168 = D0	210 = 110

Az új jelölés szerint 1982 14-es számrendszerben: B18.

E táblázat hiányában az egyébként oly csodálatos és tiszta szerkezet hirtelen össze-

omlik. Csak tetézi a hibákat, hogy két helyen a 168-as szám nem D0, hanem DO alakban fordul elő (nulla helyett O betű). Talán, hogy ezt kompenzálja, a jegyzetben egy O betű helyett szerepeltet nullát a magyar változat szerzője! További pontatlanságokhoz vezet három görög betű definiálatlan használata, ami ugyancsak a magyar fordítás hibája.

Egyes mondatok a számértékek félreértelmezése miatt helytelen birtokos szerkezethez jutottak. Figyeljük meg, hogyan nyer más értelmet egy részlet (269)! „II. 2. szabály: 10 3-elemű *halmaz*a esetén azonos a P tulajdonság; ezek közé tartozik 9 3-elemű *halmaz*a, melyeknek O jellemzője...” Az általam helyesnek vélt szövegezés: II. 2. szabály: 10 3-elemű *halmaz* esetén azonos a P tulajdonság; ezek közé tartozik 9 3-elemű *halmaz*, melyeknek O jellemzője... Talán lényegtelen eltérésnek tűnik két *a* betű, de még a matematikában jártas olvasókat is teljesen tévútra vezetheti. A magyar fordítás öt helyen „négytizedes dekád”-ot emleget, holott az angol eredeti helyes értelmezéséből adódóan valószínűleg a „tizenegyedek dekád” kifejezés lenne pontosabb.

Mindezek a hibák és hiányosságok mutatják, hogy a tanulmány lényegi részeiben tér el az angol eredetitől. Megértése nehézségekbe ütközik, és éppen a matematikai elemzések előtérbe kerülésekor szolgál akadályokkal. Ha valaki az angol eredeti ismerete nélkül próbálja megérteni Lotz János e munkáját, akkor kísérlete eleve kudarcra van ítélve, és az még a jobbik eset, ha ebből nem von le messzemenő következtetéseket a matematika érthetőségét illetően. Helytelen magatartás közlegyintéssel elintézni egy képletekkel teleírt tanulmányt, mondván, hogy bizonyára igaz, amit takar, és bizonyára érthetetlen a levezetés.

Kérdésként merül fel bennem, ha Lotz János tanulmánya azon munkák közé tartozik, melyek viszonylag közismertek, vajon ez azt jelenti-e, hogy akik eddig elolvasták, azok mind átsiklottak a matematikai levezetés fölött? Vajon ki állíthatja ezek után, hogy megértette ezt a tanulmányt? Remélhetőleg könnyen pótolhatók a hiányosságok, a hibák is javíthatók, és egy későbbi kiadás lapjain már eredeti formájában olvashatjuk e remek munkát.

Vadai István

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. XII. 10. – Terjedelem: 11,90 (A/5) ív
83.11509 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Г. Вела Немет</i> : Под знаком сознательного научного творчества (О семидесятилетием учёном — об Иштване Шётере)	311
<i>Надь Л.</i> : Война и политика в поэзии Яноша Римаи	318
<i>Феньё И.</i> : О публицистической деятельности Йожефа Байзы	340
<i>Пурчи Барна Дь.</i> : Драмы Эрнё Сепи	354

Краткие сообщения

<i>Гёмёри Дь.</i> : Материалы и предположения об Иштване Будайском Пармени	368
<i>Четри Л.</i> : Некоторые аспекты литературных взглядов Ференца Казинци	373
<i>Керени Ф.</i> : Два литературных свидетельства о том, какое представление бытовало о Дьёрде Доже в 1840-х годах	376
<i>Имре Л.</i> : Значение света и красок в <i>Суровом времени</i> Жигмонда Кемени	379

Документация

<i>Надь Ш. Б.</i> : Венгерские студенты Женевской Академии (1566 — 1772)	384

Мастерская

<i>Сатмари И.</i> : Язык художественной литературы, реформа языка и языкознания на первом этапе Просвещения	399

Обзор

Книги о венгерской литературе в Румынии (<i>Помогач, Б.</i>)	409
Янош Барта: Годовщина (<i>Чюрёш, М.</i>)	416
Moritz Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus (<i>Сайбели, М.</i>)	421
Две книги Иштвана Месароша об истории школьного образования (<i>Бичкеи, И.</i>)	425
Ференц Силади: По следам произведений чоконани (<i>Петер, Л.</i>)	429
Эндре Кишши: Эпоха мировоззрения (<i>Лёринци, Х.</i>)	432
Аттила Йожеф в Париже (<i>Сигети, Л. Ш.</i>)	437
Milena Cesnaková-Michalcová: Premeny divadla (<i>Сиклаи, Л.</i>)	440
Янош Лотц: Венок сонетов о языке (<i>Вадаи, И.</i>)	443

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 19 Ft

Előfizetés egy évre: 114 Ft

INDEX: 25 401
ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Béla Németh G.</i> : L' œuvre en tant que création consciente (Sur István Sőtér, le savant, à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire)	311
<i>Nagy, L.</i> : Guerre et politique dans la vie de János Rimay	318
<i>Fenyő, I.</i> : A l'activité de publiciste de József Bajza	340
<i>Purcsi Barna, Gy.</i> : Les drames d'Ernő Szép	354

Bulletin

<i>Gömöri, Gy.</i> : Contributions et hypothèses sur István Budai Parmenius	368
<i>Csetri, L.</i> : Sur quelques problèmes de la conception littéraire de Kazinczy	373
<i>Kerényi, F.</i> : Deux contributions littéraires à l'image de Dózsa aux années 1840	376
<i>Imre, L.</i> : La signification des couleurs et des lumières dans le roman <i>Zord idő</i> (Temps difficiles) de Kemény	379

Documents

<i>Nagy, S. B.</i> : Les étudiants hongrois de l'Académie de Genève (1566—1772)	384

Atelier

<i>Szathmári, I.</i> : La langue littéraire, la néologie et la science linguistique durant la première période des Lumières	399

Revue

Des livres sur la littérature hongroise de Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	409
Barta, János: Évfordulók (Anniversaires) (<i>Csűrös, M.</i>)	416
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus (<i>Szajbély, M.</i>)	421
Deux livres d'István Mészáros sur l'histoire des écoles (<i>Bitskey, I.</i>)	425
Szilágyi, F.: Csokonai művei nyomában (Sur les traces des œuvres de Csokonai) (<i>Péter, L.</i>)	429
Kiss, Endre: A világnézet kora (L'époque de la conception du monde) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	432
Attila József à Paris (<i>Szigeti, L.</i>)	437
Cesnaková-Michalcová, Milena: Premeny divadla (<i>Sziklay, L.</i>)	440
Lotz, János: Szonettkoszorú a nyelvről (Une couronne de sonnets sur la langue) (<i>Vadai, J.</i>)	443

